

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

СЕМЕНЕЦЬ-ОРЛОВА Інна Андріївна

УДК 323.2:364.42/.44(043.3)

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОЇ СІМЕЙНОЇ
ПОЛІТИКИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНИЙ АНАЛІЗ**

23.00.01 – теорія та історія політичної науки

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник

Бабкіна Ольга Володимирівна

доктор політичних наук, професор

Київ – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПОЛІТОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ.....	12
1.1 Особливості вивчення сімейної політики в політичній науці.....	12
1.2 Методологічні аспекти політологічного аналізу сімейної політики.....	43
Висновки до першого розділу.....	70
РОЗДІЛ 2	
МОДЕЛІ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ У КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	73
2.1 Становлення сучасних світоглядних версій сімейної політики: історико-політологічний аналіз.....	73
2.2 Моделі сімейної політики: інституційний вимір, сучасний стан практичного втілення та аналіз ефективності.....	91
Висновки до другого розділу.....	120
РОЗДІЛ 3	
КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУЧАСНОЇ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ЗМІН КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ.....	123
3.1 Світовий досвід програмування сімейної політики у вимірі соціальних можливостей держави.....	123
3.2 Сучасний стан та оцінка сімейної політики України в контексті цивілізаційних викликів ХХІ століття.....	136
3.3 Ідеологічне наповнення сучасної сімейної політики та новітні тенденції модернізації системи підтримки сім'ї в Україні.....	152
Висновки до третього розділу.....	183
ВИСНОВКИ.....	185
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	192

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасна соціально-демографічна динаміка – старіння населення, зниження економічного та виховного потенціалу сім'ї, падіння якості дитинства та материнства – зумовлює процес модернізації сімейної політики. Прямі заходи підтримки сім'ї на сучасному етапі є недостатньо ефективними, що обумовлює потребу трансформувати концепти патерналістських форм і методів впливу держави на розвиток сім'ї. Політика держави щодо сім'ї виступає як процес ухвалення та реалізації державних рішень на основі послідовного, інтегративного моніторингу сімейних змін. Для вітчизняного політичного дискурсу характерним є недооцінка ролі сім'ї як первинної мультифункціональної ланки суспільства.

На сучасному етапі суспільного розвитку переважає технологічне сприйняття сім'ї як інституту, підтримуючи який можна збільшити економічні можливості країни. Недостатньо враховується принциповий фактор виконання сім'єю державного замовлення на виховання політично відповідального та законослухняного громадянина. Прикро визнавати, що в умовах посилення негативних тенденцій у процесі розвитку сімей, сімейна політика не сприймається у ролі консолідуючого, гармонізуючого чинника суспільного розвитку, як об'єкт актуальних політичних стратегій. Це обмежує можливості модернізації сімейної політики України в рамках загальносвітових прогресивних тенденцій.

У багатьох аспектах суспільний розвиток визначається показниками благополуччя сімей, відсутність достатнього рівня якого ставить під загрозу окремі політичні цінності. Оскільки сім'я гармонізує інтереси держави і громадянина, її слід сприймати як чинник соціальної стабільності та стійкості політичної системи. Сімейна політика є показником дієздатності законодавчої, виконавчої влади, сприяє сталому державному розвитку та загальній стратегії підвищення якості життя. Це актуалізує потребу подолання розриву між суспільними очікуваннями та конкретними заходами

щодо підтримки сім'ї.

Актуальність теми дисертаційного дослідження обумовлюється необхідністю обґрунтувати теоретичні аспекти державної сімейної політики, здійснити аналіз її концептуальних та методологічних основ, виробити нову стратегію підтримки сім'ї в Україні. Європейський вибір України зумовлює пріоритетність наукового аналізу концепцій, спрямованих на реалізацію актуальних заходів сімейної політики в Європейському Союзі.

Розв'язання соціальних проблем як складову частину політичного розвитку, функціонування соціально-правової держави за умов вільного ринку розглядають у своїх роботах В. Андрущенко, В. Бабкін, О. Бабкіна, І. Бідзюра, І. Варзар, К. Ващенко, М. Головатий, В. Горбатенко, В. Корнієнко, В. Куценко, Е. Лібанова, М. Логунова, А. Сіленко, Я. Пасько, Т. Семігіна, В. Скуратівський, С. Толстоухова, Ю. Шайгородський та інші. Серед багатьох напрямів сучасного вивчення інституту сім'ї у вітчизняних наукових дослідженнях виділяються наступні: загальна соціологія сім'ї (О. Балакірєва), сім'я як економічна ланка (С. Ничипоренко), історичні та етнографічні дослідження сім'ї (Л. Мелешко, Г. Чирікова), демографія сім'ї (І. Накалюжна, Я. Павленко), теорія та методологія комплексного вивчення сім'ї (Т. Яблонська), теоретичні проблеми сімейної політики (О. Коломієць, Н. Лук'янова, А. Мішин), законотворча діяльність в сфері регулювання шлюбно-сімейних відносин (Л. Мельничук, Д. Єрмоленко), проблеми гендерної рівності (Н. Гусак, В. Суковата), асиміляція світового досвіду практики сімейної політики (І. Чеховська). Аналіз робіт вчених надав підстави стверджувати про необхідність застосування міждисциплінарного методу, як основи комплексного теоретичного аналізу концептуальних засад державної сімейної політики, та актуальність багатовекторного політологічного дослідження теоретико-практичних основ сімейної політики. Окреслені наукові проблеми зумовили вибір теми, визначили структуру дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконувалася в межах комплексної науково-дослідної теми кафедри політичних наук Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Проблеми політичної модернізації і трансформації: світовий досвід та українські реалії», науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», затверджений Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 7 від 31 січня 2008 р.). Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 5 від 24 грудня 2009 р.).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є здійснення політологічного аналізу вітчизняних та зарубіжних підходів щодо виявлення динаміки розвитку та концептуалізації державної сімейної політики, визначення процесів її формування та реалізації, з'ясування особливого статусу сімейної політики в системі соціальної політики. Реалізація поставленої мети дослідження обумовила необхідність розв'язання наступних завдань:

- дослідити теоретико-методологічні засади аналізу державної сімейної політики на основі систематизації наукової методології вивчення сімейної політики та розкрити політологічне навантаження поняття сімейної політики, використовуючи міждисциплінарний дискурс його вивчення;

- окреслити концептуальні підходи щодо формування державної сімейної політики в сукупності її стратегічної лінії і тактичних дій на основі аналізу філософських та соціальних підвалин феномену діалогічності сім'ї та держави, теоретичного обґрунтування проявів політичних принципів державної підтримки сім'ї та дослідження теоретико-методологічної основи концепцій, спрямованих на реалізацію сімейної політики;

- дослідити концептуалізацію світоглядних підвалин та соціально-політичних витоків сімейної політики в соціально-правовій державі;

- проаналізувати теоретичні засади інституційного оформлення моделей сімейної політики у країнах-членах ЄС та концептуалізацію формування

критеріїв ефективності заходів державного піклування про сім'ю у контексті оптимізації процесу підтримки сімейного розвитку, сприйняття сім'ї як політичної цінності;

- здійснити рефлексію значимості екстраполяції політичного досвіду реалізації сімейної політики Європейського Союзу в українські соціально-політичні реалії на основі узагальнення сучасних досягнень європейських програмних мереж з питань сімейної політики як інструменту наукового забезпечення змісту сімейної політики ЄС;

- окреслити теоретико-методологічну платформу модернізації вітчизняної сімейної політики за умов її багатосуб'єктності, комплексності та поліфункціональності, використовуючи політологічний аналіз тенденцій розвитку сімейної політики України, наукове осмислення консолідованої співпраці та узгодження інтересів держави, сім'ї та індивіда і виділити концептуальні засади формування пріоритетів модернізації сімейної підтримки в Україні.

Об'єкт дослідження – сімейна політика як складова соціальної політики.

Предмет дослідження – концептуальні засади державної сімейної політики.

Методологія дослідження. Єдність гносеологічного, соціально-філософського та політологічного аналізу державної сімейної політики забезпечується використанням комплексу філософських, загальнонаукових та спеціальних методів пізнання політичних явищ як методологічної основи дисертаційного дослідження.

У роботі послідовно і творчо застосовані методи: системний – дозволив розглянути державну сімейну політику у взаємозв'язках її структурних елементів; еволюційно-історичний – сприяв аналізу процесу розвитку основних інститутів сімейної політики; метод крос-національного порівняння – використано у ході виявлення позитивного досвіду сімейної політики в країнах ЄС; біхевіористичним методом послуговувались у дослідженні

характеру участі осіб з сімейними обов'язками у громадсько-політичному житті; емпіричні методи політичних досліджень застосовані для обґрунтування тенденцій розвитку сімейної політики.

Методологічна основа дисертаційного дослідження визначається багатоплановістю теми дослідження, що вимагає міждисциплінарного підходу. Аналіз проведено в рамках теорії та історії політичної науки, поряд з тим деякі теоретичні підходи до дослідження формувалися з урахуванням економічної теорії, соціології. Основою для дослідження специфіки відносин сім'ї та держави, що трансформуються, методологічними орієнтирами стали фундаментальні праці сучасних і зарубіжних вчених в галузі соціальної та сімейної політики, зокрема модернізаційна (А. Готьє) та алармістська (А. Антонов) концепції сімейного розвитку, сучасні теорії суспільного розвитку (О. Тоффлер) та процесуальний підхід до аналізу сімейної політики (Ш. Циммерман). У теоретико-методологічну основу дисертаційного дослідження покладено застосування концепції «активізуючої держави», що дозволило осмислити процес здійснення сучасної сімейної політики з урахуванням активності нових політичних суб'єктів.

У дослідженні використовувались матеріали європейських науково-дослідних мереж (CARE, CHER, DynSoc, ESS, FADSE, FARE, FENICs, GENRE, HWF, IPROSEC, MEN, MoCho, NIEPS, SocCare, TSFEPS, W and M), Державного комітету статистики України, Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України, Державного інституту сімейної та молодіжної політики, Інституту соціології НАН України, Інституту родини та подружнього життя тощо.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняній політологічній науці здійснено комплексне дослідження концептуального розуміння державної сімейної політики як самостійного напрямку соціальної політики, органічно пов'язаного з іншими видами державної політики на стадіях вироблення, прийняття і реалізації рішень; сімейну політику проаналізовано як сучасну пріоритетну політичну

стратегію в контексті соціальної моделі розвитку держави. Це знайшло відображення в наступних положеннях наукової новизни дослідження.

Уперше:

- запропоновано інтегроване і адекватне предмету політичної науки визначення державної сімейної політики як комплексної системи державної діяльності, метою якої є надання альтернативної державної допомоги різним типам сім'ї та здійснення економіко-правового регулювання відносин всіх зацікавлених суб'єктів системи підтримки сім'ї між собою на засадах відкритої, рівноправної та демократичної взаємодії. У цьому підході закладено інституційний та ціннісний вимір політики на противагу поширеним інструментально-прагматичному та функціональному підходам, що заперечують розуміння сім'ї як самодостатньої цінності. Доведено, що державна сімейна політика є самостійним напрямом соціальної політики, що має власні інституційні ознаки: мету, суб'єкти, предмет, інструментарій, ідеологію, структуру управління, механізми реалізації, правові та наукові основи, імперативи тощо);

- здійснено концептуальний політологічний аналіз державної сімейної політики на основі кореляції предметного поля останньої з іншими видами державної політики; з'ясовано, що специфіка предмету сімейної політики в тому, що він включає не загальносоціальні, а специфічні проблеми сім'ї, причому в ролі домінуючого об'єкта державної підтримки визначено благополучну сім'ю; оновлено понятійно-категоріальний апарат аналізу державної сімейної політики, як предмету політологічного дослідження, такими категоріями: «корпоративна сімейна політика», «муніципальна сімейна політика», «сімейна політика інститутів громадянського суспільства», «політика, стимулююча життєдіяльність сім'ї», «аконвенціональна сімейна модель»;

- запропоновано авторську схему аналізу ефективності сімейної політики, яка визначає взаємопов'язані між собою засади реалізації політичної підтримки сім'ї. Серед характерних детермінант ефективної

державної сімейної політики виділено: наявність стійкого антидискримінаційного змістового елементу, нейтральність стосовно підтримки всіх типів сімейних форм, спрямування на досягнення якісних результатів розвитку сім'ї як цілісного соціального інституту (а не лише кількісних показників народжуваності), тяжіння до мобільних та варіативних напрямів розвитку, сильна профілактична спрямованість (на основі первинного превентизму), диференціація на загальнодержавному, корпоративному та регіональному рівнях, відсутність ідеологічного тяжіння до патріархального розуміння сім'ї, змістовне пропагандистське забезпечення;

- проаналізовано наукові доробки європейських науково-дослідних мереж з сімейної політики та систематизовано ряд актуальних наукових рекомендацій останніх; зокрема поставлено проблему гендерної рівності в центр дискурсу про дієву сімейну політику в Україні; доведено, що покращення демографічних показників та матеріального благополуччя сімей в Україні можна досягнути лише в контексті подолання гендерної асиметрії; гендерний егалітаризм можливий за умови державного сприяння обом членам подружжя у поєднанні професійних та сімейних обов'язків.

Дістало подальшого розвитку:

- наукове обґрунтування ідеї невідповідності дискурсивного та практичного просторів вітчизняної сімейної політики, що призвело до декларування державою підтримки всіх форм сімейної поведінки поряд з фактичним захистом лише вигідного для суспільства типу сім'ї; розуміння «нового патерналізму» як ідеологічної конструкції сучасної сімейної політики в Україні, що робить сімейну політику синонімом демографічної політики;

- положення про необхідність інституціоналізації сімейної політики в Україні як самостійного напрямку соціальної політики, що зумовить надання сім'ї якісно нового статусу в політичній риторичі, сприятиме значному росту результативності усієї системи підтримки сім'ї; обґрунтування прямої

залежності між державним ресурсним забезпеченням заходів підтримки сім'ї та станом загальносуспільного економічного розвитку, ступенем стабільності політики, довготривалості соціальних зобов'язань держави (ресурсне забезпечення сімейної політики за залишковою ознакою зумовлює її непередбачуваний характер та залежність від суб'єктивних чинників);

- узагальнення сучасних вітчизняних та зарубіжних підходів стосовно напрямів можливої модернізації державної сімейної політики в умовах ХХІ ст. в рамках моделі «активізуючої держави», що детермінує полісуб'єктність сімейної політики, включає політичні конструкції розподілу відповідальності за гарантії сімейного розвитку між державою і соціальними партнерами та системне використання потенціалу всіх недержавних суб'єктів сімейної політики (громадських, релігійних, благодійних, бізнес-структур, засобів масової інформації), самих сімей та їх об'єднань, розвиток руху взаємодопомоги.

Удосконалено:

- систематизацію концептуальних підходів щодо аналізу сімейної політики; методологію комплексного дослідження сімейної політики, обґрунтування переваг системного аналізу поряд з факторним; методологію політологічного аналізу умов експорт-імпорту уроків політичного досвіду сімейної політики між державами; систему потенційних критеріїв оцінки ефективності сімейної підтримки з точки зору єдності кількісного та якісного піклування про сім'ю;

- аргументацію концепції пріоритету самозабезпечення сім'ї як фактора сімейного благополуччя в контексті назрілої відмови від патерналістського тяжіння державної сімейної політики на сучасному етапі.

Практичне значення одержаних результатів визначається науковою новизною і полягає у можливості застосування матеріалів дисертаційного дослідження у наукових, навчальних та прикладних цілях. Наукове значення дисертації полягає у розробці теоретико-методологічної схеми аналізу сімейної політики та її використання для подальшого розвитку теорії

сучасної світової політичної науки. Матеріали дисертаційного дослідження містять актуальні рекомендації щодо розвитку системи заходів піклування про сім'ю, вироблення пріоритетної стратегії сімейної підтримки, її реалізації. Висновки та аналітичні узагальнення дисертації дають змогу розширити теоретико-методологічні межі знань про сімейну політику, а тому стануть корисні у наукових дослідженнях, прикладних розробках в галузі сімейної політики. Положення, обґрунтовані в дослідженні, мають значення у навчально-виховному процесі, при підготовці занять з загальної теорії політики, спецкурсів з сімейної та соціальної політики.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Окремі ідеї та положення дисертаційного дослідження були представлені в доповідях на міжнародних науково-практичних конференціях, а саме: VI Міжнародній науково-практичній конференції «Наука та інновації» (Пшемисль, 2010), VI Міжнародній науково-практичній конференції «Наукова думка європейського континенту» (Прага, 2010), VI Міжнародній науково-практичній конференції «Перспективні питання світової науки» (Софія, 2010), VI Міжнародній науково-практичній конференції «Наукова думка інформаційної епохи» (Пшемисль, 2011), Міжнародній науковій конференції «Сьомі юридичні читання» (Київ, 2011), III Міжнародній науково-практичній конференції «Соціальна політика: принципи та методи реалізації в контексті світового та вітчизняного досвіду» (Сімферополь, 2012).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладено у 13 наукових працях, серед яких 7 статей у фахових наукових виданнях з політичних наук та 6 – у тезах наукових конференцій.

Структура. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (378 найменувань) та додатків у вигляді окремої частини дисертації (80 сторінок), які містять 36 таблиць та 2 схеми.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПОЛІТОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ

1.1 Особливості вивчення сімейної політики в політичній науці

Первинне визначення понять грає важливу роль в будь-якій теорії. З'ясування дефініції категорії «сімейна політика» є наріжним завданням у процесі наукового аналізу підтримки сімей. Потреба дієвої сімейної політики в західних демократіях зумовлена явищем старіння населення, активізацією професійної активності жінок, пошуком рівноваги між професійною реалізацією і сімейним життям особи. На думку Т. Ганслі, без виваженої сімейної політики важко уявити соціальну справедливість [34, с. 12].

Сім'я є об'єктом міждисциплінарного дослідження багатьох наук, однак державна сімейна політика вивчається переважно в рамках соціології, демографії, юриспуденції. Як втілення міждисциплінарного, системного підходу до сім'ї є наука фамілістика, що в Україні знаходиться на стадії становлення. Фамілістика – це система знань про сім'ю, сукупність факторів, процесів та явищ, які формують контекст, у якому вивчається сім'я [177, с. 326]. Сімейна політика як нова галузь наукового знання, сфера наукових досліджень та наукового інтересу постає однією із галузей фамілістики поряд із соціологією сім'ї, демографією сім'ї та психологією сім'ї.

Питання взаємодії сім'ї та держави є об'єктом дослідження багатьох соціальних наук, однак політологічні розвідки у вивченні сімейної політики є відносно новими. Питання якості надання соціальних послуг сім'ї розглянуто у роботах Ю. Горемікіної, С. Сіденко, А. Ягодки. Вплив наслідків сучасних демографічних процесів на процес вироблення окремих заходів підтримки сім'ї проаналізовано у роботах вітчизняних вчених: В. Думанської, І. Клочан, Б. Крімера, Л. Слюсар, В. Стешенко. Проблематиці молодіжної політики присвячено праці І. Дорожкіної, А. Крючкова, деякі аспекти проблеми

насильства у сім'ї досліджено у роботах О. Бабенко. Соціально-гігієнічні проблеми сім'ї досліджували В. Лісовий, І. Шурма, аналіз соціально-психологічних проблем сім'ї здійснили Г. Герасименко, П. Шевчук. Стан розвитку сімейних відносин на сучасному етапі постав предметом дослідження І. Курило. Питання регіональної сімейної політики досліджував О. Повстин. Над вивченням окремих теоретичних аспектів сімейної політики працювали О. Коломієць (з акцентом на проблемі державної матеріальної підтримки сім'ї), С. Ничипоренко (у центрі пошукової уваги – тема молодіжної сімейної політики), І. Чеховська (зосереджувалась на аналізі законодавчих питань державної турботи про сім'ю). Однак, роботи перерахованих авторів аналізують лише деякі окремі аспекти теоретико-практичних засад формування та реалізації сімейної політики.

Серед дослідників пострадянських держав, які займалися вивченням питання взаємовідносин сім'ї та держави варто виділити А. Антонова, А. Вишневського, С. Голода, Т. Гурко, М. Мацьковського, В. Медкова, Н. Римашевську, А. Харчева. Питанню ефективності державних заходів впливу на сім'ю присвячено дослідження А. Артюхова, С. Дармодехіна, Г. Клімантової. Сімейна політика європейських держав стала предметом аналітичних пошуків для К. Зоріної, О. Кайлової, А. Митрикаса, О. Осколкової, В. Сакевич, Ж. Чернової, К. Яновського.

Проблема впливу держави на сім'ю представлена в роботах таких зарубіжних вчених, як: Г. Беккер, А. Карлсон, Ф.-К. Кауфманн, Д. Колеман, О. Кравдал, П. Макдональд та інші. Комплексні сучасні політичні дослідження сімейної політики представлені в роботах А. Готьє, Ш. Камерман, О. Тевенон, Л. Хантрайз, Ш. Циммерман.

Відсутність міждисциплінарного підходу до аналізу феномену державної сімейної політики у вітчизняній політичній науці породжує протиріччя теоретичних висновків, недоліки узагальнюючих висновків і вузькість системи аргументації, а також виражається у методологічних невідповідностях та некумулятивності самих наукових досліджень. Загальна

ступінь розробленості проблем сімейної політики в Україні така, що багато аспектів досі вивчені поверхово, а це призводить до недостовірних висновків.

Термін «сімейна політика» формувався впродовж ХХ ст., коли питання, пов'язані з життям сім'ї, почали активно обговорюватися в багатьох країнах і привернули увагу дослідників. На думку Ш. Камерман, значна увага сімейній політиці в науковому та політичному дискурсах приділяється протягом останніх 30 років [319, р. 24]. Вперше термін «сімейна політика» з'явився в Європі в 40-х рр. ХХ ст. у дискусіях про соціальну державу [34, с. 44]; окремі елементи системи державної турботи про сімей почали виникати в Західній Європі з другої половини ХІХ ст. Радикальні зміни у розвитку цього процесу сталися після Другої світової війни під впливом демократичного руху.

До 70-х рр. ХХ ст. «сімейна політика» як самостійний термін майже не використовувався в політичних або академічних дискурсах – замість цього обговорювалася демографічна політика [295, р. 34], хоча проблеми сімей завжди знаходилися в центрі уваги виробників політики. Так, наприклад, в Швеції вже в 1939 р. дослідниця А. Мюрдаль говорила про необхідність розробки програми, «направленої на гарантування безпеки сім'ї» [312, р. 559]. Як відзначає А. Готьє, в першій половині ХХ ст. існували окремі урядові програми для сімей, які умовно відносяться до сімейної політики в сучасному розумінні, але вони мали диференційовану цільову спрямованість, оскільки були адресовані найбільш вразливим сім'ям з дітьми [286, р. 36].

У 30 – 40-х рр. ХХ ст. економічні витрати, пов'язані з народженням і вихованням дітей, поступово починають сприйматися як один з важливих чинників, що впливає на демографічну поведінку населення в цілому. Починаючи з 1930-х рр., країни Західної Європи зіткнулися з проблемами депопуляції, вирішити які, як тоді вважалося, могло втручання держави. Отже, у момент своєї появи сімейна політика, по суті, була демографічною політикою, направленою на вирішення проблеми падіння народжуваності.

Для визначення окремого напрямку соціальної політики, а також самостійної області досліджень, пов'язаної зі становищем сім'ї, термін

«сімейна політика», в країнах Західної Європи почав використовуватися як в політичному, так і науковому лексиконі з кінця 1960-х рр. [295, р. 58] Формування та інституціоналізація сімейної політики як системи заходів, здійснюваних державою стосовно сім'ї та громадян з сімейними обов'язками, відбулася в контексті розвитку держав загального добробуту. Проблему народжуваності виробники політики помістили в ширший контекст сім'ї, підтримки зайнятості громадян, забезпечення добробуту, гендерної рівності.

У 1965 р. шведський уряд організував Комітет з сімейної політики, а в 1967 р. австрійський уряд – Консультативну Раду з сімейної політики. З середини – кінця 1990-х років сім'я починає розглядатись не тільки як мета, а й суб'єкт державної підтримки, що призвело до ситуації взаємної відповідальності між сім'єю та державою. У 1989 р. Комісія Європейського Співтовариства заснувала Європейський центр з вивчення сімейної політики (European Observatory on National Family Policies), який уповноважений займатися аналізом зміни форм, функцій і статусу сім'ї в кожній з країн-членів ЄС, оцінювати і поширювати інформацію про зміни в сімейній політиці. Даний центр фінансується ЄС. З початком XXI ст. у Ватикані починають активно відбуватися регулярні Пленарні Асамблеї Папської Ради в справах сім'ї, де розглядають актуальні проблеми європейських сімей. На сучасному етапі проблематика, технології і способи дослідження проблем дітей, молоді, сім'ї стали більш широкими, дієвими, науково обгрунтованими. Американська дослідниця Е. Дуглас у 2008 р. ініціювала проведення публічного обговорення стану світової практики сімейної політики за участі науковців та громадськості. У липні 2012 р. у США відбулася уже 5-та Національна наукова конференція з проблем дитячої та сімейної політики. Це одна з перших конференцій, сфокусована на дослідженні сімейної політики на основі мультидисциплінарного дискурсу.

На межі 80 – 90-х рр. XX ст. в науковому середовищі країн Центрально-Східної Європи відбувся важливий перехід, що передбачав переорієнтацію розуміння сімейної політики з демографічного – до широкого контексту

всєбїчного впливу на життєдїяльнїсть сїм'ї, створення умов для її розвитку. Новий етап в розвитку наукових пїдходїв пов'язаний з усвїдомленням ролї сїм'ї в суспїльствї, необхідностї здїйснення цїленаправленої державної сїмейної полїтики. Однак, аж до кїнця 80-х рокїв ХХ ст. державна сїмейна полїтика не була предметом спецїального наукового аналізу [246, с. 18].

У 1991 р. рїшенням Кабїнету Мїнїстрїв України було створено Державний їнститут проблем сїм'ї й молодї, дїяльнїсть якого було спрямовано на науково-методичне забезпечення формування, реалїзацїю полїтики, що забезпечувала розвиток дїтей, жїнок, молодї, їнституту сїм'ї.

Першими дослїдниками, якї пїдняли питання визначення термїну «сїмейна полїтика» були Ш. Камерман і А. Кон. У 1978 р. вони написали роботу «Сїмейна полїтика: держава і сїм'я в 14 країнах», у якїй були представленї країни з явною і прихованою сїмейною полїтикою [290]. «Явна сїмейна полїтика» означала, що в країні їснує державна, їнституцїйно встановлена концепцїя сїмейної полїтики, на основї якої функцїонує дїєва система державної пїдтримки сїм'ї. При цьому сїм'я поставала об'єктом полїтичних дебатїв, а полїтичнї цїлї щодо сїм'ї було чїтко артикульовано. А. Кон припускав, що сїм'ї перебувають у кращому становищї в країнах з явною сїмейною полїтикою [290, р. 410]. Але приклад скандинавських країн на даному етапї доводить зворотне. Так, сїмейнї допомоги й послуги в цих країнах бїльш розвиненї нїж, наприклад, у Нїмеччинї, але при цьому в них немає явних цїлей сїмейної полїтики в прямому значеннї.

У змїст явної сїмейної полїтики включається свїдомо спроектований ряд заходїв з метою досягнення специфїчних завдань щодо дїтей, осїб з сїмейними ролями або сїмейної одиницї як одного цїлого. Прихована сїмейна полїтика характеризується неїнституцїоналїзованїстю на державному рївнї як окремий вид полїтики, хоча паралельно у державї можливими є наявнї їншї розвиненї напрями соцїальної полїтики, пов'язанї з сїм'єю.

Сїмейна полїтика, на думку Ш. Камерман, спочатку використовувалася для опису всїх дїй уряду стосовно дїтей та сїмей, зокрема законодавчих,

виконавчих, які мали опосередковані наслідки для сімей. Ш. Камерман переконана, що сімейна політика має бути адресована дітям із усіх сімейних типів, хоча на бідні сім'ї може бути звернена особлива увага [319, р. 26].

На думку Ш. Камерман, сімейна політика – підкатегорія соціальної політики, що може розглядатися у ролі критерію, за допомогою якого вся соціальна політика оцінюється щодо її наслідків для сімейного та дитячого благополуччя. Сімейна політика може бути інструментом для досягнення певних завдань в інших соціально-політичних областях. Наприклад, заходи сімейної політики можуть використовуватися для досягнення бажаної ситуації на ринку праці, заохочуючи більшу кількість жінок брати участь в оплачуваній зайнятості. Тому, сімейна політика може мати із соціальною політикою спільний об'єкт впливу, а соціальна політика може сімейну політику використовувати як свій інструмент або навіть мету [319, р. 27].

Перспектива втілення заходів сімейної політики припускає, що їхні наслідки відображується на сім'ях, що спричинює суспільні дебати про всю соціальну політику загалом. Сім'я, на думку Ш. Камерман, має складатися, як мінімум, з одного дорослого члена і однієї дитини. Таке бачення сім'ї притаманне практично всім вітчизняним та зарубіжним вченим, за винятком ряду американських, які до сім'ї відносять також одиноких людей без дітей.

Термін «сімейна політика» почав використовуватися у вітчизняній науковій літературі порівняно недавно – в 1970-і роки. Однак, широкого поширення поняття не одержало. В період існування СРСР державна сімейна політика ототожнювалась із соціальною політикою, а інституційні інтереси сім'ї враховувались опосередковано. Політика щодо сім'ї проявлялась безпосередньо – у матеріальній підтримці сімей з дітьми, врегулюванні шлюбно-сімейних відносин, відкритих пронаталістських заходах [50, с. 140]. Початок активній розробці змісту сімейної політики, її цілей, форм і методів на колишньому радянському просторі поклав демографічний семінар з проблем сімейної політики, що проходив у м. Юрмала (Латвія) у 1988 р. У науковій літературі і політичній лексиці країн термін «сімейна політика»

почав активно використовуватися приблизно з середини 80-х років ХХ ст.

У 1991 р. у Москві була проведена конференція Міжнародного союзу сімейних організацій «Глобальна сімейна політика і права родини». Це була перша конференція на пострадянському просторі, у назві якої використовувався термін «сімейна політика». Впровадженню терміну «сімейна політика» в соціальну практику на пострадянському просторі посприяло відзначення Міжнародного року сім'ї у 1994 р., ініційоване ООН.

У світовій політичній науці поширене визначення сімейної політики як комплексу практичних заходів, що надають сім'ям ряд соціальних гарантій з метою поліпшити добробут і забезпечити функціонування сім'ї на користь суспільства [378, р. 24]. Для російської наукової традиції характерне наступне розуміння сімейної політики. На думку О. Плотнікова, сімейна політика є найважливішою частиною соціальної політики [160, с. 34]. Дослідниця Г. Клімантова стверджує, що державна сімейна політика регулює відносини між сім'єю як особливою соціальною групою суспільства та державою, а також між індивідами всередині сім'ї з приводу реалізації функцій сім'ї [86, с. 12]. С. Каунова визначає державну сімейну політику як цілісну сукупність принципів, напрямів і форм цілеспрямованої активності органів державної влади щодо сім'ї та громадян з сімейними обов'язками; як діяльність акторів політики, направлених на зміцнення сім'ї шляхом дії на сім'ю та соціальні інститути, що впливають на її функціонування [84, с. 38].

Узагальнюючи вищесказане, можна стверджувати, що державна сімейна політика – це системна діяльність держави у відносинах з особистістю, сім'єю, особами з сімейними обов'язками, що здійснюється у виконавчій, законодавчій, судовій сферах і ставить за мету створення соціально-економічних, політичних, правових умов та гарантій для життєвого самовизначення та всебічного розвитку сім'ї як інституційної основи суспільства. При цьому державна сімейна політика є відносно відособленою частиною соціальної політики та складовою державної політики загалом.

У специфіку своєї мультисуб'єктності, сімейна політика пов'язує

державу та громадянське суспільство [66, с. 35]. Тому, у процесі формування та реалізації заходів підтримки сім'ї органи державної влади зобов'язані співробітничати з конфесійними об'єднаннями, громадськими організаціями, системою середньої і вищої освіти, ЗМІ. Одночасно сімейна політика може розглядатися як механізм, за допомогою якого держава (партії, рухи, організації, соціальні інститути) вступає у взаємовідносини з сім'єю, сприяє (або ні) реалізації її інтересів. Вітчизняна дослідниця Н. Лук'янова пропонує наступне визначення: державна сімейна політика – система механізмів, за допомогою яких держава створює умови для забезпечення життєдіяльності сім'ї, її захисту, якщо вона цього потребує. На нашу думку, дане визначення – вузько інструментальне і не є повним відтворенням феномену досліджуваного поняття, адже акцентоване на державних гарантіях допомоги лише незахищеним сім'ям. Специфіка сімейної політики, що виділяє її із сфери соціальної, полягає в тому, що в її межах наявна альтернативна державна підтримка різним типам сім'ї, в тому числі і благополучній. Тому, кожний тип сімейної поведінки потребує іншого політичного впливу – для самодостатніх сімей він один, для вразливих – інший. Якщо держава у системі сімейної підтримки не передбачає механізмів піклування про благополучних сімей, це, на нашу думку, сприяє відмежуванню таких сімей від участі у громадсько-політичному житті. Отже, сімейну політику в рамках соціальної робить специфічною акцент на підтримці благополучних сімей.

На думку В. Тименко, сімейна політика – певна система ідей стосовно ролі сім'ї в суспільстві, закрілена в законодавстві. У вітчизняному термінологічному словнику «Соціальна політика і соціальна робота» наявне таке визначення: держава сімейна політика – науково обгрунтований комплексний цілеспрямований вплив держави на шлюбно-сімейні відносини між людьми через здійснення узгоджених заходів. До цієї дефініції, на нашу думку, слід додати, що державна сімейна політика – це самостійний вид соціальної політики з власними суб'єктами, предметом, інструментарієм. В такому випадку отримаємо більш погоджувальне, інтегроване і адекватне

предмету політичної науки визначення досліджуваного феномену.

Умовою сутності сімейної політики, на думку вченого Ж.-Д. Лекайлоне, є наявність у неї своєї мети, інструментарію та імперативів [283]. На думку російських дослідників А. Антонова та В. Медкова, сімейна політика – це діяльність держави, політичних партій, громадських організацій, груп інтересів тощо, направлена на відродження сім'ї, сімейної моделі життя [3, с. 51]. Різноманітність дефініцій сімейної політики, на думку російської дослідниці К. Зоріної, зумовлені відсутністю єдиної точки зору стосовно терміну сім'я. Загальноприйнятим є таке визначення: сім'я – це соціокультурна система, що складається з дорослого (дорослих) і дитини (дітей), які між собою пов'язані передбаченими законом правами і обов'язками. Проте, кожна держава має різні цілі, концепції щодо нормативних сімейних відносин. Звичайно, основна увага націлена на сім'ю з дітьми, однак сімейна політика включає значно більше. Наприклад, в Німеччині схема зниження оподаткування для одружених пар стосується лише факту офіційної реєстрації шлюбу [77, с. 8]. Член Європарламенту В. Блінкявічюте у січні 2011 р. заявила громадськості, що Національна угода про сприятливе соціальне оточення сім'ї Литви протирічить європейській «Стратегії 2020» (план десятирічного розвитку ЄС), яка передбачає поліпшення умов для функціонування сім'ї в країнах-членах ЄС. Національна угода Литви була названа дискримінаційною, оскільки називає сім'ями тільки пари, які уклали шлюб. За словами В. Блінкявічюте, у Литві зараз налічується багато альтернативних сімейних форм, яким також треба надати державну допомогу, особливо якщо вони мають дітей [22]. Тому, як вважає К. Зоріна та багато європейських політиків і вчених, об'єктом сімейної політики має стати будь-яка сім'я, а не тільки сім'я з дітьми [77, 8].

Російський вчений С. Сорокін у своєму авторському баченні дає визначення сімейної політики в широкому і вузькому значенні. Сімейна політика в широкому сенсі – формування відносин між сім'єю і суспільством з урахуванням їхніх багатогранних зв'язків. Сімейна політика у вузькому

сенсі – всестороннє вирішення завдань зміцнення сім'ї, збереження і продовження сімейних цінностей, забезпечення різноманітних інтересів сім'ї в процесі суспільного розвитку [8, с. 40 – 41].

Державна сімейна політика, на думку дослідника А. Артюхова є частиною соціальної політики, комплексом заходів, направлених на сприяння того чи іншого впливу на сім'ю, процеси сімейних змін або сімейну поведінку. Сімейна політика є комплексом заходів політико-правового, медико-соціального, інформаційно-просвітницького, організаційно-управлінського, економічного характеру, що реалізуються органами державної влади, місцевого самоврядування та іншими суб'єктами політики щодо сім'ї [10, с. 109]. Одна з перших відомих пострадянських дослідників світової практики сімейної політики О. Осколкова визначає сімейну політику як комплекс практичних заходів, що надає сім'ям з дітьми певні соціальні гарантії і мета яких – поліпшити сімейний добробут і забезпечити функціонування сім'ї на користь суспільства. Сімейна політика, на думку О.Осколкової, будучи складовою частиною соціальної політики, націлена на пом'якшення економічних проблем сім'ї [176, с. 3].

Г. Клімантова пропонує політологічну дефініцію державної сімейної політики і детермінує останню, у першу чергу, як набір заходів, визначений нероздільністю і взаємообумовленістю державної політики стосовно сім'ї і сім'ї стосовно держави. Сімейна політика, на думку дослідниці, об'єднує інтереси всіх типів сімей і направлена на формування комфортного соціокультурного середовища для життєдіяльності і реалізації основних соціальних функцій сім'ї, гармонізацію внутрішньосімейних відносин, забезпечення стабільного сімейного розвитку [85, с. 24 – 25].

У філософському розумінні феномену сімейної політики, на нашу думку, найбільш аргументованою є трьохаспектна узагальнена дефініція, автором якої є А. Вишневський: 1. у вузькому розумінні сімейна політика – це відносно вузька сфера владного впливу на поширення тих чи інших моделей і форм сімейної поведінки; 2. у більш ширшому розумінні сімейна політика –

вся діяльність, безпосередньо направлена на зміну чи збереження умов життя сім'ї, покращення їх добробуту і соціального самопочуття, нейтральну стосовно конкретних типів і моделей сім'ї чи форм сімейної поведінки; 3. у найбільш широкому розумінні сімейна політика – політика, яка несе відповідальність за негативні наслідки всіх рішень, що приймаються у різних сферах соціального життя і не направлені конкретно на сім'ю, але чинять на сім'ю певний вплив [259, с. 35]. Водночас, наведені визначення сімейної політики можна розглядати не тільки як різні підходи до розуміння одного і того ж поняття, а й у ролі дефініцій послідовних етапів розвитку сімейної політики від простих фрагментарних форм впливу суспільства на функціонування інституту сім'ї до більш зрілих і всеохоплюючих форм.

На думку Н. Ловцової, політична значущість державної сімейної політики полягає в тому, що вона враховує інтереси всіх типів сімей і домогосподарств, направлена на формування сприятливого соціокультурного середовища для їх життєдіяльності, окрім того, поважає індивідуальний вибір громадян щодо складу, чисельності і структури сім'ї, відображає відносини між сім'єю як повноцінним соціальним суб'єктом і системою комплексної діяльності держави відносно сім'ї, при яких сім'я трактується як активний партнер держави [117, с. 363].

Державна сімейна політика – динамічна, як і сім'я, незважаючи на консерватизм, апріорі властивий даному інституту. Тому, заходи підтримки сім'ї формуються на основі обліку закономірностей трансформації інституту сім'ї. Зважаючи на це, Н. Ловцова стверджує, що надважливою є наукова обґрунтованість сімейної політики [116, с. 324]. Причому модернізація державної сімейної політики є необхідним наслідком модернізації сім'ї як соціального інституту. Така думка російської дослідниці підтверджує висновок, зроблений у ході даного дисертаційного дослідження про те, що сімейна політика, яка домінантно направлена на підтримку одного типу сім'ї або однієї функції сім'ї – репродуктивної-соціалізуючої і не враховує весь спектр назрілих трансформацій і самій сім'ї, керується вузьким

інструментарієм соціальної підтримки, зосереджується на виправленні помилок «ненормативного функціонування» сім'ї зливається із соціальною політикою.

Н. Ловцова у своїх дослідженнях приходиться до висновку, що на відміну від інших сфер соціальної політики – освіти, охорони здоров'я – сімейна політика не має чітких меж. Оскільки сім'я є центральним інститутом в житті людини, то загалом всі заходи уряду, впливаючи на сім'ю, потенційно відносяться до сфери сімейної політики. Наприклад, транспортна, житлова або податкова політики опосередковано впливають на сім'ю [116, с. 324].

У даному дослідженні акцент дослідницької уваги буде поставлено на політичні заходи, спеціально розроблені для впливу на сім'ю.

У авторській системі типів державної політики вітчизняного теоретика І. Варзаря сімейна політика знаходиться між соціумотворчим типом державної політики (області, в якій за допомогою держави створюються мікросоціумні осередки) та проблемотворчим (область, в котрій за допомогою держави створюється або відновлюється соціальне життя в контексті певної ситуативно значимої поточної проблеми) [27, с. 263].

Існує багато дефініцій сімейної політики в українській науковій літературі, одна з яких звучить так: сімейна політика – це комплексна політика, яка ґрунтується на афірмації сім'ї з метою повної пошани гідності кожної особи, яка її створює, та гармонійного розвитку суспільства, яке є сумою сімей [144, с. 82]. Загальноприйнятим визначенням вважається наступне: сімейна політика – це комплекс юридичних норм, дій і заходів, що здійснюються державою з метою створення сприятливих умов для створення, правильного функціонування сім'ї і виконання нею всіх важливих суспільних ролей [15, с. 19]. Г. Лопушняк вважає, що сімейна політика є підвидом державної соціальної політики, поряд з освітньою та молодіжною. О. Коломієць детермінує сімейну політику як частину демографічної політики держави [91, с. 103]. Більшість українських публіцистів та аналітиків властиві сімейній політиці теоретичні і практичні аспекти

переносять у середовище політичної сфери, яку називають соціально-демографічною політикою [25, с. 8].

В. Довженко визначає сімейну політику державною політикою стосовно сім'ї та жінок і дефініціює її як низку заходів, спрямованих на поліпшення становища жінок, сім'ї та дітей, заснованих на відповідному законодавчому забезпеченні [67]. Сімейна політика, на думку дослідниці, обов'язково має включати заходи попередження сімейного та гендерного насильства.

Відсутність загальновизнаної дефініції сімейної політики у науковому просторі породжує таку ситуацію, коли власне категорія державна сімейна політика замінюється іншими, не повністю науковими і синонімічними категоріями, наприклад: «соціальна політика в сфері життєдіяльності сім'ї» (Ф. Ільдарханова), «державної політики з питань сім'ї» (з Постанови Кабінету Міністрів України), «соціальна сімейна політика», «соціальна політика у сфері сім'ї» (Н. Ловцова), «соціальна політика стосовно сім'ї» (О. Плотніков), «політика стосовно (відносно) сім'ї та дитинства» (Г. Цинченко), «соціальну політику стосовно сім'ї та дітей» (К. Зоріна) [77].

Існує зв'язок вчення про сімейну політику з дослідженням політичного розвитку. Врахування досліджень на таку тематику дозволяє вийти на нові рівні розуміння політичного життя суспільства. Стійкий розвиток суспільства як довгострокова мета сімейної політики концептуалізовано в роботах М. Фуко, Ю. Хабермаса, Д. Белла, Т. Парсонса, М. Вебера та інших теоретиків.

На сучасному етапі предмет сімейної політики часто ототожнюється з предметом соціальної політики. На пострадянському просторі сімейна політика є дещо деформованою і носить характер соціального захисту. У перехідний період пріоритетною метою такої політики стало забезпечення виживання багатьох сімей, тобто соціальна безпека. Для українських реалій в темпоральному та сучасному розрізі характерна подібна ситуація, однак у вітчизняних наукових колах уже визріли передумови для її категоричного переосмислення, про що мова піде нижче.

Починаючи з 1994 р. більшість країн приймають нормативні акти, які стосуються сімейної політики. Це свідчить про те, що до кінця ХХ ст. сімейна політика інституціоналізувалась як один з напрямів соціальної політики сучасних держав загального добробуту.

Поширенню терміну «сімейна політика» в науковій літературі України, вітчизняних засобах масової інформації, сприяла розробка і схвалення Верховною Радою України 17 вересня 1999 р. Концепції державної сімейної політики. Використання терміну «сімейна політика» у назві документу, на нашу думку, зіграло важливу роль у його ствердженні. Після цього деякі обласні державні адміністрації України прийняли регіональні концепції сімейної політики.

Однак, досі у сучасній науковій літературі України сімейну політику розглянуто переважно у викривленому вузькому значенні (у розумінні дефініції переважає зосередження на прямих грошових виплатах, допомозі багатодітним родинам, податковим пільгам, оплачуваній декретній відпустці) [212; 218; 227; 243]. У інших наукових працях домінує зосередження уваги на демографічних та пронаталістських аспектах сімейної політики, а точніше – констатації існуючих проблем без різновекторного вивчення шляхів їх можливого подолання [215; 229; 240; 247]. У громадській думці побутує розуміння про синонімічність сімейної та гендерної політики [25].

19 лютого 2007 р. Кабінет Міністрів України видав постанову «Про затвердження Державної програми підтримки сім'ї на період до 2010 року», в якій активно використовується зазначений термін, дано його визначення, виділено самостійний розділ «Державна сімейна політика». У актах місцевих державних адміністрацій і на сучасному етапі термін «сімейна політика» замість категорії «державна сімейна політика» такі поняття: «політика щодо (стосовно; по відношенню до; у сфері) сім'ї», «соціально-демографічна політика», «політика у питаннях сім'ї» («у питаннях захисту прав дітей», «політика з питання попередження насильства в сім'ї» тощо). Як зазначено в самій Концепції державної сімейної політики України, цей документ

покликаний окреслити загальну стратегію і пріоритетні напрями «державної політики щодо сім'ї». Особливо поширеними озвучені синоніми сімейної політики є в законодавчих актах та науковій літературі України, що датуються кінцем 90-х років ХХ ст. і початком першого десятиліття ХХІ ст. [177]. На початку другого десятиліття ХХ ст., у зв'язку із появою перших ґрунтовних політичних досліджень на тему взаємовідносин «державна-сім'я», в науковій літературі України почав використовуватися термін «державна сімейна політика» (роботи О. Коломієць, Л. Кривачук, Г. Кришталь, Л. Мельничук, С. Ничипоренко, І. Чеховська). У відповідності до такої тенденції, згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 5 січня 2011 р. № 4-р «Про реорганізацію науково-дослідних інститутів, що належать до сфери управління Міністерства освіти і науки, молоді і спорту» Державний інститут проблем сім'ї та молоді України (назву якого 2006 р. змінено на Державний інститут розвитку сім'ї та молоді) перейменовано на Державний інститут сімейної та молодіжної політики України [56].

І. Чеховська визначає сімейну політику як цілеспрямовану діяльність державних органів та інших соціальних інститутів, покликану створювати оптимальні умови для виконання сім'єю своїх функцій, гармонізувати відносини між особою, сім'єю і суспільством. Це означає, що сім'я повинна бути об'єктом міждисциплінарних наукових досліджень. Економічні, демографічні, юридичні, соціологічні, філософські знання в своїй сукупності мають скласти інформаційну і методологічну основу для формулювання цілей, завдань сімейної політики, для розробки механізмів і конкретних програм її реалізації [251, с. 467].

У ході дослідження з'ясовано, що в основі майже всіх підходів до визначення сімейної політики лежить проблема співвідношення функціонального навантаження сімейної і соціальної політики. Кожен підхід має конкретні переваги і обмеження. Для системного узагальнення цих підходів прийнято виділяти вузьку та широку дефініцію сімейної політики.

Згідно з вузькою дефініцією, сімейна політика є субкатегорію соціальної

політики, покликана вирішувати виключно проблеми сім'ї, на відміну від соціальної політики, яка намагається допомогти у вирішенню проблем всім громадянам незалежно від їх сімейного стану. Такий підхід до категоризації сімейної політики представлений працями дослідниці А. Готьє, яка визначає сімейну політику як конкретний напрям загальної соціальної політики [295]. Інша англійська дослідниця Л. Хантрайз стверджує, що в межах європейського наукового простору термін «сімейна політика» використовується для характеристики політичних заходів, які ідентифікують сім'ю як навмисну мету специфічних дій, які запрограмовані вплинути на зміну сімейних ресурсів і сімейної структури. У російському енциклопедичному словнику «Народонаселення» у руслі даного підходу сімейну політику визначено як «систему заходів у напрямку прямої допомоги сім'ям з дітьми» [148, с. 480].

Отже, згідно з вузьким підходом до концептуалізації даного поняття сімейна політика стає одним з напрямків соціальної політики, що фокусує свою увагу на сім'ї, а не на всьому населенні в цілому. У цьому випадку до заходів сімейної політики зазвичай відносять традиційні компоненти: грошову допомогу (допомога багатодітним, житлові дотації, стипендії на освіту); непрямую грошову підтримку (податкові пільги, субсидії); декретну відпустку і відпустку по догляду за дитиною; сервісну підтримку (систему дошкільних закладів). Даний підхід виділяє у ролі об'єкта політичної уваги сім'ю (подружня пара і / або самотній батько), яка має дітей, а предметом – всі дії держави, здійснювані стосовно сім'ї.

Другий, ширший, підхід до визначення сімейної політики полягає в тому, що сімейна політика може розглядатися ширше, ніж соціальна політика. Американська дослідниця, професор Університету Міннесоти Ш. Циммерман пропонує наступне визначення: «у широкому сенсі сімейна політика – це всі дії уряду, які зачіпають сім'ю безпосередньо або опосередковано» [378, р. 42]. Це означає, що політичний вибір колективно погоджених цілей і цінностей розвитку стосується як проблем сім'ї, так і

суспільства в цілому. За широкого підходу до розуміння змісту сімейної політики її первинною метою визначено індивідуальний і сімейний добробут [378, р. 43]. Важливість добробуту пов'язана з його значенням для функціонування окремого індивіда і сім'ї, для соціальної інтеграції, демократичного розвитку. Отже, на думку Ш. Циммерман, мета сімейної політики полягає в досягненні індивідуального та сімейного добробуту, що в результаті посприє досягненню інших соціальних цілей і цінностей» [378, р. 43].

Широке визначення сімейної політики, на думку Л. Хантрайз – професора європейської соціальної політики в Університеті Лафборо (Великобританія), відкриває більш відповідну для наукового аналізу методологічну структуру «сім'ї і сімейного добробуту». Широка дефініція включає заходи, що здійснюються в інших політичних сферах, які дотиково впливають на сім'ю (наприклад, політика зайнятості) чи мають за мету захист дітей, людей старшого віку, попередження соціального виключення. Л. Хантрайз називає широке визначення сімейної політики корисним для широкого політологічного аналізу, адже оперування ним сприяє більш цілісному, скоординованому і системному підходу до огляду специфіки державної підтримки сім'ї [308, р. 19]. Л. Хантрайз у своїх аргументах на користь даного підходу виходить з визначення соціальної політики, яке було запропоновано Р. Тітмусом, і екстраполює цю дефініцію на власне бачення поняття «сімейна політика». Р. Тітмус описав соціальну політику в термінах дій держави, направлених на досягнення специфічних цілей, таких як забезпечення добробуту, гарантування мінімального рівня доходів, і реалізації ряду заходів щодо прогресивного перерозподілу загальних ресурсів. Він вважав, що ці політичні дії повинні сприяти ефективному розвитку суспільства [368, р. 32]. На думку Л. Хантрайз, цей підхід до визначення соціальної політики цілком можна використовувати для концептуалізації сімейної політики, виділивши сім'ю як об'єкт такої політики [308, р. 20]. Тому, за широкого підходу до визначення сімейної

політики, урядові заходи слід аналізувати з погляду їх конкретного впливу на становище сім'ї, сімейні ресурси [309, р. 132], а предмет сімейної політики детермінувати як сукупність державних дій стосовно сім'ї.

На думку Ш. Циммерман, сімейна політика має за мету вирішення проблем сімейного розвитку в суспільстві, – такі проблеми чисельні і багатогранні, більшість з них містять політичний компонент [378, р. 65]. Цей компонент часто ігнорується або не враховується, значною мірою тому, що більшість людей не знають про те, як політика впливає на їхнє життя. Складовими дефініції сімейної політики Ш. Циммерман, що висвітлює багатоаспектність сімейної підтримки включає такі складові: урядові дії щодо сім'ї; філософські рефлексії про ідеальну політику стосовно сім'ї; аналіз альтернатив у питаннях стимулювання сімейного розвитку; тимчасові заходи, пов'язані з розв'язанням конкретних сімейних проблем; узгоджений порядок дій щодо практичного вирішення проблем сім'ї; колективний суспільний вибір про нормативні цілі сімейного розвитку.

Отже, прихильники широкого підходу пропонують розглядати і оцінювати весь спектр державних дій крізь призму впливу цих дій на членів сім'ї в суспільстві. Як критерій оцінки державних дій виділяється категорія «благополуччя сім'ї» в широкому сенсі – економічному, соціальному, фізичному, наприклад політика зайнятості, направлена на стимулювання або перешкоджання жінкам брати участь на ринку праці, політика освіти тощо.

Широке визначення сімейної політики включає в себе такі фундаментальні блоки: 1. сімейне законодавство (шлюбне законодавство, права дитини, репродуктивні права громадян); 2. соціальні послуги (охорона здоров'я, childcare сервіс (система по догляду за дітьми); 3. інші дотикові види соціального забезпечення (дешевий громадський транспорт, підтримка безробітних, імміграційне законодавство); 4. нетрадиційні компоненти (допомога по догляду за людьми літнього віку).

Деякі дослідники висловлюють критичні зауваження стосовно широкого розуміння сімейної політики, оскільки воно ускладнює виділення власне

предмету сімейної політики. А. Готьє вважає, що визначення сімейної політики, запропоноване Ш. Циммерман, обмежує дане поняття виключно тими політиками, які позитивно впливають на становище сім'ї, тоді як негативні наслідки державних дій, залишаються за рамками даного визначення [295, р. 59]. Однак, на думку Ж. Чернової, багато політичних рішень негативно впливають на сім'ю саме через те, що розглядають індивідів поза їх сімейними обов'язками. Як вважає німецький дослідник Ф.-К. Кауфманн, це виступає характерною формою структурної зневаги до сім'ї з боку держави, яку слід враховувати у ході аналізу сімейної політики [320, р. 430]. Незважаючи на це, широкий підхід до визначення сімейної політики є достатньо поширеним в західній науковій думці.

Більшість наукових напрямів, що займаються аналізом сімейної політики, через відсутність потрібних аналітичних даних і великі області, охоплені сімейною політикою, в основному, вибирають вузьке визначення даного поняття. У випадку широкого визначення широкі потенційні предметні сфери сімейної політики через власну дисперсивність ускладнюють науковий пошук.

На думку російської дослідниці О. Кайлової, навіть на даному етапі термін «сімейна політика» залишається до кінця невизначеним і незрозумілим, позначаючи різноманітні думки як учених-теоретиків, так і політиків [81, с. 43]. У державних ухвалах держав-членів ЄС і в законодавчих актах Європейської Співдружності не простежується загального трактування сімейної політики.

На думку О. Кайлової, сімейна політика вимагає, перш за все, соціально-юридичного, а не соціологічного визначення. З юридичної точки зору в процесі детермінації категорії сімейної політики слід визначити інституційні установки системи підтримки сім'ї через аналіз гарантованих державою прав і встановлених обов'язків, пов'язаних з сім'єю [81, с. 45].

Експерт Папської Ради у справах сім'ї, професор Ж.-Д. Лекайлоне пропонує свою точку зору у виділенні політико-функціональних

відмінностей між соціальною та сімейною політикою. Однак, на думку Ж.-Д. Лекайлону, з точки зору наукового сприйняття глобальне визначення соціальної політики як такої, що торкається всіх сторін суспільного співжиття, не дуже цінне. Інший підхід до розуміння соціальної політики визначає її метою – покращення ситуації людей, які потребують допомоги, опікунська функція держави. Ціль соціальної політики – подолання такого стану, який ми вважаємо некорисним і небажаним (бідність, хвороба, втрата роботи) [283]. Виходячи з цього, Ж.-Д. Лекайлон виводить критерій, який дозволяє відрізнити соціальну політику від сімейної. Соціальна політика самоликвідується в результаті її застосування, бо вона знівелює причину небажаної суспільної ситуації і постає ефемерним явищем. Відмінну ціль має сімейна політика. Адже сім'я не є хворобою, проблемою чи іншим небажаним явищем. Метою сімейної політики є турбота про сім'ю як суспільну цінність. Зважаючи на наведені аргументи, сімейна та соціальна політика мають різні механізми та інструменти реалізації. Однак, Ж.-Д. Лекайлон зазначає, що за змістом наукові визначення соціальної та сімейної політики досить схожі [283].

У руслі продовження даної дискусії Ж.-Д. Лекайлон звертає увагу на те, що у Франції – державі з великим досвідом сімейної політики – питаннями сім'ї займається міністр соціальних справ, який займається також проблемами, які є небажаними для суспільства. Така ситуація характерна для інших країн Європи. Вона демонструє те, що сім'ю часто прирівнюють до проблеми, з якою слід боротися. Наявність у Польщі окремого міністра з питань сім'ї, на думку Ж.-Д. Лекайлону, є виявом мудрості і практичного підходу [283]. Це свідчить про розуміння відмінностей між соціальними проблемами і сімейними питаннями на рівні державної організації, що сприяє усвідомленню різниці між сімейною та соціальною політикою. Проблематика сімейного розвитку торкаються практично всіх політичних напрямків державного управління. Можливо, через це у багатьох європейських державах немає окремого міністра у справах сім'ї. Однак, Ж.-

Д. Лекайлон переконує, що чим більше політиків уповноважені вирішувати проблеми сімейного розвитку, тим менше стає тих, які займаються очевидною специфікою розв'язання цих проблем. Отже, на думку професора, у державі повинен існувати міжвідомчий уповноважений, координуючий політичні ініціативи в справі підтримки сімей орган. Проте, визначені відмінності між сімейною та соціальною політикою, зазначає Ж.-Д.Лекайлон не виключають застосування однаковою мірою сімейної і соціальної політики у процесі підтримки сімейного розвитку [283].

Ж.-Д. Лекайлон – прихильник широкого визначення сімейної політики [283]. Теоретик стверджує, що ще за півстоліття до того, як сім'ю визнано основним суспільним осередком, власники підприємств у Франції визнали, що потрібно виділяти і підтримувати працівників, які мають дружин та дітей на утриманні. Причому теоретик зауважує, що саме керівники підприємств, а не влада, першими звернулися до заходів підтримки осіб з сімейними обов'язками.

Ж.-Д. Лекайлон переконує, що сімейна політика наближається до злиття із соціальною, якщо за її концептами у полі державної підтримки опиняються переважно вразливі сім'ї. По-перше, це сприяє пом'якшенню проблеми суспільної нерівності, по-друге, держава відмовляючи у допомозі сім'ям, які володіють достатньою кількістю засобів для існування, делегітимізує і нівелює систему сімейної політики, розчиняючи останню в соціальній [283]. Виходячи з цього, дослідник пропонує за основним критерій розрізнення сімейної та соціальної політики взяти показник універсальності надання послуг сім'ї. Однак, будучи учасником групи експертів глобальної політики на користь сім'ї у 1996 р. Ж.-Д. Лекайлон зазначив, що на даному етапі у багатьох європейських державах адресна допомога сім'ям стає домінуючою і практично єдиним заходом державної сімейної політики, що демонструє протиріччя між практичним та дискурсивним полем сімейної політики [283].

На думку чеських вчених, сімейна політика не може бути однозначно ідентифікована ні складовою соціальної, ні економічної політики. Не слід

сприймати неправомірне ототожнення виробничої і соціальної сфер у соціальній та сімейній політиці. Сім'я є первинним осередком суспільства, причому як соціальної, так і економічної точки зору. Отже, сімейна політика не замінює інші напрямки державної політики, а забезпечує в процесі їхньої розробки та реалізації врахування інтересів сім'ї.

Відповідно до даного підходу специфіка сімейної політики полягає в тому, що вона визначає пріоритети соціальної політики і різних її напрямків (економічної, житлової, соціокультурної політики, політики зайнятості, надання послуг). «Вістря соціальної політики держави, – вважає М. Мацьковський, – повинно бути спрямоване на сім'ю. Соціальна політика повинна стати сімейною» [124, с. 16]. Аргументи на підтвердження цієї думки вчений наводить такі: 1. у сім'ях проживає переважна більшість населення кожної країни; 2. економічні і моральні проблеми суспільства відбиваються на життєдіяльності сім'ї; 3. сім'я виконує виняткову функцію народження та соціалізації дітей (звідси, однозначний вплив і на політичну соціалізацію, політичні уподобання, формування елементарної політичної культури наступних поколінь); 4. сім'я бере на себе основну частину турбот про людей літнього віку (це актуалізовано в умовах прискореного старіння населення розвинених країн). На думку дослідниці Н. Ловцової, зважаючи на актуалізацію проблеми суміщення материнства та професійної зайнятості жінок, саме жіноча політика повинна стати центральною ланкою сімейної політики [116, с. 327].

На думку О. П'янова, визначення сімейної політики як самостійного напрямку соціальної політики відрізняється від традиційних підходів і виводить сім'ю та державу на якісно новий рівень взаємовідносин. Адже у компетенцію сімейної політики включаються не всі загальносоціальні, а тільки специфічні, інституційні проблеми сім'ї. Державна сімейна політика набуває системного характеру, охоплюючи сфери функціонування сім'ї в суспільстві [180, с. 122].

Отже, в ідеалі за допомогою сімейної політики коректуються принципи

державні рішення. Відповідно до ідеології ООН, політика і відповідне законодавство, що сприяє зміцненню сім'ї, повинні стати пріоритетними напрямками діяльності національних урядів і міжурядових організацій. Тому, зважування сімейного фактора є обов'язковим при плануванні всіх державних програм розвитку. Таким чином, благополуччя сім'ї (не лише у економічному розумінні, але і в розумінні моральному – як «щастя») є пріоритетним критерієм оцінки соціальних перетворень. Це ставить проблеми сім'ї в центр суспільної уваги, органічно включає сімейний аспект у фінансову політику.

І. Чеховська – одна з небагатьох українських вчених, які на сучасному етапі виступають за необхідну інституціоналізацію сімейної політики в Україні, політично, економічно та організаційно визначення її особливого статусу як самостійного напрямку соціальної політики. У ролі головного аргумента І. Чеховська наводить той факт, що діюче Міністерство соціальної політики України за своїми повноваженнями і компетенцією є Міністерством соціального захисту, а сама соціальна політика України орієнтована на індивідуум і фактично не враховує інтереси сім'ї як соціального інституту [251, с. 466]. Дослідниця переконана, що державна сімейна політика повинна базуватися на певній ідеології, мати власну структуру управління, основні форми, механізми реалізації, спиратися на розроблені законодавчу, кадрову, наукову та інформаційну основи. Виходячи з цього, сімейна політика у порівнянні з соціальною постане більш цілеспрямованою, що сприятиме підвищенню її ефективності.

На нашу думку, предметна галузь державної сімейної політики повинна включати всю сукупність специфічних проблем сім'ї. Наявність у сімейної політики власного предмету дозволяє диференціювати сімейні проблеми від загальносоціальних, а, отже, – від соціальної політики. Беззаперечно те, що заходи, які проводяться в рамках соціальної політики, впливають на сім'ю. Однак, вони недостатньо враховують інституційні інтереси сім'ї. Тому, ототожнення соціальної політики із сімейною не є правомірним.

Позитивні зрушення в потенціалі сім'ї впливають на соціально-політичну стабільність суспільства. Становище сім'ї і процеси її соціально-економічної адаптації визначаються тим, які соціально-економічні та політичні умови будуть формуватися в суспільстві. Саме інституціоналізація сімейної політики дозволяє її конкретизувати, зробити дієвішою, адресною, у тому числі, адресною не лише до вразливих, а й благополучних сімей. Це сприятиме подоланню однобічного розуміння адресності, що склалося за радянських часів.

На даному етапі становище української сім'ї потребує системних, комплексних заходів для подолання негативних тенденцій у її життєдіяльності. Рівень ефективності сучасної сімейної політики в Україні у багатьох аспектах залежить від її узгодженості на етапах планування, виробництва та реалізації конкретних заходів. Однак, на сучасному етапі в Україні відсутня єдина правова база державної сімейної політики, правовий статус сім'ї, який окреслював би становище сім'ї стосовно держави та її інститутів, не є точно визначеним. В українському законодавстві сім'я не розглядається як цілісна соціальна одиниця, права сім'ї замінюються індивідуальними правами кожного з її членів. Так, Сімейний кодекс України визначає майнові та інші відносини «осіб», а не сім'ї як спільності. На нашу думку, виникла потреба розширити правоздатність сім'ї, створити частину Сімейного кодексу, що регулювала б відносини між сім'єю і державою, сім'єю і політичними інститутами, сім'єю і системами охорони здоров'я, освіти і інше. «Сучасне сімейне законодавство потребує модернізації», – вважає С. Дармодехін. – По суті, сім'я знаходиться у нелегальному становищі на рівні державної організації» [50, с. 140].

На нашу думку, обмеженість сучасного сімейного законодавства пояснюється тим, що держава не до кінця визначила своє ставлення до сім'ї і межі втручання в її життєдіяльність. Адже навіть на рівні розвиненої сімейної політики ЄС вищезазначена проблема досі є відкритою та невирішеною. Констатуємо, що у реаліях сучасних західних демократій

ситуація з сімейним законодавством подібна до української. На думку Ф.-К. Кауфманна, не дивлячись на те, що більшість легалізованих статусів «батьків», «дітей», «родичів» сприяють регуляції сімейних відносин на державному рівні, отримано небагато позитивних політичних результатів для підтвердження специфічних обов'язків батьків у різних конфліктних ситуаціях [320, р. 435].

За ознакою характеру сприйняття сучасних інституційних змін сім'ї характерна класифікація концепцій сім'ї та сімейної політики на дві полярні, чітко окреслені парадигми, що в результаті дають дві відмінні дефініції сімейної політики: 1. Кризова (алармістська) концепція сім'ї, що розглядає інституційні зміни сім'ї як конкретний історичний вираз глобальної системної кризи сім'ї. 2. Модернізаційна (прогресистська, ліберальна, адаптивна, адаптаційна) теорія сім'ї, що визначає інституційні зміни сім'ї цілком закономірним явищем, в її рамках дослідники наголошують на потребі збереження суверенітету сім'ї, обмеженні впливу державних органів на нього (див. табл. А.1) Концепція модернізації сім'ї представляється найбільшою мірою відповідною об'єктивній оцінці сучасних змін, що відбуваються в самому соціальному інституті сім'ї. На думку К.Зоріної, більшість вчених потенційно знаходяться приблизно посередині між двома вищенаведеними концепціями сім'ї [77, с. 26].

Так як державна сімейна політика регулює відносини між сім'єю як особливою соціальною групою і державою, а також між індивідами усередині сім'ї з приводу реалізації функцій сім'ї, виділяються види соціальної політики, тісно пов'язані один з одним, аналіз взаємозв'язку яких надзвичайно важливий для наукового дослідження теоретичних основ сімейної політики (див. табл. А.2). На думку С. Дармодехіна, для виробників політики особливо важливо диференціювати сімейну політику і політику щодо жінок і дітей. Як вважає вчений, не дивлячись на тісний об'єктивний взаємозв'язок між ними, вони є самостійними напрямками соціальної політики, адже у предмет сімейної політики включено тільки специфічні

сімейні проблеми дітей і жінок [51, с. 5]. На нашу думку, в ході здійснення наукового аналізу сімейної політики слід торкатися питання дитячої, гендерної і демографічної політики, але під кутом зору того, як вони впливають на життєдіяльність сім'ї як соціального інституту.

А. Вишневський стверджує, що різні напрями соціальної політики пов'язані з сім'єю, однак через те, що остання не розглядається як цілісний об'єкт, вони не перетинаються між собою, погано враховують специфіку функціонування і розвитку сім'ї, етапи її життєвого циклу, а тому часто видаються безперспективними. Як стверджує А. Вишневський, питання про осмислення дефініції «сімейна політика» і виокремлення її із соціальної політики, навряд чи можна вважати до кінця вирішеним. Точної і загальноприйнятої дефініції «сімейної політики» немає, сам характер вживання даної дефініції свідчить про те, що дослідники не наполягають на однозначному оперуванні даним терміном і розглядають сімейну політику як галузь одночасно соціальної і демографічної політики, акцентуючи увагу, залежно від професійних інтересів, на демографічних, соціальних, культурних, медичних, інших аспектах [259, с. 32].

Державна сімейна політика є комплексом багатопланових заходів. На думку А. Вишневського, більшість проблем, які призвели до появи сімейної політики – це проблеми, які не можуть вирішити інші напрями політики, адже вони пов'язані із внутрішніми змінами в сім'ї – перебудови її історичного патріархального типу, з новим характером її взаємовідносин з суспільством. Існування цих проблем зумовлює необхідність сімейної політики у ролі особливої області, особливого напрямку всієї соціальної політики. Зміст сімейної політики заключається в тому, щоб сприяти розумінню суспільством глибинних інтересів сім'ї, що змінюється, як частини власних трансформацій, пошукам нової рівноваги між особистістю, сім'єю і суспільством [259, с. 33]. На нашу думку, без проведення експліцитної сімейної політики, без її гласного обговорення неможливо правильно зрозуміти специфічність інтересів людини як носія сімейних

ролей та сім'ї як первинного осередку соціуму.

Сучасна концептуалізація поняття сімейної політики включає широкий діапазон підходів. У ході нашого пошуку було визначено, що у ході політологічного аналізу даного поняття необхідно співвіднести предметно-об'єктні поля, методологічно-функціональне навантаження соціальної і сімейної політики. Загальне широке розуміння сімейної політики дозволяє стверджувати, що вона еквівалентна соціальній політиці в тому, що охоплює всі заходи, які держава здійснює відносно сім'ї і які опосередковано зачіпають інститут сім'ї. Вузьке розуміння полягає в тому, що сімейна політика виступає тільки частиною соціальної політики, оскільки складається з безпосередньої підтримки, яку держава цілеспрямовно надає сім'ї для підтримки сімейного благополуччя.

У даному дослідженні ми будемо виходити з вузького визначення сімейної політики, розглядаючи політичний вплив держави, безпосередньо направлений на сім'ю і громадян з сімейними обов'язками. Акцент нашої уваги буде зосереджено на батьківстві, що дозволить розглянути різні моделі сімейної політики у аспектному аналізі розділення турботи про дітей між такими акторами, як держава, ринок, сім'я, громадські організації та бізнес-структури.

Контекст новітніх трансформацій взаємовідносин держави і сім'ї визначає проблематику актуальних досліджень сімейної політики. Н. Ловцова переконана, що на картину загального сімейного розвитку, впливають не тільки реалії соціально-економічного життя країни, але і рівень наукової розробленості проблематики процесу функціонування сучасної сім'ї. Затребуваність ретельного аналізу сімейної політики обумовлена модернізацією патерналістських форм і методів впливу держави на сім'ю.

У сучасному світі спостерігається тенденція до «трансформації інтимності», для якої властиві глибинні зміни у сексуальних, шлюбних відносинах. Нові моделі і відносини перешли із розряду соціального інституту в інструмент емоційної саморегуляції індивіда, що призвело до

значимих політичних змін. На сучасному етапі політична поведінка членів сім'ї часто стає ситуативною і погано контролюється зі сторони старших поколінь. Прагнення суспільства та індивіда до цих ідеалів відбито в доповіді групи експертів ООН: «В багатьох країнах, як розвинених, і таких, що розвиваються, характер поведінки окремої людини все більш змінюється у бік надмірного індивідуалізму, раціоналістично-споживацького ставлення до життєвих цінностей» [280].

Важливою новітньою тенденцією у взаємовідносинах держави і сім'ї є модернізація державного відношення до плюралізації форм сімейного життя у бік толерантності. Сучасний етап суспільного розвитку передбачає ріст свободи вибору для особистості, зіткнення сім'ї з індивідуалізованими цінностями кар'єри та гедонізму.

На нашу думку, сімейну політику необхідно розглядати як поле досліджень, на якому перетинаються конфліктуючі дискурси, досягаються угоди між зацікавленими групами, теоретиками, суб'єктами політики з приводу моделі підтримки сім'ї, безперервно триває процес оновлення проблемного простору сім'ї. На сучасному етапі найбільш поширеними є структурно-функціональний, інструментальний, процесуальний, інституційний, соціологічний, гендерний (феміністський) методологічні підходи до аналізу сімейної політики.

Соціологічний аналіз сімейної політики (Л. Хантрайз) передбачає проведення широких соціологічних досліджень щодо виявлення специфічних аспектів функціонування сім'ї та детальне вивчення результатів реалізації конкретних заходів сімейної підтримки. В рамках цього підходу науково обгрунтовані висновки щодо ролі держави у підтримці сім'ї формулюються на основі аналізу статистичних даних та даних, отриманих в результаті опитувань і спостережень. За такою методологією працювало більшість європейських програмних мереж з сімейної політики.

Інтенсивність державної інтервенції в сім'ю та ступінь врахування потреб сім'ї у ході цієї інтервенції відображає *процесуальний* підхід до

аналізу сімейної політики (Ш. Циммерман). В рамках такого підходу практика сімейної політики аналізується крізь призму сукупності факторів середовища формування сімейної політики та політичної культури її суб'єктів.

Функціональний підхід передбачає зосередженість на аналізі узгодженості конкуруючих інтересів соціальних груп і суб'єктів сімейної підтримки з метою базового забезпечення функціонування сім'ї та активізації сімейного розвитку. Домінантна парадигма у рамках цього підходу – криза сім'ї. Для функціонального підходу характерна проблематизація кризи сім'ї і прагнення зміцнити сім'ю у виконанні традиційних репродуктивної, економічної та соціалізуючої функцій.

У рамках *інституційного* підходу сімейна політика розуміється як взаємодія інститутів різного рівня.

Інструментальний підхід передбачає деконтекстуалізацію сім'ї, детермінацію сімейних відносин однобічно, у відірваності від системи всього соціального, економічного та культурного середовища. Це дуже обмежений, але поширений у оперуванні громадськістю та владною елітою, підхід. У рамках цього підходу сім'я часто стигматизується, а сімейна політика має суто захисний, а не активізуючий характер. Оперуючись такою методологією, теоретики сімейної політики часто схильні перебільшувати свої прагматичні очікування щодо нормативних цілей сімейної політики. Інструментальний підхід трактування сімейної політики як системи засобів для забезпечення сімейного благополуччя поширений у англо-американській науковій традиції.

Феміністський підхід критикує консервативне розуміння кризи сім'ї (О. Ярська-Смирнова). Прихильники такої точки зору переконані, що сім'я як інститут достатньо еластична та здатна сама пристосуватися до нових соціальних умов. Гендерна збалансованість сімейної політики та необхідність в розробці державами «дружньої до жінок» політики обґрунтована О. Здравомисловою, С. Камерман, А. Канн. Н. Ловцова

переконана, що сприяти розумінню сучасного соціального та політичного контекстів, в яких реалізується сімейна політика, допоможе саме феміністська перспектива, у межах якої широке використання методології постмодерну дозволяє зробити більш чітким сприйняття складної, неясної природи ідентичності і відмінності в сучасному суспільстві.

На думку Н. Ловцової, державна сімейна політика, що регулює взаємодію соціальних інститутів держави, суспільства з приводу підтримки сім'ї та індивідів як носіїв суспільних ролей, є поліморфною структурою у трьох вимірах. Перший вимір характеризує сімейну політику в ролі напрямку діяльності держави, фокусом якої є вирішення проблем, що мають безпосереднє відношення до сім'ї: соціалізація дітей, податкове законодавство, закони про працю для тих, хто має сімейні обов'язки, дитячі допомоги, розвиток сімейних соціальних служб, забезпечення гендерної рівності. Цей вимір є найбільш очевидним, детермінує сімейну політику як визначений напрям діяльності, фокусом якої є вирішення проблем, що мають безпосереднє відношення до сім'ї. Другий вимір представляє сімейну політику як інструмент для реалізації політичних рішень як в сфері внутрішньої, так і зовнішньої політики з точки зору того, як втілення даних рішень може вплинути на життєдіяльність сімей. Другий вимір стосується політичних заходів, коли турбота про інтереси сім'ї виступає легітимізацією політики в інших сферах, включаючи регулювання чисельності населення, ситуації на ринку праці чи реалізації інших задач. Третій вимір не має прямого відношення до благополуччя сім'ї. Третій ракурс представляє сімейну політику як засіб моніторингу, експертизи політичних рішень з позиції того, як результати цих рішень можуть вплинути на життєдіяльність сім'ї. Н. Ловцова стверджує, що аналіз трансформації державної сімейної політики заснований на вивченні модифікації поглядів на роль держави в житті сім'ї і акцентів, що характеризують участь держави в підтримці сім'ї. Перший напрям модифікації відображає, наскільки глибоке усвідомлення державою всього спектру потреб і інтересів сім'ї і який ступінь готовності і

можливості державної політики їх задовольняти. Другий напрям пов'язаний з варіюванням ступеня розподілу відповідальності за благополуччя сім'ї між сім'єю і державою, зміною змісту поняття проблеми, що вживається при оцінці особливостей життя сім'ї, а також механізмів вирішення проблем на державному рівні. Третій напрям визначається ступенем визнання державою права, як самої сім'ї, так і окремих її членів на демонстрацію, лоббіювання і реалізацію власних інтересів.

На нашу думку, стратегія і тактика державної сімейної політики сучасної України розробляються в контексті проблематизації кризи сім'ї, що найбільше пов'язане з відтворенням функціонального підходу. Прагнення укріпити сім'ю в її традиційних економічних і соціалізуючих функціях – нормативне завдання сучасної державної сімейної політики.

Спроби пояснити характер сучасних демографічних явищ переліком простих причин довели свою неспроможність у світовому масштабі та в межах, зокрема, України. Відмова від системного аналізу усієї сукупності чинників, що впливають на ситуацію сімейного розвитку у глобальних та національних контекстах зумовлює викривлене розуміння причинно-наслідкового зв'язку в процесі аналізу проблемних ситуацій у функціонуванні сімей, з яким зіштовхується сучасна сімейна політика. Факторний та системний підхід у дослідницькому пошуку взаємодоповнюють один одного. Факторний погляд дає змогу виявити основні чинники, що мають найбільший вплив на певний процес. Системний аналіз дає змогу об'єднати дії більш та менш впливових чинників у межах однієї системи. Однак, домінування одного факторного методу у процесі наукового аналізу не допускається.

Дискусійним у західній науці залишається питання про те, якими повинні бути розміри сімейної допомоги, інших пільг і компенсацій, щоб вони не впливали негативно на трудову мотивацію і не знижували рівень участі батьків у суспільному виробництві, не підривали економічні функції заробітної плати, не перекладали на суспільство особисту відповідальність

членів подружжя за свою сім'ю і дітей.

Професор Ж.-Д. Лекайлон вирішує дилему про масштаби дозволеного втручання держави у сімейні відносини у такій системі: 1. сімейна політика не означає націоналізації сім'ї; 2. однак, виховання дітей повинне бути полегшене для батьків. Адже сім'я є першою людською спільнотою, що поставляє державі людський капітал. Держава субсидіарно повинна сприяти існуванню сім'ї та заохочувати осіб з сімейними обов'язками. Якщо ж визнати, що головним суспільним осередком є окремих індивід, то держава не матиме права на інтервенцію у його приватні справи, суспільство ж, у свою чергу, зможе втручатися не апріорі, тільки апостеріорі, якщо особа вимагатиме допомоги. Проте, Ж.-Д. Лекайлон стверджує, що окремих індивід не може самостійно гарантувати собі щастя, а суспільне благополуччя гарантується кожною сім'єю і відносинами між сім'ями. Тому, дозволеною межею втручання держави у функціонування сімей є вся сфера державного сприяння існуванню сім'ї, допомоги у вихованні дітей [283].

На сучасному етапі проблеми сімейного виховання, компетентності батьківства актуалізують глобальну наукову дискусію: протистояння прав батьків та держави (Л. Хардінг), зростаючої вартості і коммодифікації дитинства, ролі нових ринків в забезпеченні благополуччя сім'ї.

1.2 Методологічні аспекти політологічного аналізу сімейної політики

Предметом дослідницького розгляду у даному параграфі є детермінована і обмежена чіткими принципами ціленаправлена дія суб'єктів сімейної політики на її об'єкти, яка визначена перспективною метою підтримки сім'ї, досягнути яку можливо через виконання ряду конкретних цілей, що практикуються у погодженому наборі задач сімейної підтримки.

З моменту зародження і на даному етапі об'єктом державної сімейної політики є сім'я як єдине ціле, як інститут з новим соціальним статусом, що має реальні правами та державні гарантії свого функціонування [77, с. 40].

Деякі російські вчені до числа об'єктів сімейної політики відносять установи, які надають необхідні для функціонування сімей послуги, інші соціальні інститути і підсистеми (наприклад, економічна), функціонування яких безпосередньо впливає на життєдіяльність сім'ї [257]. Однак, сім'я, особи з сімейними обов'язками, відносини усередині сім'ї та з іншими соціальними групами і державною організацією загалом залишаються пріоритетними об'єктами державного впливу, незалежно від того, яке визначення, «широке» або «вузьке», вибирається дослідниками для розуміння того, що таке сімейна політика. Подальший розгляд змісту і специфіки тієї або іншої моделі сімейної політики, характерної для певної країни, пов'язано з типом сім'ї, який обрано нормативним, турбота про який розділяється між державою, ринком і самою сім'єю.

Як було з'ясовано у попередньому параграфі, в законодавстві більшості сучасних західних демократій немає точного визначення поняття «сім'я». У сучасній німецькій науковій думці типи сімей, на які спрямована сімейна політика, спеціально не виділяються (адже це вступатиме всупереч із принципом нейтральності сімейної політики). Проте аналіз існуючих правових актів показує, що адресна сімейна підтримка, яка поширена у багатьох країнах світу в умовах економії державних коштів, направлена на: 1. сім'ї з дітьми; 2. сім'ї, де батьки виховують дітей поодиночі; 3. малозабезпечені сім'ї; 4. сім'ї, у складі яких є інваліди (зокрема діти-інваліди) або люди, які потребують догляду; 5. сім'ї, де були або можуть бути прояви сімейного насильства. Сучасне сімейне законодавство розвинених країн залишається бути зорієнтоване, в першу чергу, на сім'ї з дітьми.

В Україні поступово відбувається усвідомлення того, що об'єктом сімейної політики повинна стати будь-яка сім'я. Проте, в законодавчих документах про державні пріоритети як в сімейній, так і в демографічній політиці, акцент ставиться на сім'ях дітьми. У особливу категорію сімей виділені неповні, малозабезпечені багатодітні сім'ї. Будь-яка інша форма

сім'ї (співжиття сім'ї без дітей, сім'ї людей похилого віку, альтернативні союзи) не потрапляють у поле державної підтримки. Хоча, новий Сімейний кодекс України, який вступив у силу 1 січня 2004 р. містить більш цивілізовані форми розуміння трансформацій форм сімейної поведінки і наділяє багатьма правами подружжя осіб, які знаходяться у фактичному шлюбі.

Тенденційно, в Україні акцент сімейної політики падає на виконання сім'єю репродуктивної функції. Тому, з одного боку більшість гарантій та заходів сімейної політики орієнтовані на батьків, а з іншої – вони зосереджуються на економічному рівні життя, а не на збереженні виховного потенціалу сім'ї. Характерно те, що об'єктом державної сімейної політики в сусідній Україні Росії визначено сім'ю з дітьми [7, с. 108]. Ю. Антропова вважає, що у змісті сімейної політики мають відобразитись три категорії гарантій, які сім'ям має надавати держава: соціальної безпеки сімей (від загроз злочинності, насильства, погіршення сервісу установ охорони здоров'я), розвитку (внутрішніх резервів сімей і особистісної складової кожного члена сім'ї), захисту (сімей, які не можуть самотіно вийти на достатній рівень благополуччя) [9, с. 280].

Скурупульозна зосередженість виробників сімейної політики на економічній складовій самопочуття сім'ї піддається поясненню в умовах економічної нестабільності. Навіть збільшення одноразової допомоги у зв'язку із народженням дитини до 8500 грн. в Україні (Законом України від 25.03.2005 р. № 2505-IV «Про внесення змін до Закону України «Про державний бюджет України на 2005 рік») мало за мету, в першу чергу, підвищити економічний достаток сімей. У результаті – очікуваного росту народжуваності в Україні не відбулося, але 6% українських сімей подолали показники крайньої бідності [94].

Л. Хантрайз – автор численних політичних оглядів для ЄС, є відданим теоретиком вузько адресної сімейної політики, що має на меті підтримку лише найвразливіших категорій сімей. Однак, вона переконана, що в умовах

економічної нестабільності тривалого і зтяжного характеру, відсутності сталого економічного розвитку, об'єктами державної підтримки повинні стати всі без винятку категорії сімей [307, р. 12].

Соціальні зрушення, демографічні зміни, економічна кон'юнктура дуже впливають на пріоритети сімейної політики. Об'єднання країн в Європейський Союз супроводжувалося не тільки глобалізацією в економічній сфері, але і привело до виникнення загальних тенденцій і напрямів в області сімейної політики. У різних країнах, таких як Франція, Німеччина і Великобританія, сімейна політика зазнала зміни у напрямку збільшення підтримки працюючих батьків, самотніх батьків і сімей з низьким доходом.

Більшість дослідників вважають, що в контексті обговорення сімейної політики найбільш аргументованим буде визначення її об'єктом сім'ю, яка складається принаймні з двох осіб або одного члена подружжя і дитини [249, с. 43]. Сімейна політика, направлена на окремих індивідів, важлива, проте, на думку російської дослідниці Ж. Чернової, такий підхід для багатьох вчених є неправомірним. Тому, при визначенні об'єкта сімейної політики головним критерієм Ж. Чернова пропонує вважати батьківство. Саме подружня пара з дітьми або самотні батьки з дітьми найбільше підходять у категорію об'єкта сімейної політики. Причому, як вважає Ж. Чернова, сім'я стає об'єктом сімейної політики з моменту народження дитини, а не з початку сумісної життя партнерів [249, с. 44]. Більшість авторів, аналізуючи сімейну політику, фокусують свою увагу на заходах, які розробляються відносно дітей і жінок. На думку дослідниці О. Кайлової, головними об'єктами сімейної політики мають бути визначені материнство і дитинство [81, с. 35].

На нашу думку, для України в умовах ХХІ ст. важливою постає деяка зважена об'єктивація сімейної політики в напрямку забезпечення якості материнства. Адже за оцінками фахівців, реальне становище материнства й дитинства в Україні знаходиться на низькому рівні. Згідно рейтингу благодійної організації Save the children, яка оцінює показники якості

материнства та якості життя дітей, Україна посіла 37 місце серед 50 країн Європи [354]. Наприклад, ризик смерті у зв'язку з вагітністю і пологами в Україні в 6 разів вищий, ніж в Данії, Швеції.

Ряд основних дій держави у сфері життя сім'ї направлені на досягнення гендерної рівності в сімейних взаємовідносинах, досягнення якої, на думку дослідниці Е. Рудинеско, теж є одним з об'єктів сімейної політики. За авторською дефініцією Е. Рудинеско, гендер – це суспільна стать, що віддзеркалює жінці ту пасивну, активну чи іншу роль в соціумі й політиці, яку дозволяє їй мати сама суспільна дійсність [183, с. 147]. Дослідниця Н. Ловцова стверджує, що на сучасному етапі батьківство, партнерство і сім'я віддаляються один від одного, утворюючи самостійні дистанційовані інститути. За таких умов, актуальним постає гендерний аналіз сімейної політики [116, с. 327].

Відносно недавно батьківство також було виділено у ролі самостійного об'єкта сімейної політики. З початку 1990-х рр. для багатьох північноєвропейських країн недостатня участь чоловіків в забезпеченні і вихованні дітей, особливо після розлучення, почала розглядатися як важлива соціальна проблема, для вирішення якої треба було переосмислити сімейну політику. Зміни законодавства про опіку дитини після розлучення батьків, запровадження спеціальної відпустки для татусів по догляду відразу після народження дитини, можливість для батьків працювати неповний робочий тиждень – ці ті інші заходи були націлені на формування і підтримку нового типу батьківства (див. Додаток Б).

Таким чином, ми можемо стверджувати, що сімейна політика у кожному національному вимірі розрізняється за ознакою домінантної «цільової групи», що виступає у ролі об'єкта сімейної політики; це можуть бути виключно матері та діти або всі категорії громадян з сімейними обов'язками поза статевою залежністю.

Суб'єкти сімейної політики – інституційно оформлені соціальні групи, дії яких направлені на сім'ю: держава та її органи, громадські організації і

соціальні інститути (партії, профспілки, церква), що відображають інтереси і світогляди різних груп і прошарків суспільства.

На нашу думку, не зовсім правильно розуміти сімейну політику тільки прямолінійно – як однонаправлену дію «суб'єкта» на «об'єкт». У ракурсі функціонування системи підтримки сім'ї суб'єкт-об'єктні відносини є набагато складніші, а кінцевий вибір кращого варіанту сімейного розвитку завжди повинен бути залишений за самою сім'єю.

Держава – головний суб'єкт сімейної політики; на ній лежить обов'язок і відповідальність за формування, реалізацію і фінансування сімейної політики. Завдання і повноваження держави поділені між центральними, територіальними органами та органами самоврядування. Така модель сімейної політики, на думку польських політиків, є типовою для європейських держав. На даному етапі вагому роль у формулюванні сімейної політики відіграють також ЗМІ як специфічний суб'єкт сімейної політики, виділений за характером особливого медіатечного впливу на сім'ю, зростаючого на даному етапі.

На початку XXI ст. в Західній Європі виступає виразна тенденція до збільшення числа суб'єктів, які реалізують сімейну політику завдяки процесам децентралізації повноважень і зростання ролі соціальних партнерів. Для західних демократій прийнятним став принцип, за яким формулювання цілей і способів реалізації сімейної політики повинно відбуватися за участю усіх суб'єктів, яких вона стосується. Наприклад, у Німеччині виділяються державні і недержавні суб'єкти сімейної політики. Державні суб'єкти можна розділити на чотири рівні: органи комунального самоврядування, федеральні землі, федеративний рівень і рівень ЄС. Допомога сім'ї, дітям і молоді відноситься до найважливіших завдань місцевого самоврядування, однак через високу вартість виконання такого завдання, не можна сказати, що воно виконується органами влади у повному обсязі [297]. До недержавних організацій належать конфесії і пов'язані з ними об'єднання, сімейні, дитячі і молодіжні організації, благодійні організації, союзи, фонди, волонтерські

групи тощо. У Німеччині саме волонтери і групи самопомоги надають значний об'єм допомоги сім'ям, дітям і молоді. Державні органи зобов'язані співробітничати з суб'єктами недержавної допомоги сім'ям у формі сприяння і надання інститутам громадянського суспільства фінансової допомоги на основі принципу субсидіарності [297].

Отже, суб'єктами державної сімейної політики виступають органи законодавчої і виконавчої влади всіх рівнів, працедавці, суспільні об'єднання, професійні союзи, міжнародні організації, юридичні і фізичні особи тощо. Тому, на нашу думку, *найбільш оптимальним для сучасних соціально-політичних та культурних реалій буде інтегроване авторське визначення державної сімейної політики як комплексної системи державної діяльності, метою якої є надання альтернативної державної допомоги різним типам сім'ї та здійснення економіко-правового регулювання відносин всіх зацікавлених суб'єктів системи підтримки сім'ї між собою, на засадах відкритої, рівноправної та демократичної взаємодії, у ході створення умов та можливостей для всебічного розвитку сім'ї як цілісного інституту.*

Головним підґрунтям гарантованої державної допомоги сім'ї визначено сильну державну владу, політичну і економічну стабільність та економіку, що динамічно розвивається. Влада повинна шукати компроміси між інтересами різних соціальних прошарків і рішуче обмежувати в необхідних випадках сферу дії приватного інтересу заради досягнення суспільних цілей [77, с. 66]. Виключити і нівелювати всі неприйнятні для суспільства рішення у процесі виробництва політичних рішень щодо сімейної підтримки дозволяє примат дотримання загальних принципів сімейної політики.

У Концепції державної сімейної політики України виділені такі принципи сімейної політики:

1. *Суверенітету і автономії сім'ї у прийнятті рішень щодо свого розвитку.*
2. *Диференційованого підходу до надання державою гарантій соціального захисту сім'ї.*

3. *Паритетної рівноваги та партнерства між жінками і чоловіками в усіх сферах життя.*

4. *Соціального партнерство сім'ї та держави (принцип суспільного договору в авторському розумінні А. Антонова).*

5. *Пріоритетності інтересів кожної дитини.*

6. *Континуїтету (наступності) поколінь.*

Проте в сформульованих принципах сімейної політики акцент більшою мірою зроблений на загальнодемократичні норми, ніж на інституційні аспекти функціонування сім'ї (див. Додаток В). Недооцінка сім'ї в політичному просторі як інституційної основи суспільства із властивими їй специфічними проблемами властива сучасній сімейній політиці України.

У світовій теорії сімейної політики прийнято виділяти такі принципи:

1. *Комплексності*, що передбачає охоплення сімейною допомогою всіх сторін життєдіяльності сім'ї, всю сферу функціонального навантаження сім'ї.

2. *Профілактичної спрямованості і наукової обґрунтованості сімейної політики*, що передбачає надання сімейної допомоги на основі аналізу, прогнозу розвитку ситуації, участі науковців у визначенні змісту сімейної політики. У державі повинен бути наявний розвинений академічний дискурс, що сприятиме погодженню цілей сімейної політики.

3. *Реалістичності і прямої залежності сімейної політики від ефективності соціальної політики*. Даний принцип передбачає стійкий взаємозв'язок сімейної та соціальної політики у багатьох відносинах, які вони регулюють. Наприклад, якщо на стабільність шлюбно-сімейних відносин негативно впливає проблема алкоголізму, то цей фактор не можна змінити в рамках сімейної політики, а лише у комплексі із соціальною політикою.

4. *Нейтральності сімейної політики* (авторське формулювання А. Вишневського). Даний принцип полягає у незаангажованості державних заходів стосовно підтримки окремих типів сімей. Наприклад, якщо заходи сімейної політики будуть спрямовані на забезпечення матерів-одиначок

матеріальною допомогою, це може бути не тільки «блага» ціль. Коли державна допомога матерям-одиначкам стає масштабною у грошовому вимірі, сімейна політика стає заакцентованою на одному об'єкті – самотній матері і перестає бути нейтральною. Насправді, у рамках сімейної політики дуже складно конструювати абсолютно нейтральні заходи. Цей процес вимагає від виробників політики розвинене почуття політичного такту та високий рівень політичної культури.

5. *Суверенітету особистості.* З послабленням зв'язків економічної залежності, зміцніла афективна прив'язаність сім'ї. Сім'я стала більш інтимною. Тому, одні члени сім'ї не можуть нав'язувати іншим стереопити поведінки «в інтересах сім'ї» чи консервувати традиційний розподіл сімейних ролей в умова, коли індивідуальні цінності почали перевищувати рольові.

6. *Розширення свободи вибору.* Будь-який захід сімейної політики має бути цінним не лише своїм змістом, а й тим, якою мірою він розширює коло повноцінного вибору об'єктам сімейної політики. Найбільший соціальний ефект досягається тоді, коли із кожним новим заходом сімейної політики сім'я отримує додаткову альтернативу вибору поведінки. Наприклад, збільшення декретних виплат матерям (що спонукатиме матерів не йти на роботу, а займатися вихованням дітей) на паритетних засадах має конкурувати із розвиток широкої мережі дошкільних закладів (що спонукатиме матерів віддати дитину у дошкільний заклад і взяти участь у оплачуваній зайнятості). На сучасному етапі на репродуктивну поведінку сім'ї впливає так зване соціальне примушення на одно- або дводітну сім'ю, а багатодітність стає виявом неприйнятної поведінки. Тому, сімейна політика повинна сприяти усуненню подібних суспільних спонукань.

7. *Опори на власні сили (саморозвитку).* Саме сім'я сама повинна нести переважну роль відповідальності за благополуччя своїх членів у нормальних умовах. Тому, задача держави – удосконалити умови реалізації економічного потенціалу кожного члена сім'ї. Суть цього принципу сімейної політики

можна виразити англійським прислів'ям: «Краще навчити людину ловити рибу, ніж нагодувати людину рибою». Цей принцип передбачає необхідну переорієнтацію сімейної політики із акценту прямої допомоги на роботу з активізації життєвого потенціалу сім'ї. Українська дослідниця О. Коломієць стверджує, що держава зобов'язана створити такі умови, щоб кожна працездатна людина була спроможна заробляти стільки, стільки дозволяють її цінності та ініціатива і мала можливість забезпечити свою сім'ю, сплачуючи податки, у тому числі на соціальний захист інших [94]. На думку А. Сіленко, слід намагатися подолати утриманські настрої та апатію населення, завищених очікувань соціальної допомоги за рахунок держави. Інакше кажучи, добробут сім'ї – це справа самої сім'ї [212, с. 224].

8. *Принцип соціальної участі.* Зміст цього принципу деталізує А. Антонов. На його думку, цілі сімейної політики формуються у взаємодії трьох суб'єктів соціального життя – сім'ї, соціальних і територіальних об'єднань, формальних і неформальних спільнот (етнічні, соціокультурні меншини, групи інтересів), держави через систему спеціалізованих органів [4, с. 250]. У таких умовах сімейна політика побудована на взаємовигідному для всіх використанню ресурсів, які має в розпорядженні кожен з учасників даної політичної діяльності. Особливо важливо, щоб об'єднання, які представлятимуть інтереси сімей мали і експліцитно виражені наміри щодо того, якою повинна бути сім'я, в чому полягає суспільний інтерес стосовно сімейного розвитку взагалі [4, с. 251]. Таку нову технологію формування і реалізації сімейної політики А. Антонов назвав принципом соціальної участі.

На нашу думку, подальший розвиток демократії пов'язаний із зростанням участі громадян у процесі вироблення і реалізації політичних рішень, у тому числі і у сфері сімейної політики. Соціальна участь забезпечує поліпшення якості програм, що стосуються сім'ї. Сімейна політика стає загальним надбанням всіх учасників, які ідентифікують себе з нею [4, с. 251]. Отже, соціальна участь – це механізм демократичного посередника, медіатора між державою і його громадянами, що укріплює і покращує

зв'язки між ними, мінімізує соціальну напруженість. Останнє дуже важливо в періоди соціально-економічної і політичної нестабільності. Окрім того, на думку А. Антонова, соціальна участь сприяє розвитку у особи відчуття відповідальності за долю власної сім'ї, допомагає подоланню, утриманських настроїв щодо держави і патерналізму держави щодо громадян та сприяє активній політичній позиції громадян [4, с. 251]. Багато науковців розглядають цей принцип як основну умову ефективності заходів сприяння сімейному розвитку [4, с. 252].

9. *Соціального захисту сім'ї*. Даний принцип виступає у протиріччя із принципом опори на власні сили у випадку, коли коло отримання соціальної допомоги стає широке. Держава має гарантувати мінімальний рівень прибутку тим сім'ям, які за незалежних від них обставин не можуть подбати про себе. На нашу думку, раціональні об'єми такого захисту і відповідні адаптаційні механізми сім'ї, виключаючи патерналізм, повинні бути науково аргументовані.

10. *Базисності, комплексності сім'ї* (авторське формулювання принципу А. Сіленко). Цей принцип означає підвищення статусу сім'ї, її ролі як структурного базисного утворення, подолання буденного сприйняття сім'ї у ролі дегранта та утриманця [212, с. 228].

11. *Регіоналізації сімейної політики*. Теоретиками цього принципу є російський дослідник А. Вишневський та український дослідник О. Повстин. А. Вишневський стверджує, що заходи сімейної політики повинні диференціюватися за регіональними, етнічними і іншими ознаками [259, с. 38]. В Україні, наприклад, цей принцип виразився у необхідності диференціювати деякі форми підтримки сім'ї, зважаючи на відмінні моделі сімейних відносин, прийнятні в суспільному дискурсі за нормативні, на Сході та Заході держави. О. Повстин визначає теоретико-методологічне поле нового політичного напрямку – регіональної сімейної політики [161, с. 360]. Однак, на нашу думку, подібна диференціація повинна бути максимально вигідною для сімейного розвитку регіону, якнайменше відрізнятися від

загальнодержавних програм підтримки сім'ї, проте, реалізовуватись у регіонах за допомогою різних інструментів впливу.

У сучасній європейській науковій теорії мету сімейної політики часто визначають як благополуччя родини, зміцнення і розвиток сімейного способу життя. На думку Ш. Камерман, сімейне благополуччя є першим критерієм для оцінки результатів доречності державних заходів сімейної політики [319, р. 28]. Слід зазначити, що при визначенні мети сімейної політики нерідко допускається ототожнення мети із засобами її досягнення [378, р. 20].

Цілісна програма підтримки сімей із дітьми з чітко визначеною метою була розроблена в Європі 70 – 80-х рр. ХХ ст. Сімейна політика цього періоду орієнтувалася на підвищення народжуваності. Зважаючи на несприятливу демографічну ситуацію, уряди багатьох країн визнали за необхідне надавати універсальну матеріальну допомогу всім сім'ям без урахування їхніх доходів. До уваги бралася тільки кількість дітей в сім'ї. Ж. Чернова відзначає, що спеціальні програми підтримки сім'ї з боку держави можуть слугувати достатньо ефективним способом покращення якості життя дітей. У даному випадку йдеться про «дітоцентристську» модель сімейної політики, за якої добробут дітей стає пріоритетною метою. Прикладом такого варіанту може служити Данія, в якій термін «сімейна політика» почав використовуватися, головним чином, для позначення заходів стосовно підтримки сімей з дітьми та інших заходів щодо дітей.

У деяких країнах (Швеція, Норвегія) ціла область соціальної політики щодо жінок стає головним компонентом сімейної політики. Ця область включає такі проблеми, як соціальне страхування і виплати працюючим матерям і / або домогосподаркам, програми охорони дитинства, широкий діапазон послуг з підтримки працюючих матерів, неповну зайнятість, гнучкий графік роботи для жінок з дітьми [249, с. 64].

Для конкретизації мети сімейної політики існують цілі сімейної політики. Зважаючи на те, що сімейна політика – це сукупність ціленаправлених взаємовпливів держави на сім'ю, що стосуються

покращення функціонування останньої, Ж. Чернова стверджує, що така дія передбачає визначення цілей сімейної політики як ряду планових стратегій з питання забезпечення найбільш сприятливих соціальних, економічних, моральних умов для вільного розвитку кожної сім'ї [249, с. 64].

Сьогодні багато країн Південно-Східної Європи знаходиться на етапі трансформації, тому, на думку К. Зоріної, мета їхньої сімейної політики не визначена остаточно, проте, простежуються основні орієнтири: вирішення демографічних проблем, проблем сімейного добробуту при визнанні пріоритетним типом сім'ї – подружню пару з двома дітьми [77, с. 72]. Однак, стрімкі тенденції модернізації сім'ї складають основу створення нових механізмів та інструментів державної сімейної політики.

На думку Ж. Чернової, цілі сімейної політики слід диференціювати на імпліцитні та експліцитні. Імпліцитні – це чітко сформульовані цілі, наприклад, конкретно пронаталістські заходи (підвищення прямих матеріальних виплат матерям у зв'язку з народженням другої або третьої дитини). Експліцитні, приховані або неочевидні цілі сімейної політики можуть формально належати до інших напрямів політики держави [249, с. 68]. Наприклад, розвиток соціального захисту населення матиме наслідком збільшення легітимності існуючої влади та соціальної стабільності в національному масштабі. Це, в свою чергу, позитивно впливає на рішення сім'ї народжувати чергову дитину. Аналогічні ефекти можуть дати заходи, направлені на розвиток транспортної інфраструктури, поліпшення житлових умов, медичного сервісу.

У науковій літературі, присвяченій аналізу сімейної політики, разом із диференціацією цілей сімейної політики зустрічається класифікація наслідків сімейної політики на передбачені та ненавмисні [249, с. 68]. Передбачені наслідки, як правило, співпадають з поставленими завданнями виробників сімейної політики. Ненавмисними наслідками можуть бути несподівані ефекти здійснюваної політики. Так, наприклад, ненавмисним наслідком збільшення одноразових виплат у зв'язку із народженням дитини після 31

березня 2005 р. в Україні було прискорення термінів запланованих народжень («зсув графіку народжень»), а не очікуване збільшення мотивації до народження дітей.

Цілі сімейної політики складається із стратегічних середньострокових та короткострокових складових, що можуть вливатися у середньострокові. Стратегічні довгострокові цілі – укріплення сім'ї як соціального інституту. Загальні короткострокові цілі – соціальна підтримка сімей, які зіткнулися з різними напруженими, конфліктними ситуаціями, страждають від тих чи інших проблем [259, с. 43]. Поряд з безперспективністю створення в умовах періоду соціально-економічної нестабільності наддовгострокових програм сімейної підтримки, слід зазначити про неможливість детермінації орієнтирів державної сімейної політики без чітко окресленої довгострокової мети такої підтримки, що слугуватиме дороговказом на шляху сімейного розвитку.

У рамках даної дискусії важливо проаналізувати досвід американської політичної школи. Наприклад, доктор філософії Університету Міннесоти, автор численних праць з теорії сімейної політики Ш. Циммерман стверджує, що більшість західних дефініцій добробуту, і, американська, зокрема, акцентуються на допомозі окремим індивідам більше, ніж сім'ї як цілісному інституту. Однак, якщо індивіди зображуються як взаємозалежні та взаємодіючі члени сім'ї, така дефініція може бути розширена і на всю сім'ю [376, р. 66]. Це пояснюється тим, що персональний добробут і якість сімейного життя позитивно превалюють і становлять головну ціль сімейної політики, зокрема в США. Індикаторами сімейного добробуту, на думку американських теоретиків, є дохід, зайнятість, частота розлучень, освітній рівень та рівень прибутків членів сім'ї [376, р. 67]. Проте, не всі цілі сімейної політики обговорюються у термінах добробуту. Л. Томпсон та Дж. Тічман у своїх наукових пошуках посилаються до гендерної рівності як головної цілі сімейної політики. П. Спайкс веде свою дискусію у даному напрямку в термінах соціальної справедливості, включаючи до розгляду і питання сімейного благополуччя, і проблему гендерної рівності. Дж. МакРайян

вважає досягнення соціальної справедливості однією з найбільш важливих цілей будь-якої національної сімейної політики [330, р. 126]. Отже, свобода, право, суспільна справедливість у різних національних схемах сімейної підтримки визначаються доміантними цінностями, які сприяють індивідуальному та сімейному благополуччю.

На думку Ш. Циммерман, соціальні програми, що виконують ряд політичних функцій (у класифікації автора це функції: перерозподільні, регулюючі, процедурні, структурні), тісно пов'язані з сім'єю [378, р. 253]. Наприклад, державна система сервісу для деяких сімей займається задоволенням потреб, які ринок не може задовольнити. Всі заходи сімейної політики, на думку дослідниці, мають за мету покращити якість сімейного життя та підтримати ємнісне сімейне споживання [378, р. 253 – 254].

Визначення цілей сімейної політики, її стратегії і тактики, а тим більше її проведення, на думку А. Антонова, – не є одномоментним актом, а становить тривалий процес [4, с. 256]. На нашу думку, цей процес – передусім, намагання досягнути компроміс між двома парадигмами – модернізації і кризи сім'ї. Наявність або відсутність цього компромісу можна вирахувати за популярними темами у громадському дискутуванні. Тому, на думку А. Антонова, аналіз технології проведення сімейної політики слід починати з розгляду блоку громадської думки, що виробляє як оцінки сімейних змін, так і уявлення про необхідність (чи відсутність необхідності) реагувати на них [4, с. 256].

Отже, сімейна політика виступає як послідовний, інтегративний процес оцінки сімейних змін, ухвалення на її основі державних рішень, реалізацій останніх при постійному моніторингу результатів підтримки сім'ї. Процес формування сімейної політики може бути конвенціональний, релятивний, компромісний або конфліктний.

Релятивність формування заходів підтримки сім'ї можна відстежити на прикладі визначення сімейних змін як соціальної проблеми. Для сприйняття суспільного явища як девіації об'єктивних, наукових критеріїв недостатньо.

Щодо змін у сім'ї ці критерії можуть заперечуватись окремими індивідами чи масовою психологією. Сприйняття сімейних змін в ролі соціальної проблеми є складним процесом і визначається рядом факторів, зокрема особливостями конкретного етапу політичного розвитку. Наприклад, А. Антонов стверджує, що кількісне переважання парадигми модернізації, зовсім не гарантує того, що вона адекватно відображає суть змін, що відбуваються з сім'єю [4, с. 258]. У ході дослідження сімейної політики корисно оперувати науковими прийомами, що дозволяють уникати крайнощів аксіологічних розбіжностей, конфлікту парадигм. Особливо відкритим протистояння парадигм кризи та модернізації сім'ї виникає в питаннях про цілі сімейної політики. Якщо для першої парадигми мета сімейної політики полягає в інституційному зміцненні сім'ї та підтримці сім'ї з кількома дітьми, то для другої – у мінімізації наслідків кризи сімейного розвитку.

На думку А. Антонова, у країнах пострадянського простору, механізми вироблення сімейної політики абсолютно не досліджені. Недорозвиненість інститутів громадянського суспільства, відсутність активності соціально зацікавлених бізнес-структур, груп інтересів, що представляють сім'ї у політичному процесі обумовлює те, що вироблення сімейної політики не відбувається у відкритих демократичних формах дискусій і обговорень [4, с. 260]. Тому, як стверджує А. Антонов, на пострадянському просторі немає сімейної політики, а є ряд розрізнених заходів, як правило, грошова підтримка сімей, яка слугує, в основному, цілям політичного популізму.

Шведський соціолог Я. Трост зазначив, що владній еліті слід зважати на те, що правдива турбота про сім'ю – якнайкраща платформа для зміцнення власного благополуччя в статусі депутата, політика, державного чиновника [4, с. 260]. Тому політологічне дослідження всіх етапів і фаз ухвалення політичних рішень стосовно цілей сімейної політики є актуальним на даному етапі. На думку А. Антонова, без ґрунтовних наукових досліджень в області технології сімейної політики остання залишиться у рамках розрізнених заходів соціального захисту [4, с. 261].

Окреслені у роботі цілі сімейної політики в сучасних умовах обмеженості ресурсів потребують деталізації та систематизації, перетворення на конкретні задачі із виділенням першочергових на сучасному етапі. Досить часто інтереси різних сімей потребують протилежних за своєю направленістю політичних заходів.

На нашу думку, сімейна політика не є політичною сферою, обмеженою змістовно, інструментально або інституційно. На стан сімейного розвитку мають безпосередній вплив рішення, що приймаються в інших політичних областях, охоплюючи безліч політичних акторів та інститутів.

У Росії та в Україні дотепер зберігається традиційне розуміння завдань сімейної політики, які направляються на стабілізацію і підтримку матеріального рівня сімей. Практично не розглядаються такі завдання, як догляд за пристарілими членами сімей, регуляція репродуктивної поведінки сімей (наприклад, основним методом планування сім'ї в Україні та Росії до цих пір залишається штучне переривання вагітності, хоча в США ще кілька десятиліть назад жінки зверталися до такого методу в 2 – 3 рази рідше) [360, р. 343].

У сучасній світовій політичній теорії все частіше зустрічаються дискусії стосовно виокремлення та інституціоналізації у змісті сімейної політики частини (форми), яка об'єднуватиме всі задачі, що стосуються дитячого благополуччя. Обґрунтовуючи це дослідниця Ш. Камерман стверджує, що саме діти – економічно, соціально, і фізично найбільш уразлива група світового населення. Останнім часом демографічні і соціальні зміни зумовлюють пошук нових політичних стратегій захисту дітей від бідності. Навіть якщо у країні є економічне ріст і гарантовані політичні зобов'язання щодо дітей, на думку Ш. Камерман, цього не завжди достатньо для дитячого благополуччя [319, р. 238].

Держава як партнер родини покликаний брати активну участь у процесі її адаптації до нових соціально-економічних умов, постійно коректувати ці умови, виходячи із соціально значимих інтересів самої сім'ї. Це не означає

повну опіку держави над сім'єю чи підміну її функцій, а створення необхідних макроумов для виконання сім'єю економічної, репродуктивної, виховної, психологічної, сексуальної функцій, що і постає інтегральним завданням комплексної сімейної політики.

Дослідниця Н. Римашевська стверджує, що підтримка сім'ї дуже важлива, оскільки вона стає каталізатором формування середнього класу, без якого неможливими є не тільки утвердження нормальних ринкових відносин, а й досягнення необхідної економічної ефективності реформ [53, с. 186].

На нашу думку, на даному етапі раціональною є податкова, пільгово-кредитна, організаційно-стимуляційна підтримка сім'ї у ініціативах ведення бізнесу та різних форм саморозвитку. Загалом, політичний аспект підтримки сім'ї надважливий для суспільства. По-перше, члени подружжя є виборцями. Отже, уважність або неуважність до їхніх проблем з боку влади обов'язково відбивається на їхніх політичних переконаннях, а в результаті – на легітимності існуючої влади. По-друге, сім'я є найважливішим агентом політичної соціалізації. Як зауважують дослідники, існує пряма залежність між політичними поглядами й політичними поведінкою батьків і дітей. Так, за даними досліджень у США, електоральна поведінка дітей надзвичайно пов'язана з електоральними перевагами батьків. Якщо, наприклад, батьки голосують на виборах за представників республіканської партії, то велика ймовірність того, що їхні діти, керуючись авторитетом батьків, також будуть голосувати за цю партію. Звідси, можна зробити висновок про наявність прямого зв'язку між державною сімейною політикою, ступенем легітимності влади та рівнем політичної культури громадян.

У теорії світової політичної науки виокремлюються такі задачі сімейної політики: гарантії соціальної безпеки через оцінку можливих наслідків всіх політичних впливів на життєдіяльність сім'ї; сприяння адаптації сімей різних типів до соціально-економічних змін (не за принципом швидкої допомоги, а профілактично, усуваючи причини неблагополучної ситуації); формування повноцінної системи соціальних послуг [81, с. 81].

На нашу думку, зміст сучасної сімейної політики повинен полягати не в розподілі грошових коштів сьогодні, а в збільшенні прибутковості сімейного бюджету завтра шляхом надання сім'ї можливостей бути економічно самостійною. Для цього необхідною є система високої трудової мотивації.

Підводячи підсумок вищесказаному можна зробити такі висновки. На сучасному етапі більшість західних демократій визначають пріоритетним завданням сімейної політики посилення різних заходів допомоги сім'ям або вводять їх у систему здійснення державного управління, якщо таких досі не було. Стратегічна ціль сімейної політики в ЄС – збільшення народжуваності з одночасним створенням сприятливих умов для зайнятості жінок. У постмодерну епоху даний захід особливо сприятиме балансу сімейних і суспільних інтересів. Загальне збільшення інвестицій в сім'ю, як і напрямки цих витрат, варіюється від країни до країни. Ми підтримуємо точку зору ряду дослідників (А. Вишневський, М. Арутюнян, Т. Єлізарова, Ж. Чернова), які стверджують, що для досягнення цілей сучасної сімейної політики слід розв'язати наступні дилеми: 1. між збереженням патерналістської ролі держави щодо сім'ї та неспроможністю даного підходу в сучасних умовах; 2. між потребою підвищення самостійності і активності особи в сучасних суспільних відносинах та утриманською позицією, що імпліцитно зберігається у значній кількості громадян; 3. між необхідністю оформлення вектора сімейної політики на роботу з благополучною сім'єю, здатною підтримкою державі та орієнтацією державних органів на соціальне обслуговування незахищених сімей [259, с. 51].

Діапазон наявних підходів до сімейної політики у сучасних політичних дослідженнях широкий: від відмови від будь-якої політики до широкого політичного сприяння сім'ї у виконанні усіх її функцій. Наприклад, у Франції існує законодавчо оформлена сімейна політика. Визначеною, але не чітко сфокусованою є сімейна політика у Німеччині, Данії. Крім соціальних завдань, деякі країни, наприклад, Франція, переслідують демографічні цілі. У деяких країнах пріоритет надається захисту дітей із бідних сімей (Ірландія), в

інших – підтримуються всі типи сімей (Данія).

Перші спроби створити систему державної допомоги сім'ям із дітьми у західноєвропейських країнах сягають 30 – 50-х років ХХ ст. У 70-х роках ХХ ст. системи охорони материнства, допомоги та пілг сім'ям з дітьми діяли вже в більшості країн Заходу. Історично, Франція була єдиною країною з «явною» і цілісною сімейною політикою. У скандинавських країнах немає визначеної концепції сімейної політики, хоча на практиці там створені сприятливі умови для матерій, дітей і всіх сімейних форм загалом. У системі підтримки сім'ї у скандинавських країнах підкреслюється відмова від переслідування визначених кількісних цілей, що, на думку Ж. Чернової, пов'язано з неефективністю всіх колишніх спроб керівництва держав досягти таких цілей [249, с. 113]. Отже, у «явному вигляді» сімейна політика проголошена в невеликій кількості країн.

Стриману позицію стосовно прямих заходів впливу на сімейну поведінку населення займають Великобританія, Італія та Ірландія. Ці країни вважають регулювання репродуктивної поведінки неприйнятним зі сторони морально-етичних міркувань і не проводять широких пронаталістських заходів [249, с. 114].

За ознакою ступеня проголошення сімейної політики на державному рівні виділяють три групи країн: 1. країни, що сформулювали свою політику щодо сім'ї і прийняли широкий підхід, орієнтований на досягнення благополуччя сімей (скандинавські держави); 2. країни, що акцентують в своїй політиці увагу на окремих аспектах життєдіяльності сім'ї (Німеччина, Австрія); 3. країни, що не повністю визначили своєї політики відносно сім'ї (Великобританія, Ірландія). Як правило, сімейна політика у третій групі країн носить прихований характер. При цьому можна визначити такі основні види мотивацій у процесі реалізації заходів державної сімейної політики: досягнення пронаталістських цілей; забезпечення соціальної безпеки сімей з дітьми; «нейтральна» політика, орієнтована на підтримку всіх типів сімей; стимулювання гендерної рівності.

За ступенем інституційної оформленості та витратності у політологічній літературі виокремлюється два типи сімейної політики: 1. слабка сімейна політика, за якої системи сімейного захисту створені порівняно недавно, витрати на сімейну політику складають від 0,2% ВВП у Греції до 1,1% ВВП у Португалії, показник фертильності становить 1,2 – 1.45; 2. розвинена сімейна політика, за якої витрати на сімейну політику коливаються від 1,5% до більш як 4% ВВП, показник фертильності досягає 1,7 – 2,2 і більше [196, с. 72]. Причому за рекомендацією Дитячого фонду ООН науково обгрунтовані витрати на сімейну політику мають становити 2% ВВП, а показник фертильності для забезпечення виробництва поколінь – 2,15.

У Франції, Данії, Норвегії, Швеції високі витрати держави на підтримку родин поєднуються з розвинутою системою послуг по догляду за дітьми, що сприяє досягненню поставлених пронаталістських цілей. У США частка державних витрат на сімейну політику у числі ВВП значно вище, ніж у Росії та Україні, але нижче, ніж, наприклад, у скандинавських країнах. Однак, збереження традиційних сімейних цінностей і гнучка політика зайнятості, що дозволяє матерям поєднувати турботу про сім'ю і професійну зайнятість, забезпечують в результаті досить високий рівень народжуваності. В Угорщині і Чехії витрати на сімейну політику високі, але, ці країни багато в чому втратили традиційні сімейні цінності. До того ж, у цій групі країн погано функціонує система дитячих садків, що не сприяє поєднанню батьківства та професійної зайнятості [196, с. 73]. У результаті, народжуваність у цих країнах невисока.

Таким чином, сполучення високого рівня раціонально обгрунтованих виплат родинам з дітьми (2% ВВП), політика сприяння у поєднанні виконання батьківських та професійних обов'язків, поширення традиційних сімейних цінностей дають в результаті істотний приріст народжуваності.

Взаємодія між державою і сім'єю, позиція держави стосовно втручання або невтручання в приватну сферу сімей є важливим чинником при розгляді різних типів сімейної політики, оскільки показує, як розподіляється

відповідальність за благополуччя сім'ї між основними політичними акторами. Ф.-К. Кауфманн виділяє такі основні позиції держави відносно сім'ї:

- 1) позиція максимальної участі держави, що визначає основну і експліцитну відповідальність держави за підтримку та захист сім'ї;
- 2) позиція мінімального державного втручання, що розглядає сім'ю як частину приватної сфери, куди держава не може і не повинна втручатися;
- 3) позиція вибіркової відповідальності, що дозволяє державі втручатися у справи лише тих сімей, які мають визначені соціальні і економічні проблеми (багатодітні, монобатьківські тощо) [320, р. 480].

На думку польських вчених Б. Клос і Й. Шиманьчак, всі підходи до типології сімейної політики мають за основу поділ останньої на два узагальнених типи: політика адресована безпосередньо до сім'ї (*explicite*) та посередня політика (*implicite*). У першому випадку йдеться про визначені дії для досягнення цілей, які стосуються сім'ї як цілісності або функціонального навантаження осіб з сімейними обов'язками. Сімейна політика *explicite* може включати пронаталістичні заходи, турботу та вихованням дітей, підтримку працюючих батьків, надання медичних послуг матері та дитині. У випадку *implicite* йдеться про діяльність інституцій держави в інших сферах політики, які реалізують цілі не пов'язані з сім'єю, однак досягнення яких опосередковано впливає на ситуацію сімейного розвитку. Наприклад, наслідки реалізації заходів міграційної політики або політики боротьби з ВІЛ/СНІДОМ опосередковано впливають на сім'ю, хоча не мають це за безпосередню мету. Серед країн з сімейною політикою *explicite* Ш. Камерман називає північно-європейські країни (Данія, Фінляндія, Норвегія, Швеція), Францію та Німеччину. Сімейна політика *implicite*, на думку Ш.Камерман, наявна у будь-якій країні, у якій державна політика містить заходи, які мають важливі наслідки для становища дітей і сім'ї [319, р. 88].

Дослідник А. Антонов виділяє два типи сімейної політики за ознакою ступеня стратегічного планування заходів підтримки сім'ї : 1. *довгострокову*

політику, що передбачає зміцнення сімейного способу життя; 2. *короткострокову* політику, спрямовану на актуальну, сьогочасну підтримку сімей, які потребують допомоги [6, с. 126]. Як правило, короткострокова сімейна політика передбачає комплекс заходів за програмою дій на найближчі 2 – 3 роки і, на нашу думку, зважаючи на стрімкі глобалізаційні зміни сучасного світу, є більш відповідною та результативною для сучасного етапу розвитку взаємовідносин держави та сім'ї.

Наукові здобутки американської політичної школи містять якісно новий підхід до типологізації сімейної політики. Дослідниця Ш. Циммерман вважає, що для правильного пояснення індивідуальної та колективної поведінки на політичній арені у процесі формування заходів підтримки сім'ї слід провести ґрунтовний аналіз теорій, які можуть використовуватися у процесі прийняття політичних рішень у сфері сімейної політики [377, р. 117] (див. табл. Д.1). Авторська система Ш. Циммерман зображує складність процесу прийняття рішень у системі побудови заходів сімейної політики, у рамках якої можна відслідкувати досить чітку концептуалізацію мети сімейної політики на аспекті зростання сімейного добробуту. Багато чинників, що впливає на політичну гру в такій побудові, можуть бути ідентифіковано з різних акцентів – індивідуальної мотивації, конкуруючих інтересів, персонального розуміння політики та бачення сімейних проблем конкретними політичними акторами, політичної культури, політичної ідеології, елітарних преференцій теоретиків сімейної політики.

На думку Ш. Циммерман, у процесі виробництва політичних рішень щодо підтримки сім'ї надважливим є завдання моніторингу наслідків сьогоденних сімейних проблем для сімейного благополуччя (що дефініціюється дослідницею як стан здоров'я, щастя, свободи від потреб) суспільно-політичними діячами, зацікавленими в рості сімейного дотатку [378, р. 18]. Ш. Циммерман вважає, що рівень активності та характер зацікавленості членів сім'ї в політиці визначає характер актуальної сімейної політики [378, р. 253 – 254]. Адже члени сім'ї можуть активно обговорювати,

дискутувати політичні питання, що стосуються сімейного життя, створювати групи і лобювати свої інтереси, підносити ці інтереси до уваги легіслаторів, артикулюючи свої потреби, голосувати за кандидатів, які, на їх думку, сприятимуть вирішенню сімейних проблем і збільшенню сімейного добробуту, приймати участь у сімейному сервісі, адміністративних та політичних ролях, у волонтерському русі чи оплатній діяльності, що має за мету сприяння сімейному розвитку. Члени сім'ї також можуть бути просто пасивними, повністю виключити себе із сімейної діяльності і заперечити свій сімейний досвід.

Ш. Циммерман у своїй праці «Розуміння сімейної політики: теорія та практика» подає авторську типологію сімейної політики за такою схемою: 1. експліцитна та імпліцитна; 2. проголошена (очевидна, наочна) та прихована (латентна); 3. пряма (безпосередня) та опосередкована (непряма); 4. інституційована (інтендентна, навмисна) та неінституційована (неінтендентна, ненавмисна) [378, р. 19] (див. табл. Д.2). На думку Ш. Циммерман, жоден з проаналізованих типів сімейної політики та їхніх протилежностей у її авторській системі не є дискретною категорією. Більше того, різні векторні політичні напрямки можуть бути класифіковані водночас як один і той же тип сімейної політики.

Залежно від характеру відповідальності, яку приймає держава за благополуччя сім'ї, Ф.-К. Кауфманн пропонує виділяти три типи сімейної політики: експліцитний, імпліцитний і негативний [320].

1. *Експліцитна* сімейна політика (Швеція, Франція) постає самостійним напрямком соціальної політики, складається із чітко прописаних заходів, спрямованих конкретно на сім'ю та заакцентованих на соціальному захисті сім'ї. Даний тип сімейної політики містить визначені програми і дії, розроблені для того, щоб досягти ясних сформульованих цілей щодо нормативного сімейного розвитку. Основними напрямками державної сімейної політики в її експліцитному типі є: матеріальна підтримка сімей; підтримка працюючих батьків; сервісна підтримка сімей у сфері житлового

забезпечення, освіти і охорони здоров'я тощо. Сімейна політика може бути розглянута як експліцитна при двох умовах: 1. якщо сімейна політика як область дій володіє певним ступенем інституційної автономії; 2. якщо в суспільстві є наявним політичний дискурс, що фокусується на питаннях сім'ї [320, р. 430]. Інституційна автономія означає видиму диференціацію зон відповідальності, яка покладається на державні інститути, акторів чи виробників політики в процесі розв'язання задач сімейного розвитку. Про інституційну автономію можуть свідчити наявність спеціального міністра, комітету або відомчого органу що конкретно спеціалізується на сімейній політиці.

Інституційна автономія, як вважає Ф.-К. Кауфманн, залежить від появи в суспільстві мережі різних активно діючих організацій, які займаються вирішенням проблем функціонування сім'ї, наприклад, батьківських асоціацій, дослідницьких інститутів і центрів, груп вчених і суспільних діячів, зацікавлених в розробці сімейної політики. Політичний дискурс, сфокусований на сімейних питаннях, відноситься до процесу обговорення проблем сім'ї в суспільстві, так званої сімейної риторики. Сімейна політика у цьому випадку є експліцитною тією мірою, в якій політичні дебати поряд із висвітленням проблематики функціонування сім'ї зачіпають теми, що стосуються становища жінок, дітей, членів альтернативних сімейних форм тощо [320, р. 431].

На думку С. Каунової, в рамках такої типології експліцитний тип сімейної політики припускає, що повноваження політичних акторів виразно визначені, а політичні програми і заходи держави направлені на регулювання становища сімей в цілому, а не тільки деяких аспектів [84, с. 160]

2. *Імпліцитна* сімейна політика (США, Канада) в розумінні Ф.-К. Кауфманна, не є інституціоналізованою на державному рівні на противагу експліцитній [320, р. 432]. Принциповою відмінністю імпліцитної сімейної політики від експліцитної, на думку Ж. Чернової, є те, що державні заходи в межах імпліцитної сімейної політики відносно громадян з

сімейними обов'язками не визначені конкретно в політичному дискурсі як сімейна політика [249, с. 36]. С. Каунова зауважує, що імпліцитний тип сімейної політики регулює концептуально не узгоджені види державної діяльності, заходи в його межах переслідують завдання, лише побічно пов'язані з інститутом сім'ї [84].

3. *Негативна* сімейна політика відкидає втручання держави в справи сім'ї, що, власне, і обгрунтовує відсутність сімейної політики в конкретному суспільстві, хоча, в той же час, включає ряд дій, які певним чином впливають на сім'ю, але прямо їй не адресуються. Негативна сімейна політика характеризується практичною відсутністю інституціоналізованих заходів державної допомоги сім'ям. Негативна сімейна політика означає невтручання держави в розвиток сім'ї і демографічні процеси.

Ж. Чернова виділяє чотири типи сімейної політики на основі переважання специфічного виду інструменту впливу держави на функціонування сім'ї: законодавчий, фінансовий, «екологічний» і сервісний [249, с. 37] (див. табл. Д.3).

Сучасна сімейна політика складається однаковою мірою із законодавчих, фінансових та сервісних інструментів без переважання якогось одного їхнього виду. Юридичні норми, як правило, регулюють сімейні стосунки та відносини сім'ї з державою й іншими інституціями, одночасно визначаючи принципи і умови використання допомоги сім'ями (фінансової і сервісної).

Ж. Чернова вважає, що врахування специфіки гендерного порядку також є одним з критеріїв у процесі виокремлення певних типів сімейної політики. Гендерний порядок визначається як позиція держави щодо формування і підтримки рівності або асиметрії між чоловіками і жінками, як в публічній, так і приватній сферах. Гендерний порядок пов'язаний з моделлю сім'ї, яка є нормативною для даного суспільства і відтворюється в рамках певного типу чи моделі сімейної політики. Важливим для нашого аналізу є те, що гендерний порядок, позиція держави відносно сім'ї і домінуюча нормативна модель сім'ї є взаємопов'язані, а їхні взаємовідносини визначають характер

сімейного розвитку в суспільстві. За ознакою наявного в країні гендерного порядку Ж. Чернова виділяє такі типи сімейної політики:

1. *Сімейна політика за традиційного гендерного порядку;*
2. *Сімейна політика за етакратичного гендерного порядку;*
3. *Сімейна політика за егалітарного гендерного порядку* (див. табл. Д.4).

Принциповою відмінністю між традиційним, етакратичним та егалітарним гендерним порядком є можливість і ступінь втручання держави в життя сім'ї, а також чітке розмежування відповідальності за здійснення турботи про дітей між сім'єю і державою. У рамках традиційного гендерного порядку основним «постачальником» турботи є сім'я, в інших випадках – держава бере на себе частину відповідальності за турботу про дітей [249, с. 87].

На думку дослідниці Ж. Чернової, чітка диференціація типів сімейної політики сформувалася до кінця ХХ ст. У цей час відбувся перехід «від сімейної політики – до сімейних політик». У рамках цього переходу російська дослідниця виділяє ще два типи сімейної політики – традиційний і сучасний. Цей поділ досить умовний; дана типологізація пов'язана, головним чином, із змінами в змісті сімейної політики у контексті становлення і розвитку держав загального добробуту, а також із тенденціями, пов'язаними з плюралізацією і диференціацією сімейних відносин.

Об'єктом *традиційної* сімейної політики є нуклеарна сім'я – подружня пара в офіційно зареєстрованих відносинах, з одним працюючим членом подружжя (найчастіше чоловіком) та хоча б з однією дитиною. У даному випадку сімейна політика направлена на збереження і зміцнення традиційних гендерних відносин між подружжям, основна відповідальність за благополуччя членів сім'ї та обов'язки по вихованню дітей покладаються на саму сім'ю. Крім цього, традиційна сімейна політика охоплює неповні, в більшості випадків материнські сім'ї, які визначаються як неблагополучні. У таких сім'ях часто виникає потреба в спеціальних заходах, направлених на підтримку і стабілізацію середовища сімейного розвитку.

На відміну від традиційного, *сучасний* тип сімейної політики не

пов'язаний з патріархальною гендерною культурою. Заходи сімейної політики сучасного типу спрямовані не тільки на нуклеарні сім'ї, а й на альтернативні сімейні форми. Сучасна сімейна політика формулюється з урахуванням усіх здобутків найновітніших науково-політичних дискурсів та є постійно відкритою для обговорення широкою громадськістю. Сучасний тип сімейної політики представляє водночас дуже мобільний і сприйнятливий до будь-яких адаптаційних змін стратегічний комплекс заходів.

Отже, запропоновані у нашому дослідженні підходи до концептуалізації сімейної політики представляють собою аналітичний інструментарій для вивчення конкретних моделей та систем підтримки сімей. У ході дослідження було з'ясовано, що в основу більшості типологізацій сімейної політики покладено ступінь інституціалізації сімейної політики на державному рівні (експліцитна та імпліцитна сімейна політика) (див. табл. Д.5). З'ясовано, що досить часто на практичному рівні державна сімейна політика містить ознаки різних типів. У такому випадку сімейну політику прийнято ідентифікувати як змішану. На нашу думку, саме із такої властивої ознаки сучасної сімейної політики, як тяжіння до змішаних типів ідентифікації, витікає означений умовний характер типів. Це явище слід оцінювати як пристосовницьку, адаптаційну відповідь виробників сімейної політики на виклики та загрози сучасної політичної, культурної, економічної та соціальної дійсності.

Висновки до першого розділу

У сучасних політологічних дослідженнях сімейна політика трактується по-різному: від інструменту соціальної політики до широкого набору цілеспрямованих державних дій з метою забезпечення сім'ї необхідних умов для найкращого виконання сім'єю своїх основоположних функцій, оздоровлення сімейних відносин.

Наприкінці 70-х рр. ХХ ст. вперше в Європі сімейну політику було проаналізовано в рамках політологічного, а не економічного, соціологічного, правознавчого, дослідження. Однак, теоретичне осмислення проблеми профілактики сімейного неблагополуччя не отримало достатнього висвітлення в науковій літературі. Часто проблема носить лише постановочний характер. Існуючі наукові розробки в цій сфері не дають системного уявлення про державну сімейну політику як чинник стабільного розвитку українського суспільства. Вони виконані найчастіше в руслі економічних, соціально-демографічних досліджень. Позиції теоретиків політики та сім'ї як об'єкта політики часто були протирічним, що вимагало наукового обґрунтування оптимізації суб'єкт-об'єктних відносин у системі формування заходів сімейної підтримки: контекстуальної постановки цілей сімейної підтримки (у вигляді сімейного благополуччя чи достатку) – організації заходів підтримки – контролем за виконанням заходів – оцінкою результатів сімейної підтримки.

Темпи глобалізації, демографічних змін, нові форми зайнятості та сімейного життя збільшують роль системи підтримки сім'ї в досягненні високих показників економічного розвитку та соціального благополуччя. Актуальність теми дослідження сімейної політики зумовлена складним процесом переходу сім'ї від звичних форм існування до освоєння ринкових структур життєдіяльності.

У сучасній літературі відсутня єдина думка щодо трактування терміну сімейна політика. У сучасній політичній науці розрізняються «вузький» і «широкий» підходи до визначення сімейної політики. Перший з них обґрунтували Л. Хантрайз і М.-Т. Летаблі. Вони визначали сімейну політику як внутрішній напрям соціальної політики, всі спеціалізовані заходи держави відносно сім'ї: виплати допомоги, податкові пільги, декретна відпустка, послуги по догляду та вихованню дитини [303, р. 136]. Широкий підхід до суті сімейній політиці пропонують Ш. Циммерман і Ф.-К. Кауфман. На їх думку, сімейна політика – всі дії уряду, які зачіпають сім'ю, мета яких

індивідуальний і сімейний добробут. У такому разі, сімейна політика включає стратегії зайнятості, гарантії освіти і охорони здоров'я [376, р. 153; 320, р. 430] Отже, в широкому сенсі сімейна політика тотожна соціальній політиці. Більшість наукових напрямів, що займаються дослідницьким аналізом сімейної політики вибирають вузьке визначення сімейної політики як самостійного напрямку в соціальній політиці.

Зміст сімейної політики знаходиться в прямій залежності від соціально-економічної ситуації в країні, що визначає багато показників сімейного благополуччя. Спектр державної підтримки сім'ї включає пряму та непряму матеріальну підтримку, сервісні допомоги працюючим батькам тощо (див. Додаток Б).

Сім'я стає об'єктом політичних дискусій в умовах офіційної сформованості політичної мети щодо майбутньої картини нормативного сімейного розвитку. Дана ситуація свідчить про реалізацію явної сімейної політики, що передбачає конкретні політичні дії стосовно сім'ї як цілісного соціального інституту. При прихованій сімейній політиці потреба політичної дій визначається негативними суспільними тенденціями, зокрема і у процесі функціонування сімей, проте, як правило, не зосереджена конкретно на сім'ї.

Таким чином, сімейна політика – це складова соціальної політики, що відстоює специфічні інтереси сім'ї як одного із взаємодіючих між собою інститутів і специфічні інтереси людини як носія сімейних ролей, які вона виконує наряду із іншими соціальними ролями. Загалом, питання виокремлення сімейної політики із області соціальної політики не можна вважати до кінця вирішеним.

РОЗДІЛ 2

МОДЕЛІ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ У КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

2.1 Становлення сучасних світоглядних версій сімейної політики: історико-політологічний аналіз

Протягом історичного розвитку кожне суспільство створює свої моделі взаємовідносин інституту сім'ї та держави. Дослідження еволюції сімейної політики відбувалося у рамках дискусії визначення результативності впливу державних заходів на процес сімейного розвитку. Так, у наукових працях О. Дорохіної зроблено висновок, що діяльність держави може загальмувати або прискорити процеси дезорганізації сім'ї [61, с. 120]. С. Дармодехін у своїх працях стверджує, що проблеми сім'ї ефективніше вирішуються за допомогою очевидної сімейної політики [51, с. 5]. А. Артюхов доводить, що сімейна політика в різних країнах має неоднакове спрямування, обумовлене специфікою еволюції державної системи підтримки сім'ї [10, с. 113].

Заходи сімейної політики у країнах-членах ЄС вперше почали проводитись благодійними організаціями і формувалися в різних історичних, політичних і соціальних умовах. Так, дитячі садки вперше в Європі були засновані ліберальними педагогами і католицькою церквою, дитячі виплати – введені працедавцями на добровільних засадах. Франція відрізняється тим, що тут дошкільні установи з'явилися раніше, ніж в інших державах. При здійсненні реформи в області народної освіти в 1881 – 1882 рр. дошкільні установи були уведені в систему народної освіти, оголошені державними, безкоштовними, але необов'язковими. Поряд з державними зберігалися й приватні дошкільні установи, започатковані церковними організаціями.

В 30-х рр. в Італії та Німеччині сімейна політика була представлена досить широко. Однак, після Другої світової війни значення сімейної політики в Італії суттєво знизилося.

Починаючи з 70-х років ХХ ст., суттєві зміни в сімейній політиці зумовлені такими процесами: модифікація розмірів сім'ї, збільшення кількості розлучень та неповних сімей, розповсюдженість фактичних шлюбів, позашлюбних народжень, збільшення участі жінок на ринку праці, зниження ролі держави, індивідуалізація життя. Нестабільна економічна ситуація призвела до введення схем перевірки доходів сім'ї, зниження кількості видатків на сімейну підтримку. На даному етапі широкомасштабна економічна інтеграція у рамках ЄС знижує конкурентноспроможність державної сімейної підтримки. Бажання залишитися економічно сильними змушує держави зменшувати обсяги допомоги сім'ям.

Перші теоретико-аналітичні праці з проблеми становлення сімейної політики соціальної держави з'явилися наприкінці 1970-х років [191, с. 387; 320, р. 420]. У наукових дослідженнях практика сімейної політики в західних демократіях розглядалася з урахуванням територіальних та історичних відмінностей: характеру традиційних сімейних відносин у країні, відмінними схемами державних допомог сім'ям та нормами сімейного законодавства.

Як вважає Ш. Камерман, сімейна політика зародилася і почала формулюватися в Європі, пізніше концептуальне обговорення проблематики підтримки сім'ї перемістилося у інші розвинені країни. Ш. Камерман називає сімейну політику сучасною глобальною змінною під номером один [319, р. 28].

Поняття «сімейна політика» у європейській науковій літературі починає широко використовуватись групою експертів ООН у 1980-х рр., набуває подальшого розвитку у лексиконі вчених Європейської Обсерваторії сімейної політики у 1990-х рр., популяризувалось у ході масштабного європейського науково-практичного семінару «Сім'я і добробут: доречні наукові пошуки для сімейної політики» (Брюсель, 2003) і масштабної Міжнародної конференції «Зміцнення Сімей» (Гон-Конг, 2008) [319, р. 29]. На думку Ш. Камерман, ключовий критерій сімейної політики, що визрів у ході її еволюційного розвитку – значення для суспільства наявності дітей у сім'ях та

готовність держави у них інвестувати [319, р. 30]. На думку Ш. Камерман, на даному етапі немає жодної країни в світі, яка б не зосереджувала коротко- і довгострокові цілі свого соціального розвитку саме на сім'ї [319, р. 29].

О. Кайлова стверджує, що становлення і розвиток сімейної політики, передусім, детермінували соціально-демографічні процеси у країнах ЄС в період 1970-2000 рр. [81, с. 22]. Для детального аналізу характеру впливу політичних, економічних та соціально-демографічних змін на сімейну політику Ж. Чернова вважає доцільним вивчення основних напрямів, заходів та організаційно-правового забезпечення сімейної політики з кінця ХІХ ст., тобто із початкового етапу становлення соціальної держави, коли національні уряди почали законодавчо реалізувати перші норми захисту жінок із дітьми.

У процесі розгляду становлення світової практики сімейної політики на основі ретроспективного аналізу, на нашу думку, слід виокремити етапи розвитку системи державної допомоги сім'ям за показниками ступеню залученості різних акторів у сферу підтримки материнства і батьківства, рівнем матеріального й духовного росту сімей та соціальної активності підростаючого покоління, зумовленого процесом сімейної соціалізації.

Виникнення і розвиток сімейної політики в країнах Західної Європи відбувалися у контексті формування держав загального добробуту. З цим пов'язано те, що моделі сімейної політики західноєвропейських країн співпадають з типологією режимів держав загального добробуту. На нашу думку, в контексті наукового вивчення генези сімейної політики слід ставити акцент на проблемі батьківства і розподілу турботи про дітей, які, як було з'ясовано у параграфі 1.2, входять до складу об'єкта сімейної політики.

Передісторія сімейної політики сягає епохи Античності (див. табл. Е.1). Традиційна нуклеарна сім'я є завершенням тривалої еволюції – з ХVІ по ХVІІІ ст. Упродовж цього періоду ядро «батько-мати-дитина», яке К. Леві-Стросс абсолютизує в процесі аналізу розвитку сім'ї як суспільно-політичного феномену [183, с. 51], відокремилось від того, що становило сім'ю раніше (у минулому це ядро включало слуг, родичів, інших близьких).

На думку Франсуа де Сенглі, у ході аналізу генези сімейної політики процес еволюції сім'ї слід систематизувати. Дослідник пропонує таку схему періодизації:

1. Традиційна сім'я (I – кінець XVIII ст.) – сімейний осередок базується на підпорядкуванню владі батька, остання представлена екстраполяцією влади божественного правителя;

2. Новітня сім'я (кінець XVIII – середина XX ст.) – сімейний осередок створюється внаслідок появи можливості вільного вибору партнера і характеризується розподілом праці між членами подружжя; зі сторони держави зростає бажання втрутитися у виховання, соціалізацію дітей у сім'ї;

3. Постновітня сім'я (1960-ті роки – і до нашого часу) – сімейний осередок становить відносно і недовготривале поєднання двох індивідумів, збільшується кількість розлучень і «перетасованих» сімей. На цьому етапі детермінується закономірність: чим більше у правовому порядку узаконюються розлучення, тим більше нуклеарна сім'я зводиться до шлюбної діади, яка весь час змінює свій склад [183, с. 54].

Історично задовго до появи сімейної політики в діяльності держави велике значення мали напрями, що мають непряме відношення до сімейної політики. Першим найбільш показовим прикладом прямого втручання держави у особисті сімейні справи населення можна назвати Францію у XVI ст. Тоді держава, стурбована збільшенням мезальянсів при укладенні шлюбу на основі взаємної любові між представниками різних станів, висунула до сімей вимогу припинити практику розлучень.

Ж.-Ж. Руссо писав: «найдавніше з усіх суспільств і єдине природне – це сім'я. Але і у сім'ї діти пов'язані з батьками, коли мають потребу в цьому. Щойно ця потреба зникає – природній зв'язок рветься. Діти звільняються від необхідності коритися батькові, і батько звільняється від обов'язку турбуватися про дітей; вони обоє стають незалежними. Якщо батьки і діти залишаються разом, то не з природної необхідності, а з добровільності, – сім'я починає триматися лише на угоді. Отже, сім'я – це прообраз політичних

суспільств; правитель – це подоба батька, народ – подоба дітей, всі народжені вільними і рівними, якщо ж відчужують свою свободу, то лише для своєї ж користі» [183, с. 89]. Продовжуючи дискусію Ж.-Ж. Руссо, Л. Хант підкреслює, що до ХІХ ст. більшість європейців дивилися на своїх керівників як на батьків, а на свої нації – як на сім'ї у широкому сенсі. Пізніше, у «Філософії права» Ф. Гегель наголосить на тому, що сім'я у системі відносин особи, суспільства і держави є однією з базових структур суспільства, без неї держава матиме відносини тільки з неорганізованими групами, натовпом. Окрім того, сім'я, за Ф. Гегелем, є осередковим центром формування громадянського суспільства.

Цивільний кодекс Наполеона 1804 р. надав главі сім'ї – батьку – ряд широких прав, наприклад, право таких виправних заходів стосовно своїх непокірних дітей, як ув'язнення. Завдяки такому юридичному заходу держава намагалася виступити гарантом батьківської влади. Однак, як належить, у дусі теорій Просвітництва, у кодексі Наполеона, наголошувалось, що батько має справедливо ставитися до своїх дітей і не використовувати право ув'язнення на власний розсуд. Після Французької революції шлюб перетворюється із нерозривного сімейного пакту на контракт, вільно укладений чоловіком і жінкою. Грунтуючись на взаємних симпатіях (а не на попередніх домовленостях батьків подружжя, як це було раніше), він тривав стільки, скільки тривали самі симпатії. Закономірним стало отримання парою право на розлучення. У Франції останнє було запроваджене в 1792 р. (заборонене в епоху Реставрації 1816 р. і відновлене в період Республіки 1884 р.) [183, с. 96].

Наприкінці ХVІІІ ст. у Франції почала відроджуватися ідея, що незаконна, позашлюбна, покинута дитина має рівноцінне право на сім'ю. 28 червня 1793 р. Конвент закріпив принцип таємниці пологів із покладанням на державу обов'язку знайти дитині відповідальну матір. З однієї сторони, це була турбота про безплідних сімей, з іншої – вияв піклування про сиріт [183, с. 108]. На нашу думку, саме у контексті суспільних змін, які принесла

Велика Французька революція, склалися передумови для становлення держави загального добробуту і формування політичної теорії welfare state. Вищенаведений захід держави із цього контексті став прообразом сучасних заходів підтримки сім'ї. З 1880-х до 1930-х рр. у Великобританії соціальна політика починає чітко фокусуватися на питаннях сім'ї у рамках теорії Є. Бентама, який стверджував, що результати політичної активності мають оцінюватися через вплив на добробут сімей. Було визначено обов'язки чоловіків щодо підтримки своїх жінок з дітьми, встановлено державний нагляд за вихованням дітей у сім'ях.

Ф. Енгельс у своїй праці «Походження сім'ї, приватної власності та держави» 1884 р. докладно розглядає як приватна власність породила сім'ю, а держава стала на захист інтересів приватної власності, підкреслює, що моногамна сім'я не була плодом кохання, а лише формою сім'ї, в основі якої лежали економічні умови, й доводить, що ці форми взаємозалежні, обумовлюють одна одну і не існують одна без одної [255, с. 11].

З початком ХХ ст. сім'я перетворюється на інститут, який невдовзі починає доповнюватися іншими органами – державними інституціями, нацією, батьківщиною. Цей процес прискорився у ті часи коли батьківська влада в сім'ї почала слабнути, а чоловіче начало потребувало духовно заохочення, піднесення в умовах частих військових протистоянь.

1942 р. економіст У. Беверідж запропонував уряду Великобританії проект соціального страхування, що передбачав грошову допомогу матерям, вдовам, розлученим особам, дітям. Програма соціального захисту У. Беверіджа, у зміст якої було включено багато заходів сімейної політики, в результаті була прийнята урядом Великобританії і стала прикладом для інших країн. Допомога на дітей за цією програмою виплачувалася із загальних річних доходів держави.

Отже, у середині ХХ ст. було визнано суспільну відповідальність за добробут незахищених осіб, яке вважалася основою держави загального добробуту [227, с. 13].

На думку Ж.-Д. Лекайлоне, існування сім'ї як автономної одиниці було сформалізоване тоді, коли починає оподатковуватись податкова здатність всієї сім'ї як цілісної одиниці, а не доходи конкретних осіб-членів сім'ї. У Франції це відбулося згідно з бюджетним законом 1945 р. [283].

Українська дослідниця О. Коломієць, спираючись на наукові розробки П. Макдональда [122], виділяє дві хвилі соціальних змін, які найбільше вплинули на життєві орієнтири та сімейну поведінку людей і, як наслідок, спричинили падіння народжуваності у ХХ ст. [91, с. 103]. Перша мала місце наприкінці 60-х і протягом 70-х рр. ХХ ст. та характеризувалася швидким зростанням соціального лібералізму. Друга набрала поширення у 80-ті рр. і позначилася швидким переходом до дерегулювання економіки. Другу хвилю О. Коломієць називає хвилею «рефлексивної модернізації» і основними її ознаками визначає переоцінку цінностей індустріального суспільства та існуючих суспільних інститутів [91, с. 103]. У зв'язку з перебудовою суспільних інститутів в умовах зростання можливостей індивідуальної самореалізації громадяни стали повністю відповідальними за свій життєвий вибір. У багатьох країнах було прийнято закони, що дозволяли оформлення розлучення на вимогу лише однієї з сторін, розширилися права пар, що проживають разом, і дітей, що народилися поза офіційним шлюбом, материнство перестало бути основною умовою для самореалізації жінки через зростання гендерної рівності та економічної незалежності жінок [91, с. 104]. Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. було виявлено, що на фертильність, крім економічних, впливають інституційні фактори, тому визріла необхідність розробляти заходи стимулювання пронаталістичного характеру у комплексі із іншими заходами, а не лише як одномоментний політичний акт прямого матеріального заохочення [91, с. 105].

З 1994 р. більшістю національних урядів було прийнято низку законодавчих актів щодо сімей, засновано парламентські комітети та міністерські комісії з метою дослідження можливих напрямків модернізації сімейної політики [81, с. 117]. Прикладами законодавчих ініціатив на

національному рівні можуть служити Національний план дій у сфері зайнятості (Люксембург, 1999 рік), стратегія рівноправ'я між сім'єю і професійною зайнятістю (Данія, 1999), кампанія за погодженням професійних та сімейних обов'язків (Португалія, 1999). У 2000 р. прийнято резолюцію ЄС про збалансовану участь жінок і чоловіків в сімейному і трудовому житті (The EU Resolution on the Balanced Participation of Women and Men in Family and Working Life).

Радянська соціалістична система соціальних допомог була безадресною й ґрунтувалася на патерналістичній моделі [207, с. 65].

Розвиток системи соціального захисту в Європі у 1960-1975 рр. змінився неоконсервативним поворотом у 70-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. У 1980-ті рр. активізувалась критика універсальних допомог соціальної держави через те, що зростання державних виплат призвело до економічної стагнації.

Отже, всередині ХХ ст. сім'я стала предметом політики регулювання, спрямованого на профілактику соціальних і економічних аномалій. У 1967 р. за ініціативою Л. Невірта у Франції був прийнятий закон, що дозволяв вдаватися до контрацепції. У 1975 р. С. Вей у Франції домоглася прийняття закону про добровільне припинення вагітності (у деяких країнах Європи це було дозволено раніше). На думку Е. Рудинеско, це зумовило те, що жінки «вирвали з володіння чоловіків повний контроль над дітонародженням» [183, с. 118]. І здійснили це, навіть не виборовши рівноправ'я в політичних правах.

Ф. фон Хайєк стверджував, що нерівність у доходах є ефективною формою примусу до праці [32, с. 46]. Через популярність ідей «правового крила», зокрема, що постійна державна допомога гальмує активність громадян, в ряді країн скоротилися програм соціального забезпечення, децентралізовано системи соціального обслуговування. На думку З. Міщук, такі тенденції спричинили появу значної кількості неприбуткових та волонтерських організацій, які надавали послуги для обслуговування сімейних потреб [133, с. 67 – 68].

Вітчизняна дослідниця Т. Семигіна стверджує, що в системі соціального

сервісу у розвинених країнах значну роль грають групи самопомоги. З початком ХХІ ст. набув розмаху рух «антипрофесіоналізму», зміст якого полягає в наступному: ніхто, крім самих людей, не може розв'язати їхні проблеми. Це зумовило активізацію роботи громад [201, с. 20].

На думку А. Готьє, загальний вектор спрямованості сімейної політики розвивався від мінімального втручання держави в життя сім'ї і надання обмеженої за розміром допомоги малозабезпеченим верствам до значної і різноманітної допомоги зі сторони держави різним типам сімей [295, р. 192]. Французька дослідниця А. Готьє виділяє етапи розвитку сімейної політики на основі аналізу таких факторів: рівень народжуваності, економічне становище сімей з дітьми; участь жінок у оплачуваній праці (див. табл. Е.2). Дана періодизація включає основні проблеми, з якими зіштовхнулися національні уряди в умовах необхідності надання сім'ям певних соціальних гарантій.

Етапи розвитку сімейної політики в країнах Західної Європи детально диференційовані у наступній системі, що побудована у ході дослідження:

Етап 1 (1879 – 1929 рр.). *Профілактична сімейна політика*. Цей період характеризується швидкою індустріалізацією та урбанізацією західноєвропейських країн. Більшість сімей з дітьми були змушені погодитись на погані умови життя, малу заробітну плату, шкідливі для здоров'я умови праці. Несприятливі зміни в умовах життя сімей почали усвідомлюватися державами як проблема, у вирішенні якої влада повинна взяти активну участь. У цей період вперше зафіксовано зв'язок між багатодітністю і високим ризиком бідності. Це зумовило профілактичний характер сімейної політики. Вона включала допомогу бідним сім'ям, заходи зниження рівня дитячої смертності та щодо захисту працюючих жінок (введення перших схем декретних відпусток, створення перших центрів для матері та дитини), вперше запроваджено грошову допомогу вдовам і сиротам. Прямі виплати найбіднішим сім'ям часто замінялись додатковою зарплатою чи матеріальними бонусами працюючим членам сімей. Грошові бонуси часто були предметом домовленостей між роботодавцем і

робітником, надавалися за зразкову трудову дисципліну. Тому, роботодавцю було вигідно заохочувати своїх робітників.

У рамках даного етапу було законодавчо закріплено право сім'ї на податкові пільги в залежності від кількості дітей. Поряд з цим, держава починає активно втручатися у область репродукції. З кінця XIX ст. загальна тенденція зниження рівня народжуваності та зменшення числа дітей в сім'ї панувала у всіх західноєвропейських країнах. Для того, щоб стимулювати народження у шлюбі, в кінці XVIII ст. держава почала на законодавчому рівні утискати права позашлюбних дітей. Однак, у XIX ст. дитина стає повноправним суб'єктом сім'ї, а не річчю. Ж.-Л. Фландренг писав: «Саме в усвідомленні обов'язків любові та виховання сучасна сім'я утворилася навколо дитини як базовий осередок суспільства» [183, с. 10]. Під таким гаслом відбулася демографічна революція XIX ст., внаслідок якої подружжя стало відчувати всю відповідальність за свою дитину і прийшло до планування народжуваності, в результаті чого показники фертильності упали. Після цього уряди ввели обмеження або заборону на продаж та використання контрацептивних засобів. Зменшення рівня народжуваності було значною проблемою, адже чисельність і структура населення гарантували життєздатність держави, були важливим ресурсом для розвитку економіки країни, для виживання під час війни. Отже, в результаті демографічної революції XIX ст. дітей почали розглядати як «спосіб» вигідних інвестицій з боку держави в контексті довгострокової мети суспільного розвитку.

Протягом цього періоду почали складатися відмінності між моделями сімейної політики, яку проводила та або інша країна. Франція одна з перших почала розглядати депопуляцію як загрозу національній безпеці. Французький уряд запровадив премії за народження дитини, грошову допомогу багатодітним сім'ям. У Великобританії держава надавала підтримку лише найбільш бідним сім'ям.

Сімейна політика даного періоду орієнтувалася на традиційну модель

сім'ї – працюючого чоловіка-годувальника і дружину-домогосподарку. Гаслом цього етапу міг стати вислів З. Фрейда, що сім'я – це необхідність цивілізації, яка опирається на примушення до праці і на необхідність матері бути з дитиною, а чоловіка – з жінкою. Із занепадом монархії, падінням авторитету батька посилюється фемінізація суспільства. Це посприяло появі індивідуалістичної організації сім'ї, зумовленої ростом громадянського суспільства [183, с. 158].

Початок нової епохи у вітчизняній сімейній політиці ознаменували радянські декрети «Про громадянський шлюб, про дітей і про ведення книг актів громадянського стану» від 18 грудня 1917 р., «Про розірвання шлюбу» від 19 грудня 1917 р. Новації полягали в усуненні Церкви від вирішення питань розірвання шлюбів і передача ведення книг громадянського стану державі. 1920 р. вперше у світі радянський уряд легалізував штучне переривання вагітності.

Етап 2 (1930 – 1944). *Пронаталістська сімейна політика*. Цей період, на думку А. Готьє, слід обмежити хронологічними рамками, коли Західна Європа готувалася до Другої світової війни. Тому, вирішення демографічних проблем для кожної держави поставало запорукою військової і політичної потужності. Протягом даного часу відбулися значні зміни в сфері шлюбної поведінки, а саме: збільшення числа фактичних шлюбів, ріст розлучуваності. Ці зміни вважалися загрозою для сім'ї як структури, яка забезпечує національну безпеку, гарантує стабільність соціуму, виховує громадянськість, транслює соціальні норми. Уряди держав змушені були організувати спеціальні комітети і комісії, в завдання яких входило вивчення демографічної ситуації і розробка заходів щодо зміцнення інституту сім'ї. Наприклад, основною метою сімейної політики Швеції в цей період було зменшення розриву між економічним станом сімей з різною кількістю дітей. Тут було вирішено створити спеціальні центри для здоров'я матері і дитини; скоротити податки в залежності від кількості дітей в сім'ї; ввести новий «податок на допомогу сім'ї» для неодружені осіб [326, р. 14].

Наприкінці даного етапу держава загального добробуту активізує діяльність у напрямку подолання дитячої бідності. Наприклад, 1939 р. у Франції, і у 1940-х та 1950-х рр. в інших країнах, було прийнято закон, який урівняв в правах всиновлених та позашлюбних дітей. Таким чином, було зменшено показники бідності серед позашлюбних дітей [353, р. 234]. Характерно, що у ці часи виробники сімейної політики намагалися стимулювати гендерну рівність, сприяючи жінкам у поєднанні материнства і професійної зайнятості.

Найбільш показовим прикладом реалізації пронаталістської сімейної політики в цей період є нацистська Німеччина, демографічна політика якої була направлена на підвищення рівня народжуваності певної групи населення – німців. Конкретні пронаталістські заходи були реалізовані не тільки у країнах фашистського режиму, а й в Франції та Японії. У інших європейських державах заходи сімейної політики, як і раніше, носили вузький і обмежений характер – у Великобританії. Основним інструментом такої політики тут були тимчасові, в кризові періоди, грошові виплати працюючим чоловікам з неповнолітніми дітьми. Англосаксонські країни продовжували політику мінімального втручання у справи сім'ї. Швеція та Данія, навпаки, більшу увагу почали приділяти розширенню державної підтримки якнайбільшого числа сімей.

Етап 3 (1945 – 1959). *Патерналістська сімейна політика*. У цей час Т. Адорно писав, що близьким є той час, коли людство не захоче народжувати дітей. Подібні тенденції матимуть місце наприкінці ХХ – на початку ХІХ ст. Однак, після Другої світової війни рівень народжуваності стрімко піднявся вгору в більшості європейських країн, звільнених від нацистського режиму. Способом демографічного росту сім'я прагнула відвернути небезпеку жахів війни. 1950 р. навіть запроваджено перші кампанії обмеження народжуваності [183, с. 116]. У 1955 р. у Франції були дозволені «аборти з медичних показань». 1956 р. Марі-Андре-Лагруа-Вей-Ален заснувала Рух щасливого материнства, який у 1963 р. перетворився на

Рух за контроль народжуваності [183, с. 169].

Цей період еволюції сімейної політики співпадає з часом розвитку і становлення держав загального благоденства. Відновлення післявоєнної економіки означало зростання витрат на сімейні потреби. Більшість європейських країн швидко створили систему соціального страхування, різко збільшилися об'єми виплат матерям і багатодітним сім'ям. У 1959 р. практично всі країни стали виплачувати сімейну допомогу. Це сприяло росту доходів сімей. Як відзначає А. Готьє, це був «золотий вік держави загального добробуту, заснованого на принципі універсальності підтримки, що надається всім» [183, с. 194]. Саме у цей час сімейна допомога стала універсальною. Логіка таких змін пов'язана з виникненням політичної дискусії про права кожної дитини на певний достаток, що не має залежати від економічний статусу її батьків.

У рамках даного етапу в багатьох країнах почала складатися мережа дошкільних освітніх установ, роботою яких, проте, могла скористатися обмежена кількість сімей. У скандинавських країнах подібні послуги були доступні для всіх категорій сімей. Наявність і доступність сервісу по догляду дітей впливали на професійну зайнятість жінок. В цілому, післявоєнний період характеризується підвищенням рівня народжуваності і зміцненням моделі нуклеарної сім'ї, відродженням традиційних сімейних цінностей. Тогочасний суспільний дискурс підтримував усталений розподіл гендерних ролей, стимулюючи жінок не брати участь у зайнятості. Хоча уряди прагнули поліпшити становище працюючих жінок під час декретної відпустки, більша увага приділялася стимулюванню жінок до виконання своєї материнської ролі. *Даний період, на нашу думку, можна назвати часом появи сімейної політики в сучасному політологічному розумінні.*

На думку Е. Рудинеско, на даному етапі держава почала виявляти прагнення все більшого втручання у інтимно-сімейні відносини індивідів під приводом виконання своєї патерналістської функції [183, с. 156]. Логіка патерналізму сімейної політики на даному етапі така: з початком другої хвилі

фемінізму, жінки починають боротися за свої права – у відповідь на це теоретики сімейної політики починають розробляти цілі сімейної підтримки, які не суперечать розквітові нової ідентичності жінки. Паралельно актуалізувалось розуміння необхідності зміцнення, планування сім'ї. З цією метою держава взяла на себе ослаблені функції батька і матері. Отже, заклади виховного, соціального, медичного та культурного призначення починають впливати на приватне життя особи так, щоб стимулювати розвиток сім'ї як нормативного осередку демократичної особистості.

Етап 4 (1960-і – 1970-і рр.). *Адресна сімейна політика*. У цей період одна група країн (Великобританія та Нідерланди) була стурбована проблемою перенаселення, інша (Бельгія, Німеччина, Греція, Франція) – навпаки, висловлювали побоювання щодо зниження рівня народжуваності.

У 60-ті рр. ХХ ст. було сформовано традицію, за якою жінка нарівні з чоловіками входить на ринок зайнятості – і в державних установах, і на фабриках та заводах. На початку 1960-х рр. становище сімей з дітьми почало погіршуватися внаслідок економічного спаду та зменшення бюджетних асигнувань. Тому, головною проблемою на політичному порядку денному знову стала проблема сімейної бідності [295, р. 195]. Якщо в післявоєнний період домінував принцип універсальності сімейних виплат, то за умови швидкого зростання числа тих, хто потребував державної підтримки, національні уряди звернулися до вибіркової та цільової допомоги – фокус сімейної політики перемістився до виплат найбільш бідним сім'ям та самотнім жінкам з дітьми.

Саме у цей період скандинавські країни почали відрізнятися від інших західних країн у сфері соціальної та сімейної політики. [295, р. 196] Якщо на ранніх етапах розвитку ефективність скандинавської сімейної політики була нижче за інші європейські країни, то в 1960 – 1970-і рр. ці країни почали енергійно розвиватися. Так, наприклад, з 1960-х рр. тут була покращена схема надання і оплати декретної відпустки. Якщо інші західні демократії підтримували традиційну роль жінки, то в скандинавських країнах держава

починає активно заохочути участь жінок в професійній зайнятості.

З середини 1960-х рр., під впливом другої хвилі фемінізму, у суспільстві закономірно наростали вимоги надання жінкам можливості працювати неповний робочий день (part-time work) та гарантій рівної оплати праці жінкам і чоловікам. З 1970-х рр. сім'я стає співбатьківською – копарентальною, у якій батько порівно розділяє з матір'ю владу над дитиною [183, с. 117].

До середини 1960-х рр. бебі-бум, який переживали західні країни у післявоєнний період, був замінений депопуляційними тенденціями. Збільшення кількості одиноких батьків зумовив перехід держави від сім'єцентристської до дітоцентристської орієнтації. Було суттєво збільшено державну підтримку на дітей. У цей час закладаються основи формування нової моделі сім'ї, а наприкінці 1960-х починає формуватися сучасний дискурс про сім'ю.

На думку Дж. Міля модернізація відносин між чоловіком та жінкою в сім'ї відображала дезорієнтованість суспільства, яке втратило ряд патріархальних традицій (див. Додатки). Е. Рудинеско вважає, що саме через це збільшилася кількість осіб з нетрадиційною сексуальною орієнтацією та відбулася десакралізація шлюбу. Трансформація структури сім'ї призвела до необхідності зміни змісту сімейної політики. До цього часу вона спрямовувалась переважно на демографічні та епідеміологічні проблеми: народжуваність і здоров'я населення – у середині ХХ ст. сім'я стає предметом політики профілактики соціальних, психічних аномалій [183, с. 175]. Аналізуючи тогочасні сімейні проблеми, науковці визнали актуальність посилення форм нагляду за сім'єю через соціальні та освітні служби. На думку Е. Рудинеско, так держава намагалася управляти сімейним розвитком «батьківською владою».

Етап 5 (1975 – 2010 рр.). «*Політика, дружня сім'ї*» – всестороння сімейна політика, визначається подальшою плюралізацією форм сімейних відносин, поширенням фактичних шлюбів, гомосексуальних союзів,

неповних (монопарентальних – термін французької дослідниці А. Мішель) сімей. Інститут традиційної сім'ї зменшувався тією мірою, як розширювалися суспільні відносини і розвивався капіталізм.

Проблема низького рівня народжуваності, яка з середини 1970-х рр. знову стала актуальна для багатьох країн, призвела до того, що деякі держави проголошують пронаталістську сімейну політику: заохочують збільшення кількості дітей в сім'ї, передусім, через сприяння батькам у поєднанні виконання професійних та сімейних обов'язків. Ці заходи названо «політикою, дружньою сім'ї» (family-friendly policy).

У цей період остаточно формуються відмінності між моделями сімейної політики у різних країнах. Наприклад, у Великобританії явище зниження показників народжуваності не оцінювалося негативно. Це пов'язано із загальноприйнятою для англосаксонських країн позицією максимальної відповідальності громадян за власний сімейний розвиток. Тому, наприклад, державна політика Великобританії щодо самотніх матерів, орієнтована на якнайширше залучення участі батька (який проживає окремо) в матеріальному забезпеченні дитини. У скандинавських країнах розробляються заходи, спеціально направлені на підтримку самотніх матерів. Традиційними залишаються заходи підтримки сімей з низькими доходами (див. Додаток Б).

Практично для всіх європейських країн сімейні питання стають важливою частиною політичної риторики. Експліцитна пронаталістська сімейна політика проводилася в Греції, Люксембурзі, Франції, сімейна політика, направлена на підтримку гендерної рівності – у скандинавських країнах, сімейна політика, орієнтована на традиційну модель сім'ї, обмежене втручання держави в сімейне життя – у Великобританії.

Для «політики, дружньої сім'ї» важливими є не тільки короткострокові заходи, а й непряма сімейна підтримка, спрямована на перспективу. Звичайно, такі заходи дуже витратні, але вони дають реальний і ясний результат у майбутньому. На нашу думку, ці заходи ефективні за умови

легітимності влади.

На відміну від соціалізму радянського типу, який прагнув встановити благополуччя всіх за допомогою зрівняльного розподілу благ (у СРСР аксіомою вважалося, що сім'я є пасивним об'єктом політики КПРС і держави), сучасна соціальна держава і «політика, дружня до сім'ї» орієнтується на забезпечення кожному достойних умов життя, в першу чергу, в результаті підвищення ефективного виробництва, індивідуальної відповідальності та активності. У рамках даного етапу чітко визначена плюралістична система, у якій задоволення сімейних потреб здійснюється через сім'ю, державу, ринкову економіку і четвертий елемент системи добробуту – приватні добровільні організації.

Сьогодні панує позитивістська позиція в розумінні сім'ї, яка спрямована на контроль за стихійним руйнуванням західноєвропейської сім'ї. Ми погоджуємося з позицією Т. Адорно, який стверджував, що колективістський порядок, викликаний «смертністю сім'ї і підйом якого ми спостерігаємо, є лише карикатурою безкласового суспільства». На його думку, умова сімейного розвитку є необхідною для будь-якої форми суб'єктивного бунту, характерного для постмодерного дискурсу, в тому числі громадян проти держави [183, с. 178].

Етап 6 (2010 р. –). *Постсучасний дискурс сімейної політики* – звужена сімейна політика. На нашій системі еволюції сімейної політики 6-ий етап розпочався з середини 2010 р. Початок цього етапу символічно можна співвіднести з такою подією: 3 серпня 2010 р. один з судів Німеччини задовільнив позов батька 11-річного хлопчика на визнання недійсним право вето матері на спільну опіку над дитиною. Ця невеличка судова справа спричинила багато дискусій у західному світі [191, с. 395]. Чиновники стверджують, що тепер законодавство Німеччини буде змінюватись у напрямку усунення надмірного державного регулювання зі сфери сімейних відносин, адже було визнано, що активна державна експансія в сімейні справи нерезультативна у вирішенні проблем сімейного розвитку. Потребу

змін у концептах патерналізму сімейної політики зумовлено неможливістю укріпити сім'ю традиційними державними методами [153, с. 25; 105, с. 36]. Ознаки 6-го (сучасного) періоду еволюції сімейної політики можна звести до наступних:

1. зменшення втручання держави у сімейні відносини, заохочення контрактного регулювання шлюбних відносин (що звузить можливості біднішого члена подружжя, зазвичай жінки, маніпулювати дитиною заради отримання частки майна багатшого члена подружжя чи аліментів у процесі розлучення, стимулюватиме укріплення сім'ї) (див. Додаток Е);

2. активне державне сприяння розширенню кола суб'єктів сімейної політики, початок теоретичного оформлення сімейної політики інститутів громадянського суспільства, корпоративної, муніципальної сімейної політики.

2. прагнення теоретиків сімейної політики диференціювати виплати матерям-одиначкам в залежності від причини їх самотності з метою заохочення відповідального материнства, модернізація деяких інших сімейних виплат з метою припинення зловживань ними;

3. зменшенням числа державних соціальних служб у справах сім'ї, їх комерціалізація (наприклад, статистично доведено в Україні, що за останні три роки суттєве збільшення соціальних працівників не призвело до збільшення рівня народжуваності та якості сервісу обслуговування сім'ї) [191, с. 394].

Н. Ловцова відмічає наявність трьох напрямків еволюції змісту сімейної політики. Перший напрям відображає те, наскільки глибоко держава усвідомлює весь спектр потреб сім'ї та можливість їх задовільняти. Другий напрям еволюції передбачає варіювання ступеню розподілу відповідальності за благополуччя сім'ї між сім'єю і державою та способів конструювання особливостей життєдіяльності сім'ї в якості проблеми. Ці фактори впливають на динаміку об'ємів та практик інтервенції в сім'ю з метою зміни установок сім'ї. Третій напрям еволюції сімейної політики визначається ступенем

визнання державою прав самої сім'ї, так окремих її членів на лобіювання і реалізацію власних інтересів.

Таким чином, в сучасному розумінні сімейна політика західноєвропейських країн є результатом тривалого розвитку. З кінця XIX ст., ще до інституціоналізації сімейної політики, заходи соціальної підтримки громадян у межах різних держав, уже мали сімейну направленість. Сімейна політика починалася як набір обмежених заходів щодо опіки лише матерів та дітей. У ході свого історичного розвитку вона почала включати найрізноманітніші інструменти прямої і непрямой матеріальної та сервісної підтримки, що надаються державою всім типам сімей. З середини XX ст. сімейна політика стала все більш видимою, детермінованою, значущою, сформувалася як самостійний напрям соціальної політики. Однак, тенденції до зменшення втручання держави у інтимно-сімейні відносини, що на сучасному етапі почали зароджуватися у європейських країнах, на нашу думку, свідчать про *закономірність розвитку сімейної політики по спіралі*. На основі проаналізованої періодизації еволюції сімейної політики ми можемо стверджувати, що етапи звуження системи державної допомоги сім'ям чергуються з періодами її розширення. На різних етапах суспільного розвитку теоретики сімейної політики замінюють одні інструменти вирішення назрілих сімейних проблем іншими, але вектори руху державної допомоги сім'ям залишають однаковими – від полюсу широкого патерналізму до полюсу звуженої адресності, і так само – у зворотному напрямку.

2.2 Моделі сімейної політики: інституційний вимір, сучасний стан практичного втілення та аналіз ефективності

Як було з'ясовано в параграфі 2.1, в різних національних контекстах механізми, інструменти сімейної політики та масштаби державної підтримки сім'ї істотно відрізняються. Це зумовлено відмінностями у пануючих

політичній ідеології, суспільних стереотипах, ментальних особливостях населення, характеру політичного минулого країни. Ще перед Другою світовою війною основним акцентом сімейної політики франкомовних країн Європи (Франція, Бельгія) була фінансова підтримка сімей, німецькомовні країни (Німеччина, Австрія) основну увагу приділяли удосконаленню системи декретних відпусток, скандинавські держави традиційно акцентували увагу на створенні можливості поєднувати сімейне життя з професійним, англomовні (Великобританія) тяжіли до вузько адресної підтримки. У 60-х рр. ХХ ст. значні відмінності у підходах до сімейної політики стали більш розмитими [215], однак, більш із них збереглися досі у дещо трансформованому вигляді.

У науковій літературі найчастіше диференціюють моделі сімейної політики через призму порівняльної перспективи типологізації державної підтримки сім'ї [249]. Порівняльна перспектива робить можливим кросснаціональний аналіз сімейних політик різних країн з наступною інституціоналізацією її основних моделей. Диференціація сімейної політики на основі режимів держав загального добробуту є найпоширенішою в політологічній літературі на тему порівняльного аналізу сімейної політики. Цей підхід буде використано у межах даного дисертаційного дослідження.

Під моделлю сімейної політики розуміють конкретний приклад практичного впровадження режиму сімейної політики або комбінації режимів в окремій країні або групі країн. Зважаючи на те, що в даному дослідженні не поставлено за мету конкретне розмежування практичної та теоретичної сторони державної сімейної політики, деталізація практики підтримки сім'ї, тому, у ході подачі результатів дослідницьких пошуків ми будемо синонімізувати поняття режиму та моделі сімейної політики.

У широкому сенсі держава загального добробуту визначається як політична система, у якій соціальна політика стає пріоритетною діяльністю уряду і держава приймає на себе відповідальність за добробут своїх громадян, надаючи їм певні соціальні гарантії і блага. 1960 – 1970-і рр. багато

західних країн переживали період швидкого економічного розвитку, що дозволило урядам приділяти більше уваги вирішенню соціальних проблем. Характерною ознакою держави загального добробуту є те, що за допомогою інструменту державних соціальних допомог з'являється можливість вирівняти рівень життя різних членів суспільства, незалежно від того, наскільки вони успішні на ринку праці. Цей момент постає важливим уже у ході побудови стратегічних завдань сімейної політики. Економічним принципом існування соціальної держави є поділ доходів громадян. Вірогідність виникнення соціальних (класових, расових, етнічних) конфліктів знижується для найбагатших членів суспільства, які сплачують податки на підтримку благополуччя бідних. У результаті політики перерозподілу доходів формується обширний середній клас, який стає основним джерелом соціальної стабільності держави [201, с. 135].

Широка соціальна функціональна спрямованість соціальної держави забезпечується загальною зайнятістю – чим більше громадян залучено в професійну зайнятість, тим більше податків може отримати держава. Прикладом дій, направлених на досягнення загальної зайнятості, є залучення жінок в професійну зайнятість за рахунок створення соціальної інфраструктури, що дозволяє їм поєднувати сімейні та професійні обов'язки [288, р. 112].

У будь-якій країні початкову стадію формування соціальної держави слід пов'язувати зі встановленням відповідальності держави за забезпечення кожному громадянину прожиткового мінімуму, що надалі трансформується в обов'язок держави гарантувати йому гідний рівень життя. У законодавстві й офіційних документах західних країн поняття «держава загального добробуту» майже не використовується. Частіше вживається термін «соціальна держава». На думку української дослідниці Т. Семигіної, нині поняття «держава загального добробуту» і «соціальна держава» вживаються фактично як взаємозамінні, оскільки обидва ґрунтуються на уявленнях про пріоритет соціальних цінностей [200, с. 35]. Дослідниця Н. Плевако вважає

науково обгрунтованим синонімізувати категорії «держава загального добробуту» та соціальна держава [159, с. 130]. Тому, у даному дослідженні ці поняття теж подано синонімічними.

У науковій літературі поняття держави загального добробуту активно використовується з 1990-х рр. після виходу книги Г. Еспінг-Андерсена «Три світи держави загального добробуту» («The Three Worlds of Welfare Capitalism») про порівняння режимів соціальної політики в західних країнах [288, р. 164]. Г. Еспінг-Андерсен виділив три режими держави загального добробуту, які характерні для західних країн: ліберальний, консервативний і соціально-демократичний. При цьому, кожна країна може поєднувати характеристики різних режимів. У дисертаційному дослідженні ці режими аналізуються з точки зору специфіки сімейної політики, що втілюється у кожному з них (див. табл. Ж.1). Моделі сімейної політики, що автоматично визначаються з класифікації Г. Еспінг-Андерсена, відрізняються, передусім, за ознакою масштабів і суб'єкта здійснення турботи про дітей: це держава, ринкові інститути, чоловіки або / і жінки.

Для ліберального режиму характерним є залишковість соціального захисту, обмеженість спектру державних соціальних послуг, наявність широкого приватного сектору сімейного сервісу і визнання розвиненого ринку як головного регулятора соціальних відносин. Основним джерелом формування добробуту сім'ї за ліберального режиму є ринок, основним інструментом сімейної політики – податкові пільги сім'ям. Держава вважає традиційну модель сім'ї як нормативну, і державна підтримка такої моделі є стратегією зменшення соціальної напруги. Це досягається за рахунок заохочення індивідуальної турботи про добробут родини й обмеження державних обов'язків по усуненню недоліків ринку. Сімейна політика за ліберального режиму відрізняється низьким рівнем допомоги сім'ям, остання орієнтується тільки на ті сім'ї, що мають найбільшу потребу та акцентується на ринкових механізмах регулювання, особливо у сфері суспільної турботи про дітей.

Сімейна політика за консервативного режиму ґрунтується на наданні допомоги сім'ям на середньому рівні між залишковим та універсальним принципом, намагається враховувати характер зайнятості батьків і виходить з більш традиційного гендерного розподілу праці в публічній та приватній сферах. Для консервативного режиму характерними є розвинена статусна сегментація та фаміліалізм, обов'язкове соціальне страхування за місцем роботи. Причому регулятором суспільних відносин у такій системі постає корпоративний роботодавець. Основним інструментом державної підтримки сімей є матеріальна підтримка. Державна сервісна підтримка по догляду дітей до 3 років не розвинена, з 3 до 6 років – частково розвинена. Ці несистемні заходи унеможливають суміщення сімейних та професійних обов'язків.

У рамках скандинавського режиму соціального забезпечення головну роль у забезпеченні добробуту сім'ї покладено на державу. Держава фактично у повному обсязі надає послуги по виплаті сімейних допомог, забезпечує декретну відпустку та надає широкі послуги по догляду за дитиною. Для соціально-демократичного режиму характерним є універсальність соціального обслуговування, відсутність залежності від політики зайнятості, маргіналізація приватних соціальних послуг та визнання держави як основного гаранта соціальної стабільності. Сімейна політика характеризується універсальністю державних допомог та високим рівнем матеріальної допомоги працюючим батькам [288, р. 114].

Запропонована Г. Еспінг-Андерсеном типологія режимів держав загального добробуту є аналітичною рамкою, в яку може бути поміщена сімейна політика кожної держави. При цьому одна держава може містити елементи трьох моделей, а також деякі відмінні риси, які не були включені в жодну з них. Взаємодія держави і ринку для Г. Еспінг-Андерсена, стали предметом детального аналізу, однак, на думку Ж. Чернової, гендерні питання та інституційна проблематика сім'ї, залишилися за межами розгляду вченого. Зауважимо, проте, що, на нашу думку, саме типологія Г. Еспінг-

Андерсена залишається однією з головних порівняльних моделей соціальної і сімейної політики західних країн [249, с. 54].

Г. Еспінг-Андерсен, як і прихильники, так і критики його типологізації роблять свої висновки на основі аналізу досвіду західних країн, причому досвід країн колишнього СРСР не потрапляють у фокус їхнього наукового аналізу. Тому, у рамках порівняльного аналізу в умовах нерелевантності досвіду державної підтримки сім'ї колишнього СРСР досвіду західних країн, досить важко екстраполювати сімейну політику пострадянських країн у контекст одного із режимів з системи класифікації Г. Еспінг-Андерсена. На думку Ж. Чернової, сучасні дослідження сімейної політики пострадянських країн знаходяться на початковому етапі адаптації західних теоретичних підходів до пострадянських реалій та вироблення власного методологічного і понятійного апарату [249, с. 184]. На думку О. Здравомислової, теоретичні конструкти західної системи наукового аналізу сімейної політики іноконтекстуальні, процес легітимації їх у пострадянському дискурсі тільки розпочинається [76, с. 5 – 6]. На думку Ж. Чернової, у пострадянській політичній науці відсутня система вивчення сімейної політики в західному розумінні [249, с. 185]. Це пов'язано з труднощами використання самої дефініції держави загального добробуту щодо досвіду державної сімейної політики СРСР.

Специфіка радянської моделі сімейної політики в тому, що вона створювала умови, при яких жінки могли успішно комбінувати професійні та материнські обов'язки, причому перше і друге визначалося як обов'язок жінки перед державою. Тому, Ж. Чернова відзначає, що досягнення гендерної рівності і державна підтримка працюючих матерів мали принципово різне значення для радянських і західноєвропейських жінок, бо для останніх держава створювала умови для вільного розвитку особистості жінки і одночасно для мінімізації дискомфорту у материнстві. Універсальна соціальна політика СРСР була направлена на задоволення потреб на мінімальному рівні, тому декомодифікація (межа звільнення державою сім'ї

від ризиків ринкових механізмів керування), яку Г. Еспінг-Андерсен назвав ключовою для розрізнення моделей соціальної політики, у цьому контексті відсутня [249, с. 187].

На перший погляд, радянська модель сімейної політики схожа на соціал-демократичну модель. У рамках обох моделей держава приймає активну участь у виконанні соціальної турботи про дітей, орієнтована на модель двохкар'єрної сім'ї. Однак, соціал-демократична модель сімейної політики направлена на поділ турботи про дітей між сім'єю та державою і між чоловіком та жінкою, а радянська модель підтримувала тільки перший варіант розподілу, сприяла консервуванню традиційних гендерних відносин у сфері батьківства. Тому, у рамках радянської моделі не було умов для розвитку феміністського руху. Це дозволяє концептуалізувати радянську модель сімейної політики як особливу.

Ж. Чернова переконана, що на даному етапі гендерна асиметрія в домашній сфері не тільки не подолана у пострадянських країнах, навпаки, вона посилюється, що пов'язано із поширенням тут тенденцій неотрадиціоналізму [249], проблемами на ринку праці. В умовах безробіття та надлишку робочої сили держава заходами сімейної політики заохочує жінок брати тривалі декретні відпустки. Це, на нашу думку, сприяє поширенню сімейної бідності.

Як стверджує ряд дослідників, у більшості індустріальних країн до кінця 1980-х склалися основні моделі сімейної політики [220]. Зважаючи на те, що трансформація сучасних сімейних відносин спонукає країни світу не тільки збільшувати масштаби допомоги сім'ї (переважно непрямої), але і розробляти нові форми заходів сімейної політики, ми можемо констатувати про трансформацію та урізноманітнення традиційних «шаблонних» трьох моделей сімейної політики, що впливають з класифікації держав загального добробуту Г. Еспінг-Андерсена. Специфічні трансформації стосуються консервативної моделі сімейної політики, яку реалізує більшість країн континентальної Європи. Визначальною рисою цього режиму є переконання,

що сім'я традиційно повинна самостійно відповідати за своє благополуччя. Найбільше це виражено в країнах Південній Європі, найменше – у Франції [192, с. 158].

У ході дослідження виділено наступні моделі сімейної політики (див. табл. Ж.2): 1. *ліберальну* (Великобританія, США, Ірландія, Швейцарія), 2. *скандинавську* (соціал-демократичну) (Данія, Швеція, Норвегія, Фінляндія), 3. *консервативну* (3.1. *за широкої державної підтримки* (Франція); 3.2. *за середньої державної підтримки* (Німеччина); 3.3. *за обмеженої державної підтримки* (Австрія); 3.4. *із акцентованою відповідальністю сім'ї* (Італія, Іспанія, Португалія). У цій класифікації консервативна модель сімейної політики із акцентованою відповідальністю сім'ї становить найменш витратний варіант консервативної моделі, відповідно консервативна модель за широкої державної підтримки – найбільш витратний. Це пов'язано, передусім, з нижчим рівнем економічного розвитку країн, де переважно використовується перший підвид консервативної моделі із акцентованою відповідальністю сім'ї (Іспанія, Італія, Португалія) і характеризується низьким рівнем соціальних видатків у рамках її реалізації. Більшість систем сімейного соціального захисту створені у країнах Південної Європи зовсім недавно, і витрати на сімейну політику складають тут від 0,2% ВВП в Греції до 1,1% ВВП в Португалії. Іспанія і Італія витрачають, відповідно, 0,4% і 0,8% ВВП. Причому середній показник витрат на заходи сімейної політики в Європі – 2,2% ВВП.

Принцип надання підтримки сім'ям за соціал-демократичної моделі сімейної політики – універсальний, за корпоративістської – переважно за місцем роботи, за ліберальної – за залишковим принципом. Державний вплив на ринок зайнятості за соціал-демократичної моделі продукує високий рівень зайнятості. За корпоративістської моделі сімейної політики характерний низький рівень зайнятості із чітко вираженими гендерними особливостями, спрямованими на підтримку традиційної сім'ї. Ліберальна модель сімейної політики тенденційно реалізується за умов гнучкого трудового ринку,

гарантій високого рівня зайнятості (див. табл. Ж.3).

У скандинавських країнах за соціал-демократичної моделі сформувалося загальне очікування, що соціальні потреби людей держава має задовольняти універсально, тимчасом, у Великобританії за ліберальної моделі склалися суспільні установк про адресність державної підтримки. Корпоративістська модель передбачає активніше залучення недержавних утворень, а саме профспілок та об'єднань працедавців, до реалізації сімейної політики.

Дослідник М. Борода вважає загальною тенденцією, що поширюється на всі моделі сімейної політики, конфлікт між зростанням очікувань громадян щодо державної підтримки та намаганням оптимізувати економічну доцільність таких допомог. Останнє постає неможливим без скорочення державних витрат. М. Борода переконаний, що практика сімейної політики в країнах з перехідними економіками тяжіє до однієї з наведених вище моделей. Проте, європейські експерти іншої думки. Незважаючи на те, що економіко-політичні системи країн Центрально-Східної Європи схожі до систем інших розвинених членів ЄС, європейська науково-дослідна мережа IPROSEC не рекомендує виробникам політики цих країн сліпо запозичувати прогресивний досвід ЄС і виокремлює їх з традиційних режимів сімейної політики до так званого посткомуністичного режиму, науково-аналітичний опис якого даному етапі не дано повністю [302, р. 14]. Режими сімейної політики країн-членів ЄС за даними IPROSEC такі:

1. Держави-члени засновники ЄЕС: Франція, Німеччина, Італія (*континентальний режим сімейної політики*);
2. Держави-члени другої хвилі розширення ЄС: Ірландія, Великобританія (*ліберальний режим сімейної політики*);
3. Держави-члени третьої хвилі розширення ЄС: Греція, Іспанія (*південно-європейський режим сімейної політики*);
4. Держави-члени четвертої хвилі розширення ЄС: Швеція (*соціал-демократичний режим сімейної політики*);
5. Держави-члени п'ятої хвилі розширення ЄС: Естонія, Угорщина,

Польща (*посткомуністичний режим сімейної політики*) [302, р. 60].

Фахівці мережі CHER погоджуються із висновками мережі IPROSEC з тим, що сімейну політику посткомуністичних країн Центрально-Східної Європи потрібно розглядати поза межами традиційної класифікації моделей державної підтримки сім'ї і детермінувати її як посткомуністичну модель, для якої характерними є комбінування елементів підтримки із ліберальної, континентальної та соціально-демократичної моделей.

Залежно від інтенсивності використання тих чи інших політичних інструментів дослідник М. Борода умовно виділяє шість моделей соціально-демографічної політики: англосаксонська, скандинавська, південно-європейська, континентальна, американська та японська (див. табл. Ж.4). Так як теоретико-методологічна площина соціально-демографічної політики в розумінні М. Бороди є синонімічна сімейній політиці у розумінні теоретиків сучасної європейської науки, маємо підстави синонімізувати цю класифікацію із класифікацією моделей сімейної політики. Основні вади моделей сімейної політики у рамках такої класифікації (див. табл. Ж.5) – висока вартість соціальних програм та / або слабкість соціальної підтримки малозабезпечених верств населення, серед переваг – універсальність, різноманітність та дешевизна реалізації заходів сімейної підтримки (див. табл. Ж.5).

Французька дослідниця А. Готьє вважає найбільш науково обгрунтованою диференціацією моделей сімейної політики диференціацію за критерієм позиції держави як суб'єкта сімейної політики стосовно сім'ї як об'єкта такої політики [295, р. 40]. Тому А. Готьє пропонує виділити чотири моделі сімейної політики: просімейна (пронаталістська); протрадиційна; проегалітарна; просімейна модель невтручання з боку держави.

Просімейна (пронаталістська) модель (Франція) основним приводом для державного втручання в життя сім'ї має проблему депопуляції. У даному випадку держава бере на себе повну відповідальність за забезпечення сімей. У цій моделі основна увага приділяється прямим грошовим виплатам сім'ям.

Це зумовлено поширенням думки про те, що саме фінансові витрати, які лягають на плечі батьків при народженні і вихованні дітей, є основним мотивом відмови від народження другої і третьої дитини. Особливістю цієї моделі є відносно високий рівень підтримки матерів, створення умов для поєднання професійної зайнятості з материнством. Пронаталістські заходи сімейної політики поєднуються з досить ліберальним законодавством щодо абортів і контрацепції. Держава у межах своєї опіки намагається не виділяти деякі типи сімей, однак багатодітні сім'ї отримують більший об'єм державної підтримки. Держава пропонує якісні і різноманітні послуги по догляду за дітьми і значні матеріальні виплати матері під час декретної відпустки.

Протрадиційна модель (Німеччина) має своїм головним завданням збереження традиційної нуклеарної сім'ї з чоловіком-годувальником і жінкою-домогосподаркою. Це заохочується і через систему оподаткування [294, р. 465]. За власне благополуччя сім'я відповідає самостійно. Ця модель сімейної політики передбачає збереження традиційних гендерних ролей – уряд гарантує виплату соціальної допомоги працюючим матерям, однак не сприяє жінкам у поєднанні професійних та сімейних обов'язків через нерозвиненість сфери послуг по догляду за дитиною. Замість цього, уряд збільшує тривалість материнської відпустки, яка дозволяє жінкам довго залишатися вдома разом з дітьми при збереженні можливості повернення на робоче місце у майбутньому. Цілі даної моделі краще детермінувати як сімейно-орієнтовані, а не протаналістські. Сімейне законодавство у рамках даної моделі є більш традиційним. Вагому роль у матеріальній та нематеріальній підтримці сімей відіграють приватні некомерційні організації. У цілому ж для вказаної моделі характерний невисокий рівень державної фінансової підтримки сімей з дітьми.

На нашу думку, зважаючи на політичні нововведення канцлера Німеччини А. Меркель протягом 2009 – 2011 рр., які передбачають стрімкий розвиток системи дошкільної освіти, належність цієї країни до протрадиційної моделі сімейної політики, на чому наполягає А.Готье, можна

поставити під сумнів.

Проегалітарна модель (Швеція) головним завданням для виробників політики ставить реалізацію більшого ступеню гендерної рівності в публічній і приватній сферах. У цьому випадку держава бере на себе практично повну відповідальність за підтримку сімей, особливо працюючих батьків. Для даної моделі характерне створення всіх умов не лише для нормального материнства жінки, а й для активного батьківства чоловіків. Законодавство про батьківську відпустку, в протилежність материнській відпустці, є одним з основних елементів даної моделі. У рамках проегалітарної моделі держава створює особам якнайкращі умови сприяння у поєднанні батьківських та професійних обов'язків, зокрема забезпечує функціонування широкої системи державних установ по догляду за дітьми. Шлюбне, сімейне законодавство щодо планування сім'ї є ліберальним. Ж. Чернова характеризує дану модель як є гендерно-чутливу: держава повною мірою бере на себе відповідальність за створення умов поєднання жінкою зайнятості та материнства, для цього і заохочується розширення ролі батька у вихованні дітей і догляді за ними. На противагу традиціоналістській моделі, тут жінки та чоловіки рівною мірою розглядаються як годувальники родини.

Просімейна модель невтручання з боку держави (Великобританія) має своїм головним завданням невтручання виробників політики в життя сім'ї і припускає певні заходи державної підтримки тільки стосовно незадовільно функціонуючих сімей. У рамках цієї моделі уряди мають на меті не перешкоджати жіночій зайнятості, але вони не готові брати на себе всю відповідальність за підтримку матерів. Це приводить до того, що фактично кожна жінка змушена робити вибір між професійною діяльністю і материнством, виходячи зі своєї життєвої ситуації. Відповідальність за благополуччя сім'ї виробники політики практично повністю покладають на сім'ю, точніше – на чоловіка-годувальника. У рамках такої моделі головним регулятором сімейних відносин визнано ринок, що зумовлює обмежений масштаб державної підтримки сімей.

У реаліях даної моделі теоретики сімейної політики переконані, що допомога, яка виплачується матерям-одиначкам, може негативно впливати на їхню позицію на ринку праці. Тому, декретна відпустка і відпустка по догляду за дитиною тут обмежені в часі та матеріальному забезпеченні. Вважається, що турбота про дітей не належить до функцій держави. Законодавство щодо планування сім'ї – ліберальне [295, р. 205]. Дана модель, орієнтована на самозабезпечення сімей або «приватизацію» сімейних функцій. Вважається, що сім'я є самодостатнім соціальним інститутом, регулювання її матеріального добробуту здійснюється ринком, тому державна підтримка сімей і фінансування сфери сімейних послуг забезпечено на невисокому рівні. [249, с. 89]. У цілому, підтримка працюючих батьків розглядається швидше як сфера недержавних організацій.

На думку Е. Лібанової, показовими моделями сімейної політики в Європі можна вважати моделі Франції, Німеччини, Швеції, Великобританії [215, с. 164]. На практиці часто державна сімейна політика реалізується за змішаними сценаріями, поєднанням елементів різних моделей сімейної політики. Це явище слід оцінювати як модернізаційну чи / і пристосовницьку відповідь на виклики ХХІ ст. Тому, запропоновані у ході дослідження підходи до виділення інституційних моделей сімейної політики дещо умовні.

Класифікація моделей сімейної політики, запропонована А. Готьє, є однією з найбільш поширених в сучасній науковій літературі. Однак, на думку Ж. Чернової, головна вада такої класифікації – те, що вона практично не включає у свій зміст фактор розвитку політики в тимчасовій перспективі, ігнорує аспект національно-ментального різноманіття елементів практики сімейної політики різних країн, зводячи їх в тісні рамки загальної моделі.

Відмінності між моделями сімейної політики визначаються тими завданнями, які ставить перед собою держава у процесі підтримки сім'ї, рівнем, інструментами державної підтримки сімей, позицією держави щодо професійної зайнятості жінок. Стратегія держави сприяти жінкам у процесі поєднання сімейних та професійних обов'язків чи ні визначає позицію влади

щодо умов надання і тривалості декретної відпустки, розміру дитячої допомоги, об'єму доступних послуг по догляду за дитиною.

У європейському контексті нерозвиненість системи турботи про дітей означає те, що громадська думка швидше схвалюватиме тих дружин і матерів, які відмовляються від оплачуваної зайнятості на користь домогосподарства. Деякі розвинені демократії приділяють особливу увагу адаптації сімейної політики до трансформаційних змін сім'ї та гендерній рівності. Відповідно, громадська думка превалює тут до ідеалу працюючої матері (див. табл. 3.1, 3.2).

Лідерами за рівнем витратності сімейної політики є країни соціал-демократичного режиму сімейної політики. Наприклад, у Данії та Люксембурзі на сімейну політику витрачають близько 4% ВВП. Причому, Данія – послідовно протягом 15 останніх років, а Люксембург щорічно збільшуючи цю цифру. Витрати більшості інших європейських країн лежать в межах від 2 до 3% ВВП (Франція – 2,6%, Німеччина – 2,1%) [192, с. 156].

Всі країни-члени Європейського Союзу мають систему дитячих або сімейних виплат на дітей [81, с. 131]; сімейна допомога надається за системою соціального страхування або за рахунок загальних податків (фінансування нестрахових виплат) [82, с. 132]. Найбільш радикальним заходом в області реформування системи сучасної сімейної допомоги є, на думку О. Кайлової, заміна прямих грошових виплат системою податкових пільг (див. табл. К.1).

Перевагою скандинавської моделі сімейної політики, попри її суттєві витрати, є висока ефективність та універсальність. Однак, оцінювати цю модель як найбільш ефективну можна лише в порівнянні з країнами, які мають значні фінансові ресурси, а, отже перебувають на етапі значного економічного розвитку. Саме тому, соціально-демократичну модель сімейної політики реалізують, по суті, європейські країни із найбільш тривалим і сталим політико-економічним розвитком. Не можна повністю екстраполювати скандинавську модель сімейної політики, наприклад, на

українські реалії без підготовленої політико-економічної основи для реалізації заходів сімейної підтримки з цієї моделі.

Ліберальна модель сімейної політики маловитратна, але її суттєвою вадою залишається спрямованість лише на ті верстви населення, що мають можливість сплачувати грошові внески для забезпечення доступу до програм державної підтримки сімей. Для реалізації ліберальної моделі необхідною умовою є високий рівень життя населення. Тому, ліберальна модель добре працює саме в умовах економічної стабільності. В рамках даної моделі держава делегує свої повноваження іншим суб'єктам соціальної політики і виступає у ролі засобу створення умов для самостійного розв'язання громадянами своїх проблем. У системі сімейної підтримки головне місце займають неприбуткові, волонтерські організації.

У континентальній моделі сімейної політики основний наголос поставлено на співпрацю держави з працедавцями та асоціаціями. Порівняно з ліберальною, континентальна модель більше спрямована на охоплення всього суспільства, однак за критерієм витратності вона суттєво поступається скандинавській моделі.

Для сімейної політики країн Східної та Центральної Європи характерно те, що держава гарантує лише мінімальний рівень сімейної підтримки (система медичного обслуговування, безкоштовна освіта), а його підвищення здійснюється за рахунок самих громадян. Такі заходи створюють додаткові стимули для зростання продуктивності праці. Наприклад, Польща у 2004 р. виділила на сімейну політику менше ніж 1% від ВВП. Однак, це не спричинило кризи у системі підтримки сімей, а спонукало членів родини реалізовувати особистий потенціал. Проте, в умовах нестабільного економічного розвитку система вузької адресності не сприятиме соціальній стабільності держави. В узагальненнях наукової діяльності європейських програмних мереж з питань сімейної політики наявне заперечення щодо адресності сімейних виплат в умовах нестабільного розвитку навіть при врахуванні потреби необхідної економії бюджетних коштів [302, р. 14].

А. Антонен і Дж. Сіпіле виокремлюють п'ять наступних режимів сімейної політики: скандинавський; південно-європейський; бельгійсько-французький; німецько-нідерландський; англійський [250].

Скандинавський режим у такій системі характеризується універсальністю, високим рівнем підтримки для працюючих батьків, гендерною рівністю, масштабною державною системою дошкільних закладів. Державна політика спрямована на зниження соціальних ризиків, підтримується високий життєвий рівень всього населення. Соціальні допомоги надаються на підставі громадянських прав.

Основною ознакою *південно-європейського* режиму є диференціація сімей за рівнем доходів. Сервіс для сім'ї у рамках такої моделі включає універсальні і приватні послуги та допомоги. Загалом наявний невеликого державного пакету соціальних послуг для сімей, зокрема і послуг по догляду за дітьми (винятком є італійська система дошкільних закладів).

Бельгійсько-французький режим пропонує широку систему дошкільних закладів, підтримуючи сім'ю, а не тільки окремих жінок. Характерною ознакою *німецько-нідерландського* режиму є сприяння індивідуальній батьківській турботі по догляду за дитиною. Бельгійсько-французький та німецько-нідерландський режими характеризується середнім рівнем підтримки сімей, який залежить від рівня доходів працюючих батьків і довготривалістю їхніх внесків у соціальну систему. Такі типи систем сімейного захисту спрямовані на підтримку традиційних сімейних форм.

Англійський режим характеризується низьким рівнем підтримки сімей і заохочує індивідуалізм на основі ринкових відносин в контексті мінімальних соціальних допомог. Цей режим пов'язаний з певним ступенем гендерної рівності. За такого режиму держава надає переваги приватним і ринковим схемам соціального забезпечення, державні допомоги призначаються тільки після перевірки на нужденність і пов'язані з бідністю [11].

Проаналізувавши досвід державної підтримки сімей в різних країнах, стверджуємо, що за останнє десятиліття відбулося помітне зрушення в

розширенні, удосконаленні та урізноманітненні інструментів державної сімейної політики. Сімейна політика наповнилася рядом інноваційних компонентів, ряд витратних прямих заходів підтримки було замінено маловитратними непрямыми. Проте, подібні тенденції досить відмінні у межах різних моделей сімейної політики.

На думку О. Коломієць, найбільш успішними в реалізації сімейної політики є країни, що мають тривалу історію сімейної політики і стабільно витрачають достатньо коштів на досягнення поставлених цілей. Переконалися в правильності реалізації будь-яких заходів сімейної політики можна тільки через кілька років або навіть кілька десятиріч [91]. Наприклад, Франція стала на шлях стимулювання народжуваності після прийняття Сімейного кодексу в 1939 р. Після Другої світової війни Шарль де Голль створив Раду по народонаселенню, було створено Інститут демографічних досліджень і впроваджено комплекс заходів по стимулюванню народжуваності. Завдяки цьому природне зменшення населення тут поступово змінилося на природній приріст, що останніми роками майже забезпечує заміщення поколінь [91, с. 111].

З кінця ХХ ст. і досі в більшості європейських країнах спостерігається ріст народжуваності – в Ісландії, Ірландії, Франції, Норвегії, Великобританії, Швеції, Данії, Фінляндії, Бельгії, Нідерландах – середній показник фертильності за 2007 – 2010 рр. перевищив число 1,75. Причому в Ірландії і Франції цей коефіцієнт вийшов на рівень 2,00, а в Ісландії досягнув 2,15 [28]. Якщо коефіцієнт фертильності буде рости тими ж темпами, то уже в нинішньому десятилітті він перевищить рівень 2,15 в Швеції, Великобританії, Ірландії, Франції, Норвегії. Зауважимо, що це країни із зовсім різними моделями сімейної політики, тому про універсальність однієї моделі підтримки сім'ї на даному етапі говорити неможливо (див. табл. Л.1).

Пояснення суттєвих відмінностей між практиками сімейної політики у різних державах слід шукати в історії, культурних традиціях, рівнях економічного розвитку та політичній структурі того чи іншого суспільства.

Незважаючи на сучасні глобалізаційні тенденції та процес подальшого розширення ЄС, у ході дослідження не було виявлено конкретних прикладів до зближення практики сімейної політики у сучасних західних демократіях.

Позитивний приклад сімейної підтримки намагаються відслідкувати східноєвропейські країни, де не відбулося нормалізації рівня народжуваності після його падіння на початку 90-х рр. ХХ ст. Тому, на даному етапі, у цьому регіоні активізуються дослідницькі пошуки на тематику сімейної політики.

Політика стимулювання народжуваності часто не дає очікуваних результатів через те, що вона своїм визначальним об'єктом має окремий контингент жінок – з хорошою освітою і високими доходами. Але матеріальні стимули для цього типу жінок, як виявилось, не є вирішальними, тому що прагнення національних урядів домовитися з роботодавцями про прийнятні умови роботи для професійно активних матерів з дітьми досі не дало бажаних результатів [250]. ВВС відзначає, що не зважаючи на те, що багато країн Європи активно зайнялися допомогою сім'ї, особливої результативності цих ініціатив на даному етапі не спостерігається [280].

Як показує досвід західноєвропейських країн, програми економічного стимулювання народжуваності є ефективними у разі значних фінансових стимулів батьківства (як, наприклад, у Франції) або якщо фінансова допомога спрямовується на окремі верстви населення (наприклад, молодих батьків, як в Естонії) та підкріплюються додатковими засобами (широка мережа дошкільних закладів, доступні освітні, медичні послуги). Поділ країн за розміром державної підтримки сімей з дітьми не дуже співпадає з розподілом цих країн за рівнем життя. Ми погоджуємось з думкою Р.Вайтфорда, який стверджує, що важко виявити зв'язок між об'ємом державної підтримки сімей, ступенем зайнятості жінок, поширеністю політико-ідеологічних і релігійних поглядів та рівнем народжуваності.

Загальні вимоги до практики сімейної політики у рамках моделей, що втілюються у країнах-членах ЄС закладено у законодавчих актах ЄС. У них домінують три тематичні аспекти: права дитини, гендерна рівність,

можливість суміщення сімейних обов'язків і роботи. Так, у комюніке Єврокомісії «За солідарність між поколіннями» (2007 р.) зазначається, що політика підтримки сім'ї з боку країн-членів ЄС, повинна містити три основні елементи: компенсацію прямих і не прямих видатків сім'ям; допомогу батькам у вигляді освітніх та виховних послуг, наданих дітям; державне забезпечення зайнятості членів сімей та їх доступу до послуг на місцевому рівні [251, с. 468].

Особливості сучасного розвитку європейських країн змусили політиків і дослідників констатувати когнітивну безвихідь теорії держави загального добробуту, що стимулювало активну дискусію в рамках дихотомії принципів універсалізм-партикуляризм. З одного боку, соціально-політичний простір плюралістичний, соціальний контекст характеризується зміною ідентичностей, перерозподілом інтересів, розширенням сфери виробництва, множенням соціальних практик, споживання соціальних благ, і соціальна політика повинна інтенсивно враховувати прояви соціальних відмінностей. З іншого боку, не можна заперечувати і переваг універсальної моделі соціальної політики, що відрізняється апріорним дотриманням прав кожного громадянина [117, с. 365]. Наявні в суспільстві розбіжності в підходах до принципів функціонування соціальної сфери відображають різноманітність політичних установок, властивих різним групам інтересів в суспільстві та варіації методологічних позицій дослідників політичної сфери суспільства. На думку Н. Ловцової, практика, за якої всі зацікавлені в підтримці сім'ї сторони мають можливість лобіювати свої вимоги в процесі переговорів узгоджує універсалістський і плюралістичний підходи до розуміння змісту сімейної політики, дозволяючи розв'язати проблеми, пов'язані із задоволеннями запитів об'єктів сімейної підтримки в умовах нестачі ресурсів [117, с. 365].

А. Йетман стверджує, що двозначність апріорі існує в центрі дискурсу соціальної держави. С. Томсон та П. Хоггет інтерпритують універсалістську та партикуляристську перспективи як взаємодоповнюючу дуальність. У руслі

діалогу щодо раціональності соціальної держави в Україні актуалізовано аналіз сімейної політики зі структурно-функціональних позицій (К. Лук'янова) [119].

На думку А. Вишневського, сучасна сімейна політика представляє собою набір заходів, в яких реалізуються рецепти допомоги сім'ї, що склалися у суспільному розумінні на основі поверхового сприйняття проблем самої сім'ї. Вони, частіше всього, не приносять очікуваних результатів, тоді починаються пошуки інших спрощених рішень, і в результаті – вибудовується сукупність фрагментарних заходів, які видаються за цілісну систему сімейної політики. Направді, проблема конструювання ефективної сімейної політики є занадто глибокою і потребує наукового переосмислення із залученням фахівців з різних сфер. Заходи сімейної політики часто мають тільки популістський характер – адже вони містять чимало суб'єктивних моментів, що відображають настрої сьогоденного дня та інтереси сучасної політичної еліти. Тому, для правильного наукового аналізу сімейної політики необхідним також є аналіз суб'єктивно-політичного компонента в системі підтримки сім'ї.

Ф.-К. Кауфман стверджує, що більшість сучасних досліджень сімейної політики зосереджуються на практичній допомозі, умовах і обслуговуванні сімей, а корпоративні дослідження засновані переважно на дослідженні показників фінансування і витрат сімейної політики [320, р. 479]. Подібні дослідження, в основному, ігнорують соціальну вартість, норми, інтереси, політичні програми і цілі підтримки сім'ї, і при цьому вони лише фрагментарно досліджують питання ефективності політики. Основним об'єктом досліджень сімейної політики є особливі області, такі як сервісна система по догляду за дитиною або ж економічне забезпечення сім'ї в цілому. Частіше всього дослідники займаються аналізом інституційних норм і нормативів, положень і законів, такі як офіційна позиція, доступність служб тощо. Але в даний час в звіті Європейської Обсерваторії сімейної політики існують дві важливі відмінності. По-перше, аналіз сімейної політики

розглядається в конкретному національному аспекті, і, по-друге, досліджується вплив заходів політики на сім'ю за допомогою моделювання різних типів сім'ї. При такому підході аналізується вплив пакету допомоги і послуг на різні типи сімей. Подібний метод використовує і Організація економічного співробітництва і розвитку. Цей підхід розглядає очікуваний результат впливу політики, наприклад, на сімейний прибуток або зайнятість на ринку праці. Дослідження показують якими будуть можливі результати, якщо всі необхідні умови для забезпечення сімейного розвитку будуть виконані. У випадках міждержавного аналізу дієві порівняльні моделі практики сімейної політики часто неповні або не репрезентативні.

При іншому підході вивчення сімейної політики, що базується на даних державних витрат, головним питанням є величина витрат на сімейну допомогу. Тут включається вся грошова допомога та деякі послуги, тоді як податкові пільги майже не беруться до уваги. Можна сказати, що в цьому випадку просто представляються порівняльні дані в цих областях. У таких дослідженнях зазвичай застосовують або інституційний або функціональний підходи. Інституційний підхід розглядає витрати окремих компонентів підтримки сімей. Функціональний підхід зосереджений на цільових виплатах. При цьому одна установа може надавати декілька видів допомоги, що адресується різним функціональним групам. Пов'язані з сім'єю виплати існують майже в кожному окремому елементі системи соціального забезпечення [320, р. 480].

Якщо оперувати поняттями з теорії добробуту, то всі вищезгадані підходи розглядають величину «внеску» і «продуктивності» сімейної політики. Вони звертаються до інституційного регулювання фінансування і витрат, моделюючи політичні дії. У такого підходу є певні обмеження: використання цього підходу неможливо через те, що практично до 80-х рр. ХХ ст. відсутні статистичні мікродані по показникам сімейного розвитку усіх розвинених держав. При цьому основна проблема досліджень, заснованих на результаті, полягає в тому, що майже не існує такого напряму соціальної

політики, який би не впливав на сім'ю.

Сімейна політика в різних країнах має різне історичне коріння. Як наслідок, в багатьох країнах вона розвивалася непослідовно. Часто політика однієї країни несумісна з розвитком і орієнтацією систем соціальної підтримки іншої країни і навіть містить інші заходами підтримки сімей. По-друге, цілі і об'єкти сімейної політики дуже різноманітні і різнохарактерні. Первинна мета для реалізації певних заходів сімейної політики не завжди пов'язана з народженням дитини і її вихованням. Такі цілі, як зниження рівня безробіття або бідності, оптимізація чисельності населення, боротьба з браком трудових сил, зниження соціальних витрат, або ж зміна / збереження гендерних відносин – теж асоціюються із заходами сімейної політики. Як наслідок, сімейна політика може охоплювати суперечливі цілі.

На думку К. Бріа-Лавсон, первинна мета сімейної політики – індивідуальне і сімейне благополуччя, державні заходи сприяння якому побудовані на ясній і відкритій комунікації громадян та влади [291, р. 153]. Включаючи концептуальну структуру і практичні компоненти, дослідниця пропонує оригінальний багатомодальний підхід у напрямі дослідження практики сімейної політики з урахуванням значення політичних рішень, передусім, для сімейного благополуччя.

Першоетапний аналіз змісту сімейної політики, на думку Ш. Циммерман, має включати такі аспекти: 1. вибір стратегії сімейної політики кількома виробниками політики, спрямований на досягнення певної мети сімейного розвитку; 2. тимчасова загальнонаціональна стратегія сімейної політики, пов'язаних з сім'єю та її проблемами; 3. узгоджений серед виробників політики порядок дій, пов'язаних зі становленням стабільного функціонування сімей; 4. колективних громадський вибір загальнонаціональної стратегії сімейної політики у зв'язку з досягненням цілей і завдань сімейного розвитку [378, р. 20]. У своїй книзі «Сімейна політика і сімейний добробут: роль політичної культури» дослідниця стверджує, що індивідуалістична сімейна культура сприяє зменшенню витрат

на суспільний добробут і сприяє нестабільності самої сім'ї.

У науковому аналізі сімейної політики і системи соціальної підтримки сім'ї українська дослідниця С. Ничипоренко виділяє два теоретичні напрямки: теорія індустріалізації та теорія ролей. Теорія індустріалізації представлена як еволюційна або структурно-функціональна теорія. Початок етапу індустріалізації призвів до дуже високого рівня бідності серед сімей з робітничого класу, а також збільшення масштабів використання дитячої робочої сили [144, с. 134]. Це зумовило низку заходів для поліпшення підтримки сімей. Перехід до постіндустріальної економіки призвів до несумісності між сімейними та професійними обов'язками – того, що зараз вимагає оновлена державна сімейна політика. На відміну від теорії індустріалізації, теорія ролей стверджує, що реакції уряду на глобальні тенденції, які стосуються сімейного розвитку, є специфічними для кожної країни та залежать від пануючої політичної ідеології.

У висновках діяльності європейських науково-дослідницьких мереж зазначено, що на даному етапі національні особливості більше впливають на процес формування сімейної політики, ніж глобалізаційні [307, р. 58].

Я. Пасько стверджує, що, незважаючи на теорії щодо зменшення ролі держави на сучасному етапі, її вплив стає ще більш вагомим, посилюється вплив держави на встановлення соціальної справедливості [156, с. 182]. Однак, на думку К. Яновського, ідея перерозподілу суспільного продукту посередництвом держави є архаїчною і була актуальною тільки до появи феномену сучасного економічного росту [105, с. 52]. Тому, російський вчений переконаний, що орієнтиром модернізованої сімейної політики має стати всебічна державна підтримка розвитку тенденції самозабезпечення сім'ї в умовах вільного ринку. Подібні рекомендації щодо векторів модернізації сімейної політики розвинених держав дає Інституту шлюбу і державної політики США (Institute of Marriage and Public Policy).

У контексті дискусій стосовно оцінки сімейної політики наявна надзвичайна плюралістичність політичних та соціально-економічних

позицій. Численні думки різних дослідників узагальнила Дж. Міллар. Дослідниця виокремлює систему наукових поглядів так званих сімейних реакціонерів (family reactionaries), сімейних прагматиків (family pragmatics) та сімейних лібертаріанців – прихильників «вільної сім'ї» (family libertarians) [186, с. 178] (див. табл. М.2).

Науково обгрунтовану дискусію про ефективність сімейної політики на даному етапі в Європі активно веде професор Ж.-Д. Лекайлон. Він стверджує, що результативність сімейної політики залежить від кількості інструментів із сфери соціальної політики у її рамках: чим більше соціальних дій, тим менш ефективною вона є [283]. Таку тезу дослідник обгрунтовує наступним науковим спостереженням: у той час, коли соціальна політика неефективна, часто буває, що результати сімейної політики – якщо це стосується числа народжень і стабільність шлюбів – дуже позитивні. Ж.-Д. Лекайлон у своїх аргументах зосереджується на тому, що сімейна політика надто відмінна від соціальної. Адже соціальна політика намагається знівелювати соціальні хвороби, однак сім'я не є хворобою, яка в результаті політичних дій має зникнути. Це означає, що пряме запозичення інструментарію та методології соціальної політики у сферу сімейної політики зменшує потенційну результативність останньої [283].

На сучасному етапі, у тривалих наукових дискусіях про ефективну сімейну політику було з'ясовано, що позитивні зміни у демографічних показниках не знаходяться у прямій залежності від заходів сімейної політики [2, с. 66], а є результатом симбіозу багатьох чинників. Зв'язок між сімейною політикою держави і репродуктивною поведінкою людини є надзвичайно складним і включає традиції, особистісні установки, моральні переконання, індивідуальні табу і заборони.

На нашу думку, методом логічного аналізу досить легко пояснити ріст показників фертильності у відповідь на будь-яке послаблення конфлікту «працююча мати» (див. табл. 3.2). Також законам логіки підпорядковується обгрунтування тези про те, що покращення якості, удосконалення сервісу

догляду за дитиною і зменшення вартості її народження та виховання позитивно впливають на показники фертильності. Однак, дані соціологічних досліджень у цьому напрямку суперечливі (див. табл. К.1).

На думку О. Кайлової, у 70-х роках ХХ ст. рішення про народження дитини в Європі раціоналізувалося під впливом бурхливого розвитку ринкових відносин [81, с. 75]. Батьки перед тим, як зважитись поповнити свою діадну або тріадну сім'ю ще одним членом, спочатку порівнювали затрати і прибутки від наявності дітей зі своїм прибутком, і потенційним кар'єрним ростом, якщо дитина не народиться. За теорією раціонального вибору в неокласичній економічній концепції людина зводиться до економічного, споживаючого суб'єкта, який гедоністично прагне максимізувати споживання в умовах обмеженості ресурсів. Таким чином, рішення мати дитину – це економічно раціональне рішення – вияв максимізації користі від поповнення своєї сім'ї ще одним членом чи функція економічної вартості і вигод від дітей в умовах обмеженості доходу. На думку Г. Беккера, подібна раціональна модель вибору, яка панувала з 70-х рр. ХХ ст. і до кінця ХХ ст. в Європі, передбачала, що будь-яке скорочення вартості дітей (наприклад, в результаті виплат субсидій) або будь-якого збільшення доходу (в результаті зниження податкових сплат) припускає збільшення попиту на дітей і збільшення народжуваності [265, р. 72]. Отже, будь-яке збільшення в доході, як і очікувалося, призводило або до більшого числа дітей, або до «високої якості» дітей. До кінця ХХ ст. все більше батьків починають обирати другий варіант, тобто віддають перевагу не кількості, а якості виховання, здоров'я, освіти, матеріального забезпечення дітей. Однак, сучасні наукові дискусії навколо виправданості забезпечення «якості, а не кількості дітей» неоднозначні.

На даному етапі у хід процесу вибору «народжувати чи ні» вкраплюються ірраціональні моменти: обмірковування людиною власних життєвих обставин, сприйняття перспектив інших життєвих альтернатив. Хоча, на думку Дж. Голдфорпа, це теж раціонально, адже рішення є

раціональним «просто якщо воно «адекватне» цілям учасника і даної ситуації» [271, р. 124]. Таким чином, на початку ХХІ ст. неокласична теорія раціонального вибору трансформувалась під впливом більш сучасних теорій і почала враховувати ірраціональні моменти, зокрема те, що народження дитини може принести неекономічний дохід. У такій призмі вибору сімейна допомога ще може впливати на репродуктивну поведінку індивідів, але її потенційна дія вже не є результатом порівняння між вартістю дітей і матеріальною цінністю сімейної допомоги. Економічні чинники мають властивість підкорюватися неекономічним або паритетно взаємовпливати на них. У результаті, з'являється більш комплексна і рухома модель оцінки ефективності сімейної політики, яка ставить наголос не на об'ємі бюджетних витрат на сімейну підтримку, а на співвіднесенні пріоритетів сімейної політики із нормами та переконаннями, характерними для конкретного суспільства, що містяться у національній ментальності населення.

У ході аналізу результатів соціологічних опитувань часто спостерігається ситуація, коли дані про ідеальне і очікуване число дітей є непостійними. Крім того, респонденти, у яких питають про ідеальне число дітей, зазвичай співвідносять питання з глобальними нормами і очікуваннями, а не зі своїми особистими ідеалами. Наприклад, відповіді на питання про ідеальну кількість дітей зазвичай сфокусовують на нормі «двоє дітей», і дуже невелике число людей повідомляють про бажання зовсім не мати дітей або про одну дитину. Найпоширенішими причинами такого вибору респонденти називають проблеми у зв'язку із «житлом», «доглядом за дитиною», «малими дитячими дотаціями» [81, с. 80]. О. Кайлова провела ряд досліджень даного явища і прийшла до висновку, що всі названі три причини негативно корелюють з народжуваністю, але коефіцієнт кореляції дуже невеликий [81, с. 82]. Російська дослідниця стверджує, що аргумент респондентів «обмеженість послуг по догляду за дитиною» виступають «стандартним» поясненням, приховуючи звичайне небажання мати більше дітей. До цих пір у багатьох людей існує почуття егоїзму, пов'язане з

бездітністю або небажанням мати велику сім'ю. Наводячи «стандартні» аргументи про складне економічне становище на користь свого вибору малодітності, респонденти виправдовують власне особистісне рішення не бути репродуктивно активними. На нашу думку, причиною цього явища може бути небажання або протест потенційних батьків нести надзвичайно велику відповідальність за дитину, якість її здоров'я, виховання, соціалізації, яку правова держава, розвинена демократія та громадянське суспільство покладає на них в XXI ст.

О. Кайлова наводить цікаві статистичні дані стосовно росту фертильності у європейських країнах: у випадку виконання державою абсолютно всіх висунених вимог респондентів народжуваність збільшилася б лише приблизно на 0,1 – 0,2 дитини на одну жінку (тобто зреагувала б одна чи дві сім'ї з двадцяти) [81, с. 83].

Теоретик Б. Крімер пропонує все-таки взяти популяційні показники у ролі критеріїв оцінки ефективності підтримки сім'ї в ході наукового аналізу сімейної політики. Вчений пропонує розділити сучасні теорії, що пояснюють глобальні зміни в перебігу сучасних процесів народжуваності на узагальнюючі та факторні. Якщо в узагальнюючих теоріях дається комплексний аналіз факторів впливу на народжуваність, то в факторних – опис одного чинника, зміна якого вважається визначальною в структурі впливу на генеративну активність населення [106, с. 150]. Розширюючи економічну теорію народжуваності, П. Макдональд формулює «теорію відкидання ризику», згідно з якою витрати, пов'язані з вихованням дитини, у сучасному суспільстві є нестабільними й досить важко піддаються оцінці. У той же час, особи, які приймають рішення про народження дитини, намагаються якомога краще забезпечити своє майбутнє. Тому, прийняття цього рішення може бути відтерміноване через небажання мати додаткові ризики [328]. Отже, *ефективність сімейної політики слід оцінювати за комплексною системою критеріїв і набором результатів.*

Як наголошувалося раніше, можливість поєднання зайнятості та

сімейних обов'язків є однією з причин того, що жінка погоджується на народження дитини. Однак, вплив подібних заходів сімейної політики на жінок та дітей теж складно детермінувати. Деякі дослідження доводять, що триваліші відпустки по вагітності і пологам та дитячі субсидії заохочують матерів виходити на роботу, інші – підсумовують про відсутність істотних взаємозв'язків між ними.

На нашу думку, існує чітка залежність демографічної поведінки від рівня і характеру культури конкретного соціуму, суспільних догм, стереопитів, моди, шаблонів поведінки. Це, однак, не свідчить про те, що оцінити дію державного матеріального заохочення сімей як складової сімейної політики на сімейний розвиток неможливо. Проте, слід мати на увазі те, що проаналізовані заходи сімейної політики мають на меті не лише впливати на ріст показників народжуваності, а, окрім цього, ще й збільшити сімейний добробут та психологічне, моральне «самопочуття» сімей як базової ланки суспільства, яке за допомогою інструментів сучасного наукового аналізу досить важко виміряти.

У контексті узагальнення вищенаведеної інформації проведено оцінку рівня сприятливості суспільно-економічного середовища для народження дитини та сталого сімейного розвитку в країнах Європи (див. табл. М.1).

У ході дослідження з'ясовано, що у державах із дуже високим рівнем ІРЛП тенденція до спаду народжуваності зупиняється і стабілізується (Норвегія, США, Ірландія), показник фертильності у деяких країнах навіть починає рости (Австралія, Канада, Франція, Швейцарія, Фінляндія) (див. табл. Л.1). Отже, більш високий рівень ІРЛП відповідає більш високому рівню народжуваності. Приблизний рівень ІРЛП, при якому взаємозв'язок народжуваності і рівня розвитку людського потенціалу перетворюється з негативного в позитивний можна оцінити у 0,86 (див. табл. Л.1).

У ході дослідження з'ясовано, що в даний час спостерігається позитивний зв'язок між народжуваністю й індикаторами нововведень у сімейну політику такими, як підвищення зайнятості жінок (див. табл. З.2).

Перші спроби оцінки методологічних основ сімейної політики серед вітчизнаних науковців запропонувала С. Ничипоренко. На її думку, оцінка ефективності впливу державних заходів підтримки сім'ї є складною задачею, оскільки соціальні програми практично ніколи не приносять доходів. Із двох систем підтримки сім'ї, на думку О. Коломієць, ефективнішою буде та, яка при меншій вартості досягає більших соціальних результатів [144, с. 142].

При оцінюванні кінцевих результатів ефективності заходів підтримки сім'ї за основу аналізу даних до уваги приймають наступні фактори: вартість приросту соціального капіталу; співвідношення наявних результатів сімейного розвитку витрат; суб'єктивна думка осіб, які є суб'єктами заходів підтримки; непрямі соціальні та економічні наслідки програм або послуг [144, с. 147] (див. схему М.2). Оцінювання ефективності сімейної політики має розглядатися в ширшому аспекті, ніж безпосередня реакція населення на матеріальні стимули. У такий спосіб зміст результативності полягає в тому, щоб дозволити сім'ям взяти на себе довгострокові зобов'язання. Для забезпечення почуття впевненості у завтрашньому дні необхідними умовами є стабільність політики та її безперервність для гарантій довгострокової підтримки сімей [144, с. 157].

В умовах обмеженості фінансування сімейної політики підхід, заснований на показниках соціальної результативності, вимірної на основі кластерної системи соціально важливих показників, на думку Ю. Антропової, дозволить оптимізувати процеси планування і розподілу відповідних ресурсів. В основу означеного моніторингу економічної ефективності можуть бути покладені такі індикатори, як цільові засоби, передбачені в бюджетах всіх рівнів на реалізацію заходів державної сімейної політики, позабюджетні засоби, благодійні фонди, індивідуальні засоби громадян, корпоративні засоби, направлені на підтримку сімей співробітників, міжнародні гранти; кадрові ресурси; соціальна інфраструктура, орієнтована на сім'ю тощо.

На нашу думку, у процес дослідження стану сучасних сімей слід ввести категорію «індекс соціального розвитку», зміст якого включав би три

оцінювальні змінні: матеріальне, морально-емоційне благополуччя сімей та рівень активності у суспільно-політичному житті країни. Таку комплексну категорію для оцінки якості життя сімей можна використовувати у регіональному розрізі, що активізувало б можливість вирішення ряду назрілих сімейних проблем на місцевому рівні. На думку О. Плотнікова, результативність сімейної політики слід оцінювати по зниженню частки сімей з доходами нижче за прожитковий мінімум і зменшенню суми додаткових коштів, необхідних для доведення доходів соціальних груп, що залишилися за межею бідності, до рівня прожиткового мінімуму [160, с. 436].

Ш. Камерман і А. Кан наголошують, що обговорення будь-яких заходів внутрішньої політики повинні включати дослідження їх характеру їхнього можливого впливу на благополуччя сім'ї. Такий тип дослідження світові теоретики називають «family impact analysis» [290].

Запропоновані у ході дослідження підходи до концептуалізації сімейної політики значною мірою носять схемний, умовний характер і представляють собою аналітичний інструментарій для порівняльного аналізу систем державної підтримки сімей різних країн. Питання про чітко детерміновані критерії оцінки ефективності сімейної політики досі є невирішеним і відкритим [307]. Тому, у даному дослідженні аргументовано було зосереджено увагу лише на окремих підходах до оцінки ефективності сімейної політики і не здійснено спроб для об'єднання цих підходів у єдину систему.

Висновки до другого розділу

На формування основ державної сімейної політики впливає багато факторів: рівень соціально-економічного розвитку країни, особливості пануючої ідеології, політичного режиму тощо. Антисімейна державна політика проявилася у тоталітарних суспільствах. На даному етапі загальним для всіх країн ЄС є визнання сім'ї найважливішим соціальним інститутом. За

останнє десятиліття в країнах ЄС відзначається удосконалення державної сімейної політики. Соціально-економічний ефект програм підтримки сім'ї полягає у підвищенні якості життя членів сімей, сімейного достатку.

Європейська сімейна політика зазнала значних змін починаючи з 70-х рр. ХХ ст. В даний час вона характеризується збільшенням державної підтримки сімей з працюючими батьками, невеликим збільшенням грошової підтримки сімей (що стримується обмеженими можливостями урядових бюджетів), стимулювання гендерної рівності в сім'ї та широкої зайнятості матерів з малолітніми дітьми. Пошуковий аналіз, проте, показує, що актуальні тенденції підтримки сім'ї мають відмінні наслідки у різних державах. Сімейна політика пристосувалася до нових демографічних і економічних реальностей, з якими стикається сучасна сім'я, але ці зміни не зменшили відмінності між національними програмами сімейної політики. Однак, нещодавнє збільшення значущості питання поєднання сімейних і професійних обов'язків, а також пов'язані з ними зміни в схемах материнських і батьківських відпусток, дещо зблизили країни з різними моделями сімейної політики. Тобто, на сучасному етапі, Великобританія уже не слугує прикладом ідеальної моделі невтручання держави у справи сімей, а в Німеччині відбувається перехід від традиційної моделі гендерних відносин на ринку праці, властивій консервативному режимові сімейної політики, до моделі, заснованій на гендерній рівності, характерної для скандинавської системи підтримки сім'ї (див. Додаток Н).

Перехід сім'ї в позицію суб'єкта сімейної політики, характерний для сучасної європейської системи підтримки сім'ї, передбачає суттєвий перерозподіл прав та взаємної відповідальності між сім'єю та державою. У країнах пострадянського простору сімейна політика містить застарілий інструментарій; тут сім'я, як реальність, обумовлена соціально-економічним та політичним минулим країни, знаходиться у стані об'єкту. На сучасному етапі принцип соціального захисту залишається корисним стосовно тих сімей, які об'єктивно опинилися у стані неможливості вирішити свої

проблеми та вийти на мінімальний стандарт рівня життя. Встановлено, що у сприятливому для функціонування сім'ї соціально-економічному кліматі система соціального захисту повинна відігравати лише допоміжну роль.

Сучасні моделі сімейної політики склалися в контексті розвитку держав загального добробуту. Основним джерелом формування добробуту сім'ї за ліберальною моделлю сімейної політики є ринок, основним інструментом сімейної політики – податкові пільги сім'ям, нормативною проголошена традиційна модель сім'ї, державна підтримка здійснюється за залишковим принципом. У рамках корпоративної моделі відповідальність за сімейний добробут поділена між державою, особою, корпорацією; сімейна підтримка субсидіарна: держава втручається в питання забезпечення добробуту тоді, коли можливості індивіда і сім'ї вичерпано, фінансування сімейних допомог здійснюється приблизно порівну з державного бюджету і страхових внесків працівників та роботодавців. Основною метою соціально-демократичної моделі сімейної політики є забезпечення загальної зайнятості. Основа фінансування соціальної сфери у рамках цієї моделі – розвинений державний сектор економіки. Саме у країнах з цією моделлю вперше запроваджені оплачувані декретні відпустки. Сімейні послуги надаються тут на універсальній основі і відрізняються високою якістю та різноманітністю.

Для сучасної європейської сімейної політики при наявних чітких національних відмінностях у системі підтримки сім'ї характерне зближення у деяких компонентах. Наприклад, соціально-демократична модель на даному етапі стає менш універсальною і більш орієнтованою на трудовий внесок особи [201, с. 140]. На даному етапі Швеція, яка реалізує дану модель сімейної політики, зазнає тиску з боку ЄС, Організації з економічного співробітництва та розвитку, Міжнародного валютного фонду, які ставлять вимоги щодо посилення адресності надання сімейної допомоги. Назріла потреба наповнення сімейної політики інноваційними невитратними інструментами ефективного впливу на сім'ю активізує аналітичні дослідницькі пошуки з питання актуальної сімейної підтримки.

РОЗДІЛ 3

КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУЧАСНОЇ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ЗМІН КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

3.1 Світовий досвід програмування сімейної політики у вимірі соціальних можливостей держави

Активізація діяльності науково-аналітичних мереж з питань сімейної політики у межах європейського контексту зумовлено рядом причин. По-перше, уряди країн-членів ЄС зацікавлені в узгодженості дій та формалізації зобов'язань у напрямку реагування на наслідки сучасних змін сімей, таким чином піднімаючи профіль питань про благополуччя сім'ї як пункт порядку денного ЄС. По-друге, розширення ЄС у 2004 р. поставило ряд сімейних проблем в центр політичного дискурсу, адже до ЄС приєдналася низка країн, які мали відмінну соціально-економічну систему і деякі проблеми, викликані пострадянською модернізацією. Окрім Європарламенту, проблемами сім'ї опікуються такі авторитетні організації: Рада Європи, ООН, ЮНІСЕФ, ВОЗ.

Сімейна політика дуже відрізняється між країнами-членами ЄС. Політичні завдання і інструменти диференціюються уздовж ідеологічних ліній теоретиків політики, тому уніфіковане погодження національних політик на рівні ЄС ускладнюється. На думку Л. Хантрайз, у західній науковій думці вивчення сімейної політики досі ставить більше питань, ніж дає відповідей і демонструє всю складність наявних пошуків, а також нездатність виробників сімейної політики адекватно і швидко реагувати на нові зміни об'єкта заходів політичного впливу. Дослідниця Л. Хантрайз вважає, що *глибоке методологічне наукове вивчення сімейної політики тільки розпочинається* [305, р. 21].

Незважаючи на великий об'єм дослідницьких пошуків, виконаних у межах діяльності європейських науково-дослідницьких мереж, слід

врахувати такий недолік їхньої роботи – зосередженість наукових пошуків мереж лише на факторах рентабельності прямих заходів сімейної політики і відсутність комплексного аналізу щодо наслідків непрямих заходів підтримки.

Первинною метою сімейної політики країн-членів ЄС визначено індивідуальне і сімейне благополуччя [302, р. 14]. Значна частина дослідницьких робіт наукових мереж ЄС виконана у напрямку ідентифікації прикладів результативної політичної практики сімейної політики. Однак, не досить чітко пояснено чи можна певні заходи сімейної політики, ефективні в одному національному контексті, використовувати в іншому. Л. Хантрайз вважає, що у ході аналітико-дослідницької діяльності з проблематики сімейної політики потрібно спробувати детермінувати темпоральну константу, що віддзеркалювала б кореляцію процесів модернізації сім'ї з одного боку та сімейного добробуту, як одного з основних показників ефективності реалізації заходів сімейної політики на конкретному етапі суспільного розвитку, з іншого. Використання такої константи полегшило б аналіз еволюції сімейної політики, що важливо для встановлення закономірностей та законів у даній політичній сфері.

Зазначимо, що у назвах ряду європейський науково-аналітичних мереж, які займаються проблемами сімейної політики і висновки роботи яких буде проаналізовано у дисертаційному дослідженні, не фігурує саме поняття сімейна політика, хоча за змістом та завданнями ці мережі призначені у ході своєї діяльності сформулювати необхідні актуальні узагальнення для теоретиків сімейної політики країн-членів ЄС. Правильне пояснення такої ситуації поки не знайдено [306, р. 121].

Протягом 1990-х років Європейська Обсерваторія національної сімейної політики за допомогою відкритого методу координації (Open method of coordination – ОМС), який є відносно новим міжурядовим засобом управління в Європейському Союзі, та на основі добровільного співробітництва держав-членів і Mutual information system on social protection

(MISSOC) – єдиної інформаційної системи з питань соціального захисту – збирали інформацію про національні політики, що була необхідна для політично-порівняльних цілей. Більшість членів ЄС досі не мають явної і послідовної сімейної політики. Незважаючи на те, що стосовно моделі європейської сім'ї чи європейської сімейної політики на рівні ЄС не було досягнуто консенсусу, країни-члени можуть використовувати комплексні результати діяльності науково-аналітичних мереж ЄС з питань державної підтримки сімей для вирішення спільних проблем, з якими стикаються національні теоретики політики у процесі забезпечення узгодженості політичних реформ у ЄС.

Різноманітність в моделях держав загального добробуту в Європі та відмінності в механізмах забезпечення сімейного добробуту є фактором, що стримує гармонізацію і зближення системи підтримки сімей в Європі. Однак, на думку фахівців європейських науково-дослідних мереж, це не заважає проведенню комплексного наукового аналізу узгодженості цільових показників та індикаторів сімейної політики в країнах-членів ЄС для порівняльного аналізу та оцінки відносної продуктивності різних моделей сімейної політики. ОМС через порівняння політичної практики в різних країнах створює можливості підвищення стандартів захисту сімей по ЄС. Щорічні звіти від кожної країни, необхідні для здійснення ОМС, є інструментом для перевірки реалізації сімейної та соціальної політики і моніторингу системи підтримки сімей протягом періоду до та після входу до складу ЄС. Однак, ряд європейських директив та рекомендації, наприклад, щодо відпусток по догляду за дитиною та послуг по догляду за дітьми, досі не забезпечені механізмом контролю за їхнім здійсненням у ЄС.

У рамках ОМС досі не було ініційовано формального процесу для встановлення єдиної цілі сімейної політики ЄС. Г. Шабер та Г. Шмаус – експерти мережі CHER, стверджують, що на даному етапі країни-члени ЄС стоять перед дуже схожими соціально-економічними проблемами. Однак, нагальність та вага цих проблем в межах різних національних економічних

схем може бути дуже різна. Це, на їхню думку, і зумовлює відмінні цілі національних сімейних політик у країнах-членах ЄС [307, р. 14].

Про необхідність на даному етапі скорочення фінансування програм прямої матеріальної підтримки сімей заявляє більшість урядів. У більшості розвинених країн здійснено перехід до ринкових відносин у системі підтримки сімей. Наднаціональні організації ЄС виступають за проведення приватизації соціального обслуговування і лібералізацію всієї соціальної політики. На нашу думку, визначальним позитивним наслідком політичної активності наднаціональних об'єднань у процесі формування сімейної політики є те, що наднаціональні організації встановлюють міжнародні соціальні стандарти, які стимулюють деякі менш розвинені країни до більш активних заходів у напрямку подолання бідності в національному масштабі. Проте, відзначимо, що у сфері сімейної політики не знайдено визначального безпосереднього впливу міжнародних організацій на визначення пріоритетів політики, як це спостерігається у сфері соціальної політики. Варто відзначити сильний непрямої вплив наднаціональних організацій на розвиток національної сімейної політики через спонукання до забезпечення гендерної рівності, високої якості материнства та дитинства, гарантій безпеки для соціально незахищених сімей.

Основна проблема наукових досліджень сімейної політики в Європі, що відбуваються в межах і поза межами науково-дослідницьких мереж, – це стурбованість наслідковим відношенням між сімейною політикою і сімейним добробутом. Наприклад, добробут сімей був одним із ключових тем виступів Папи Римського Бенедикта XVI за перші три місяці 2011 р. Професори С. Беккер та Г. Буфорд головною проблемою для акцентуації наукового аналізу вважають проблему бідності та різних економічних незручностей сучасних сімей. На думку Г. Буфорда, цілі системні підходи до державної підтримки сімей є невідповідними, потребують модернізації, адже мають бути корисними для всіх сімей, а не підтримувати лише окремі їх категорії. Друга за важливістю проблема науково-аналітичних пошуків, яка

представлена в діяльності мереж ЄС – це обґрунтованість меж допустимого втручання держави у приватні справи сімей в процесі сприяння більшому ступеню зайнятості жінок (згідно з Європейською стратегією зайнятості) та в умовах стрімкого старіння населення ЄС і, як наслідок, відкритої державної пронаталістської підтримки сім'ї з кількома дітьми та виокремлення її як нормативної сімейної моделі в суспільстві [307, р. 8].

Причина для зміцнення зв'язку між науковими дослідженням і політикою чітко сформульована у заявах від Єврокомісії: так як ЄС виступає структурою, що розробляє політичний курс для націй, на порядку денному вимальовується проблема раціонального використання суспільних фондів для ефективної і вигідної для суспільства державної підтримки сімей. Європейські науково-дослідницькі мережі з питань сімейної політики (див. табл. Н.1): CARE, CHER, DynSoc, ESS, FADSE, FARE, FENICs, GENRE, HWF, IPROSEC, MEN, MoCho, NIEPS, SocCare, TSFEPS, W and M. IPROSEC, MoCho, SocCare, TSFEPS – це мережі, для яких дослідження політичного аспекту підтримки сімей було основним завданням, для інших мереж – одним із основних, поряд з економічним, соціальним аспектами.

На даному етапі головна перешкода злагодженого діалогу фахівців з наукового аналізу сімейної політики та теоретиків сімейної політики – це відмінність в очікуваннях. Привід такої ситуації, на думку Б. Стаффорда – професора державної політики Школи соціології та соціальної політики Університету Ноттінгема (Великобританія) – міститься в тому, що науковий аналіз інформує теоретиків політики не тільки про хороші, але і погані новини, ілюструє ряд небажаних результатів заходів сімейної політики або небажаних вражень від її реалізації з точки зору об'єкта такої політики [308, р. 204].

Серед багатьох рекомендацій щодо інноваційного наповнення сімейної політики більшість вчених прихильні обмежити патерналізм держави у сімейному житті (див. схему Н.2). Проте, слід мати на увазі, що у межах різних країн однакові політичні заходи проявляють різні ефекти. Фахівці

науково-дослідних мереж ЄС переконані, що ріст щедрої матеріальної підтримки сімей приносить більш безпосередній і короткостроковий ефект, впливаючи швидше на вибір часу народжень, ніж на ріст популяційних показників у стратегічному плані [306, р. 116].

У ході дослідження встановлено, що в процесі експорту-імпорту уроків сімейної політики між країнами слід особливо враховувати ступінь сумісності політико-економічних процесів тих суспільств, що діляться досвідом та тих, що бажають праксеологізувати його на своєму національному ґрунті. Тому, на нашу думку, пряме запозичення Україною досвіду державної сімейної підтримки країн-членів ЄС є поки що неприйнятним до етапу приблизного зрівняння політичного та економічного розвитку України та розвинених держав Європи, хоча б за більшістю стратегічних показників. Окрім того, політичний процес у забезпеченні і отриманні досвіду країни-експортера і країни-імпортера потребує сумісності у контексті політичної ідеології, принципах побудови сімейного добробуту, структури, політико-управлінських органів для розробки, втілення та доставки політичних уроків. Вивчення сімейної політики і трансфер досвіду по можливості має бути бажаним, практичним у підтримці сім'ї. Адже державна інтервенція у сімейні відносини є обмеженою, крім того наявні значні санкції для політиків-ініціаторів за невідповідність політичних уроків імпортуючій країні. У цьому процесі потребує особливого врахування ступінь сприйнятливості певної країни до змін. Важливо те, що політичний трансфер має бути доступний і виконаний у термін, який за допомогою наукового аналізу визначено найбільш економічно та соціально вигідним. Держава має врахувати витрати на транспортацію, адаптацію політичного досвіду до нових умов і цінність імпортованих політичних уроків для росту сімейного добробуту та для задоволення потреб інших зацікавлених сторін у процесі сприяння політичному розвитку.

На думку експертів мережі IPROSEC, країни Центрально-Східної Європи можуть використовувати досвід практики сімейної політики

«старих» членів ЄС, однак з особливою обережністю [302, р. 15]. Дослідниця Л. Хантрайз прогнозує, що найближчим часом населенню Центрально-Східної Європи доведеться далі пристосуватися до послаблення системи добробуту, загалом, і до зниження державної підтримки сімей, зокрема [302, р. 6]. Проте, наявні у країнах пострадянського простору високі публічні вимоги в контексті слабкої державної підтримки сімей – привід для незадоволеності населення і загального тиску на теоретиків політики, особливо з боку жінок, які, за прийнятими гендерними стереотипами, тут несуть подвійне навантаження. Фахівці NIEPS рекомендують конструювати національні режими сімейної політики в даному регіоні за ліберальним зразком, однак, з особливою обережністю. Адже більшість населення Центрально-Східної Європи в 1990-ті рр. переживали значне зниження сімейного добробуту. Тому, фахівці мережі NIEPS пропонують владі цих посткомуністичних держав, в першу чергу, сконцентрувати політичні зусилля на скороченні бідності в національному масштабі, шляхом універсальної підтримки сімей [306, р. 113]. Вузько адресну підтримку сімей, вважають науковці NIEPS, можуть собі дозволити тільки держави із тривалим та стабільним економічним розвитком. За такої ситуації більшість сімей не потребує державної підтримки у напрямку захисту свого добробуту від негативних наслідків функціонування вільного ринку. Окрім того, у західній економічній теорії побутує думка про рівний доступ всіх платників податків до ряду базових суспільних благ, як необхідну умову досягнення суспільного консенсусу в умовах нестабільного економічного розвитку держави [308, р. 18].

Держави Центрально-Східної Європи, що приєдналися до ЄС у 2004 р., здійснили широкі економічні та демократичні реформи. Це дозволяє чітко виділити їх серед числа інших країн колишнього СРСР, визначаючи політичну готовність цих держав до членства в ЄС. Поки залишається відкритим питання, чи зумовить приєднання до ЄС Угорщини, Чехії, Польщі, Латвії, Литви, Естонії, Словачії, Словенії у 2004 р. зміну європейської

соціальної моделі. Як стверджує Л. Хантрайз, аналіз досвіду сімейної політики цих пострадянських країн, зараз членів ЄС, протягом 1990-х рр., дає підстави стверджувати, що вони і надалі тяжітимуть до відмови від широкої державної прямої підтримки сімей [302, р. 22].

Політична теорія містить дані про те, що дуже щедра сімейна політика може допомагати у створенні дружнього сім'ї середовища, яке сприятиме сімейному розвитку [302, р. 10]. Однак, наприклад, у 2000 р. сімейних достаток у Швеції впав нижче за середню величину по ЄС15 і був меншим, ніж у Великобританії, де сімейна політика була набагато вужча. Тому, за допомогою означеного підходу не можна пояснити ряд унікальних ситуацій. Зокрема, чому Ірландія з її відносно обмеженим фінансуванням сімейної політики демонструє вищі норми сімейного достатку, ніж Франція або Швеція, де державна підтримка сімей є дуже широкою. Загалом, науковий аналіз сімейної політики надзвичайно специфічний в тому, що вирішення сімейних проблем потребує особливого взаємозв'язку з багатьма іншими галузями політики та економіки. А це обов'язково має бути системно враховано у науково-дослідницькому процесі. Тільки додержання такої умови можна претендувати на отримання обґрунтованих та досить вірогідних наукових висновків.

Непередбачуваність сімейного розвитку на даному етапі, на думку експертів IPROSEC, продовжує становити джерело неспокою для теоретиків сімейної політики. Експерти дослідницьких проектів і мереж дійшли висновку, що на даному етапі політичні творці намагаються шукати інноваційні методи відповідей на новітні проблеми сімейного розвитку, демонструючи спроби конструювати політику, що заохочує сімейний достаток, відмовляє розвитку альтернативних сімейних форм, і / або розширює права та обов'язки неодружених пар. Однак, стверджують фахівці IPROSEC, часто спостерігаються ситуації, коли надзвичайна витратність та очевидна неефективність деяких інструментів сімейної політики не перешкоджає владі користуватися ними у програш для всього суспільства

заради досягнення популістських цілей. На сучасному етапі ряд фахівців прийшли до висновку, що у реаліях нестабільних національних економічних систем непрямі заходи підтримки сімей (наприклад, політика широкої зайнятості населення) демонструють вищий ступінь результативності у процесі забезпечення сімейного розвитку, ніж прямі заходи (наприклад, грошові виплати) [306, р. 115].

Найбільш істотна наукова база даних стосовно показників сімейного розвитку – це База Даних Сімей OECD, яка була сформована у 2006 р. та істотно розширена у 2008 р., покривши своїми дослідницькими запитамі 30 країн. Збір інформації в країнах проводився за 37-ма індикаторами. Однак, структура Баз Даних Сімей OECD не включає індикатори, необхідні для аналізу питання сімейного піклування про старших непрацездатних членів сім'ї, що з недавнього часу теж відносять до сфери сімейної політики в Європі. Ряд теоретиків переконані, що збільшення частки людей літнього віку обмежує зусилля урядів в області підтримки сімей [187]. На думку європейського населення, розподіл турботи про людей літнього віку має здійснювати суспільство, створюючи відповідну систему установ. Такої думки дотримуються 62% опитаних в Естонії і 95% – в Австрії [185].

Експерти мережі FENICs стверджують, що в 1990-ті рр. у всіх країнах ЄС було зареєстровано істотне збільшення жіночої зайнятості, у багатьох національних регіонах витрачено значну кількість державних коштів для розширення системи державних дошкільних закладів. Однак, історичний спадок різних режимів сімейної політики характерно відображає соціально-культурні відмінності у специфіці артикульованих вимог до теоретиків сімейної політики в кожній країні, і подібна традиційність має більший вплив на процес виробництва заходів державної підтримки сімей, ніж сучасні глобалізаційні тенденції. Така існуюча тенденція, на нашу думку, залишиться стійкою і надалі. Хоча, глобалізація сучасного світу, звичайно, постає підставою для зміни сімейної політики та впливає на її модернізацію. Однак, у ході модернізації системи державної сімейної підтримки вплив історичного

спадку політичного та економічного розвитку конкретного регіону є більш сильнішим, ніж глобалізаційні тенденції [292].

Дослідницька робота мережі MoCho доводить тезу про те, що дитячий ефект (ступінь відмови жінок від оплаченої зайнятості в період, коли вони виховують малолітніх дітей) нижчий в країнах із більш розвиненим childcare постачанням (системою установ по догляду за дітьми) і також в соціал-демократичних державах, де істотна частина варіації в дитячих ефектах може бути приписана гендерним стереотипам. Показники дитячого ефекту є закономірно більш вищими в багатших країнах, де жінки можуть дозволити собі відмовитись від участі на ринку праці, не хвилюючись про стан свого сімейного достатку. Ці країни надають дуже довгі періоди субсидійованої декретної відпустки для жінок (до 4 років).

У рамках дискусій про сучасну сімейну політику увагу теоретиків політики переорієнтовано з питання забезпечення гендерної рівності на ринку праці, механізми якого вже створені давно, до забезпечення гендерної рівності членів подружжя у сім'ї при розподілі та виконанні домашніх обов'язків. Паритетне виконання обов'язків по вихованню дітей залишається непростим завданням навіть для егалітарних скандинавських держав. Це можна простежити на прикладі такого інструменту сімейної політики, як батьківська відпустка. Хоча в Данії та Швеції відпустку по догляду за дитиною використовує більша кількість чоловіків, ніж в інших європейських країнах, у переважній більшості випадків її все-таки беруть жінки [292]. Експерти мережі MEN, поряд із перевагами, наводять дані про деякі негативні наслідки батьківських відпусток. На прикладі статистичних даних по Франції і Данії фахівці стверджують, що така відпустка у багатьох випадках сприяє зайнятості жінки в сумнівних ситуаціях, тому негативно впливає на її професійний статус [331]. Фахівці IPROSEC вважають, що нижчий статус жінок на ринку праці найближчим часом залишиться без змін і продовжуватиме впливати на їхні можливості у побудові життєвого курсу.

На нашу думку, виробникам сімейної політики варто уважно прийняти

до уваги наступний висновок експертів мережі IPROSEC. Науковці мережі переконані, що на даному етапі рішення подружжя «мати чи не мати дітей» приймається швидше під впливом особистих обставин і установок, ніж наявної соціально-економічної ситуації, хоча економічна ситуація в країні, звичайно, має певний опосередкований вплив на мотиви індивідуальної поведінки особи. За дослідженнями IPROSEC, що проводилися у країнах Південно-Східної Європи, саме широкий економічний клімат і стійка, стабільна, добре оплачувана зайнятість членів подружжя визнана найбільш впливовим фактором на прийняття подружньою парою рішення про народження дітей [305, р. 131].

Фахівці мережі MoCho встановили загальну тенденцію щодо сімейного достатку по країнам-членам ЄС: більш низькі норми бідності сімей на півночі ЄС переходять до більш високих норм бідності на півдні ЄС. Через призму глибокого аналізу дослідники прийшли до висновку, що сильніші традиційні родинні зв'язки, закладені у суспільстві історично та культурно, зумовлюють нижчий ступінь загального добробуту сімей даного регіону [292]. Водночас, мережа NIEPS, подібно до висновків IPROSEC, називає сприяння двохкар'єрній сім'ї найбільш ефективним політичним інструментом у боротьбі з сімейною бідністю.

Фахівці мережі NIEPS у своїх загальних рекомендаціях про конструкцію ефективної сімейної політики на даному етапі рекомендують виробникам політики: 1. запропонувати родинам універсальні заходи підтримки, за яких кожна сім'я зможе отримати свою вигоду незалежно від свого типу; 2. сприяти стабільній зайнятості обох членів подружжя, а не тільки чоловіка (як прийнято за норму в континентальних режимах); 3. підсилити заходи, які сприяють особі у поєднанні виконання професійних та батьківських обов'язків; 4. розширити систему установ по догляду за дітьми; 5. надати батькам можливості використання гнучкого графіку роботи. Фахівці мережі TSFERS особливо наполягають на необхідності розширення атипового робочого годинника для працюючих батьків. Проект MoCho у напрямку

покращення матеріального становища освічених жінок рекомендує урядам забезпечити, в першу чергу, дітей цих жінок широкою системою дошкільних установ з якісними, недорогими послугами, що надаватимуться в них [292].

Експерти IPROSEC стверджують, що сімейна політика тих держав, які переслідують явні пронаталістські цілі часто знаходилася в конфронтації з політикою, що ставить за мету відрадити менш забезпечені сім'ї від наявності великої кількості дітей.

У порівняльному дослідженні по країнам-членам ЄС складно зробити певні узагальнення стосовно результатів сімейної політики без аналізу специфіки соціально-економічного та політичного середовища, де вона практично втілена. Виникає потреба у більш цілісному скоординованому підході до аналізу відносин між політичними, економічними і суспільними акторами сімейної політики, для кожного з яких завдання удосконалення якості сімейного життя є загальним.

На думку Л. Хантрайз, заходи сучасної сімейної політики мають за мету виправити негативних ефект деяких ринкових механізмів і залишаються бути необхідними для покращення поєднання виконання сімейних та професійних обов'язків (gender-family-work взаємодії) членами подружжя, особливо у ліберальних системах добробуту. Підтримка сімей продовжує бути необхідною для зупинення руйнування ролі годувальника в сім'ї і забезпечення сталості традиційних сімейних форм. Розвинену систему установ по догляду за дитиною вважають ключем досягнення прийняттого work-life балансу. В цілому, державна сімейна політика повинна гарантувати, що завжди, за будь-яких життєвих обставин сім'я матиме право вибору найбільш прийняттого для неї шляху розвитку. Громадські очікування в Європі складаються з переконань, що держава гарантуватиме для подружжя свободу вибору різних варіантів сімейної поведінки поза впливом фактору оцінки «вартості» дітей.

На даному етапі науковці констатують наявність конфлікту між теоретиками сімейної політики та сім'ями як об'єктом такої політики.

Теоретики політики не можуть задовільнити зростаючі потреби сімей в умовах дефіциту ресурсів з метою запобігання кризи всієї соціальної системи. Сім'ї, в свою чергу, очікують, що держава гарантуватиме значний рівень економічної безпеки, заснованої на високому рівні зайнятості і гарантіях мінімального прибутку, вироблятиме гнучку і не зосереджену на конкретних розмірах сім'ї політику, підтримуючи індивідуальний вибір.

Загальною тенденцією, що характерна для європейської сімейної політики є розширення державних фінансових джерел підтримки сімей за рахунок приватного і благодійного секторів, з широким залученням нових акторів сімейної політики у руслі надання нового вигляду дебатам про нормативні відносини між державою та сім'єю.

У суспільствах, що реалізують щедрі політику підтримки працюючих матерів, більшість жінок дозволяють собі мати ту кількість дітей, яку вважають бажаною. У такому разі рівень задоволеності людей своїми життєвими можливостями набагато вищий. *Універсальна політика підтримки сім'ї збільшує можливість і якість життя сімей середнього достатку з працюючими обома членами, а також матерів-одиначок. Експерти європейських мереж вважають, що універсальні схеми забезпечують широкий ряд переваг над вузькими адресними заходами і сприяють «більшій демократизації питання материнства в суспільстві».*

Однак, на думку фахівців FADSE, завдання подолання бідності сімей не може бути вирішене за одним універсальним зразком, адже специфічні обставини кожної країни часто роблять політичні відповіді на назрілі проблеми сімейного розвитку унікальними та особливими.

У ході дослідження завуальованим ходом для активізації сім'ї до діалогу-співробітництва з державою визначено актуалізацію проблеми сімейного добробуту на політичному порядку денному ЄС. Адже сім'я відіграє роль дієвого механізму корекції державної політики саме тоді, коли має власність.

Фахівці мережі MoCho стверджують, що аналіз системи матеріальних

виплат жінкам у зв'язку з вагітністю та пологами і системи декретних відпусток у країнах-членах ЄС дає підстави констатувати, що тривалість декретної відпустки і рівень вигоди, отриманої жінкою протягом декретного періоду, ідентифікуються як ключ до визначення альтернатив материнства.

Експерти проаналізованих програмних мереж наголошують, що сім'ї із двома працюючими членами подружжя, які стурбовані потребами кар'єрного росту потребують інших видів підтримки, ніж податкові субсидії, таких, наприклад, як оплачені материнські відпустки, право скороченого робочого тижня, наявність якісної системи childcare послуг, стимулювання гендерної рівності в сім'ї, заходи сприяння зростанню сімейного добробуту. Причому фахівці NIEPS переконують, що безробіття зумовлює відкладення народження дитини.

Вітчизняні концепції та програми розвитку інституту сім'ї потребують врахування накопиченого досвіду методологічних розробок, рекомендацій, зібраних у межах діяльності європейських науково-дослідницьких мереж з питань сімейної політики.

Науковий аналіз сімейної політики досить багатоаспектний, методологічно широкий та когнітивно значимий. Однак, на даному етапі наукові мережі ЄС з питань аналізу сімейної політики тільки розпочинають широку діяльність. Тому, більшість наукових узагальнень з аналізу системи підтримки сім'ї по країнам-членам ЄС досі не може бути зроблено. Деякі зразки таких узагальнень тільки з'являються по ЄС.

3.2 Сучасний стан та оцінка сімейної політики України в контексті цивілізаційних викликів ХХІ століття

Передумовами формування сучасної державної сімейної політики України були заходи підтримки сім'ї, що мали місце у радянський період її історії. У цей час політика щодо сім'ї була обмеженою, ототожнювалась з соціальною підтримкою. Інституційні інтереси сім'ї спеціально не

враховувались. Держава виходила зі своїх виробничих, оборонних потреб і необхідності масової дешевої робочої сили.

У процесі соціально-політичної трансформації 90-х років ХХ ст. уся соціальна політика України відзначилася непослідовністю, протирічністю, пасивністю, алармістським характером, була підлеглою обставинам. Хоча з боку законодавчої влади реалізовувались заходи по стабілізації соціально-економічного становища, дослідники стверджують про відсутність чіткої стратегічної лінії в підтримці сімей у період 90-х рр. ХХ ст. – державні рішення часто були популістськими, формувались по ходу подій, ситуація заставляла користуватися методом «спроб і помилок». Політика по «прив'язці» жінок до сім'ї на початку 1990-х рр. мала обмежену реалізацію внаслідок того, що сім'я не могла обійтися без заробітку жінок. У цей час держава не тільки виявилася нездатною створити адекватні умови для забезпечення благополуччя сім'ї на трудовій основі, а й звинуватила сім'ю в деструктивності, безвідповідальності. Це, на думку Л. Мелешко, створило передумови для поведінкової самоорганізації зазначеного інституту [126, с. 113]. Останнє зумовило парадокс: маючи економіку країни, що розвивається, Україна на даному етапі має демографічні проблеми розвиненої країни [6, с. 242]. Протягом радянського періоду, домінування механізмів допомоги асоціальним та дезадаптованим сім'ям призвело до соціальної пасивності та перетворення в об'єкт соціальної допомоги значного числа сімей. У науковій думці початку 1990-х рр. причини деструктивних сімейних змін (депопуляція, ріст розлучуваності) зводились до різкого погіршення добробуту у пострадянських країнах в умовах соціально-економічної та політичної кризи [85].

Досвід останнього десятиліття ХХ ст. доводить, що зважена, матеріально забезпечена сімейна політика є необхідною умовою соціальної модернізації суспільства. Причому, як стверджує дослідниця Н. Римашевська, парадигма сімейної політики можлива в умовах розробленості соціальної політики держави в цілому, на перспективу.

Важливість функціонування здорової та повної сім'ї для забезпечення стабільного розвитку суспільства не піддається сумніву. Вчені відзначають незадовільний результат соціалізації людей поза нормальною сім'єю, падіння законослухняності та громадського активізму серед населення в умовах соціалізації у неповних або проблемних сім'ях. Масштабні компенсаційні державні витрати на підтримку неповних сімей лягають на плечі справних платників податків. Наявність цих витрат імпліцитно зменшує мотивацію людей не лише займатися чесним бізнесом, а й укріплювати та зміцнювати власні сім'ї.

До кінця 1990-х рр. в Україні було відсутнє адекватне умовам суспільного розвитку нормативно-правове поле функціонування інституту сім'ї. 1995 р. було визначено перспективу розробки такого напрямку соціальної політики, як політика «здійснення соціального партнерства сім'ї та держави на основі розподілу відповідальності між батьками, дітьми, іншими членами сім'ї та державою» [126, с. 114]. Наприкінці 1990-х рр. державною владою розроблено ідеологічні аспекти проведення державної сімейної політики з метою зміцнення сім'ї на основі Конституційних положень, міжнародних правових стандартів. У 1999 р. прийнято Декларацію про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок [52], Концепцію державної сімейної політики [98], у 2001 році – Програму «Українська родина» [168]. Ці документи зазначають, що формування сімейної політики є «одним із пріоритетних напрямів діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування».

За роки незалежності в Україні сформовано механізм координації сімейної політики, який на рівні центральних органів влади включає міністерство соціальної політики та комітет Верховної Ради України з питань з питань сім'ї, молодіжної політики, спорту та туризму. Діють відповідні структури з питань роботи з сім'єю місцевих органів виконавчої влади.

На даному етапі головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної

політики з питань сім'ї та дітей є Міністерство соціальної політики України. Це спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, до повноважень якого належать питання усиновлення та захисту прав дітей та орган виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї.

Комітет з питань сім'ї, молодіжної політики, спорту та туризму було створено у складі Верховної Ради України 04.12.2007 р. До складу комітету входить підкомітет з питань молодіжної політики, сім'ї та дитинства, голова підкомітету – К. Лук'янова.

У 2007 р. у складі Міністерства соціальної політики України було ліквідовано Міжвідомчу комісію з питань сімейної політики (функціонувала з 2001 по 2007 рік) та створено Міжвідомчу раду з питань сім'ї, гендерної рівності, демографічного розвитку, запобігання насильству в сім'ї та протидії торгівлі людьми. Міжвідомча рада є тимчасовим консультативно-дорадчим органом при Кабінеті Міністрів України, основним завданням якої є сприяння реалізації ефективної державної сімейної політики, інформування Кабінету Міністрів України та громадськості про стан реалізації підтримки сім'ї. Міжвідомча рада розглядає пропозиції центральних і місцевих органів виконавчої влади, наукових установ та громадських організацій щодо визначення пріоритетних напрямів сімейної підтримки, бере участь в розробленні проектів державних цільових програм стосовно реалізації державної політики з питань сім'ї, вивчає світовий досвід з питань, що належать до компетенції Ради.

Загальновідомо, що після прийняття Верховною Радою України Постанови «Про Концепцію державної сімейної політики України» 17 вересня 1999 р., національна сімейна політика отримала державний статус. Мета сімейної політики України, сформульована у цій Концепції, полягає в забезпеченні сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї, найповнішої реалізації сім'єю своїх функцій і поліпшення життєвого рівня членів сім'ї. У відповідності до нових вимог ринкової економіки головним напрямком

державної системи підтримки сім'ї виокремлено сприяння життєдіяльності сім'ї та її стабільному розвитку шляхом розв'язання проблеми зайнятості працездатного населення [98].

У процесі створення і реалізації заходів сімейної політики в Україні проявляється моносуб'єктність держави. Це призводить до тяжіння розуміння сімейної підтримки в бік вузької державної спрямованості. У бюджеті України кошти на фінансування сімейної політики цілеспрямовано не передбачені, фінансуються лише окремі заходи цієї сфери. Це відображає точку зору про те, що проведення проголошеної сімейної політики недоцільно, адже вся соціальна політика України зорієнтована на сім'ю. На думку Н. Лук'янової, принципова відмінність соціальної політики України в тому можна окремо вести мову про соціальну політику щодо дітей, жіноцтва, молоді, інвалідів, людей похилого віку [120, с. 92].

Вітчизняна дослідниця Л. Мельничук звертає увагу на тривалу законодавчу невизначеність стратегічних орієнтирів державного регулювання розвитку інституту сім'ї в Україні. Центральне місце в системі органів, що здійснюють державне регулювання розвитку інституту сім'ї, займають органи виконавчої влади. Єдиним законодавчим актом, що визначає компетенцію уряду у сфері сім'ї є Закон України «Про Кабінет Міністрів України» [173]. Однак, за цим нормативно-правовим актом конкретні повноваження уряду у сфері сімейної політики визначено досить вузько. На даному етапі триває пошук організаційної моделі регулювання процесу сімейного розвитку. В Україні поки законодавчо не визначено систему органів, на які покладаються завдання практичної реалізації заходів сімейної політики. Багато аспектів сімейної політики, окрім адресного соціального захисту, в Україні знаходяться у зародковому стані. Тому, можна стверджувати, що система сімейної політики в нашій країні тільки формується. У зв'язку з цим держава має сприяти розвитку організацій і об'єднань, які би захищали сімейні «корпоративні» інтереси – так званих лобістських груп сім'ї.

Сучасна динаміка змін життєдіяльності української сім'ї обумовлена як глобальними тенденціями розвитку сім'ї в світі, так і специфічними тенденціями сучасного розвитку країни. У ході дослідження відзначено загальну орієнтацію українського населення на універсальність сімейного способу життя. Українська сім'я завжди відрізнялася міцністю шлюбних зв'язків, багатодітністю, якістю сімейного виховання, що дозволяло народу у різні історичні періоди вирішувати політичні та економічні задачі. Однак, експерти та соціологи запевняють, що модель української сім'ї наближається до європейської [236] – підвищується шлюбний вік, поширюється «фактичний» шлюб – сімейний союз чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу. Про тенденції динаміки та розвитку сімейної політики свідчить законотворча активність в Україні (див. табл. Р.10). Найбільш слабкими ланками сучасної сімейної політики є комплексна профілактика соціального неблагополуччя.

Сучасне становище сімей в Україні характеризується високим рівнем бідності, безробіття, посиленням нерівності в питаннях доступу до якісного житла, послуг з охорони здоров'я, освітніх послуг, задоволення рекреаційних потреб, значним ступенем насильства та адиктивної поведінки в сім'ї. Окрім того, на фоні приблизного зрівняння показників народжуваності у місті та селі, характерними залишаються зростаючі регіональні диспропорції у рівні життя сімей (див. табл. Р.1, Р.2, Р.3). За основним інтегральним показником стану здоров'я – тривалості життя – серед країн Центрально-Східної Європи Україна посідає передостаннє місце (див. табл. Р.5). Значною є частка працездатних членів сім'ї, які не мають регулярного доходу, що ускладнює економічне становище сім'ї і постає на перешкоді формуванню почуття впевненості у завтрашньому дні. Сімейні проблеми, обмеженість батьків у часі для спілкування з дітьми призводять до розриву внутрішньосімейних зв'язків.

Сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні підвищився з 1,085 у 2001 р. і 1,2 у 2005 р., до – 1,485 у 2008 р. і 1,542 у 2009 р. Це рівні народжуваності, аналогічні тим, які зараз демонструють країни-члени ЄС

[57]. Однак, коефіцієнт фертильності все ж відстає від необхідних 2,15. Дослідники встановили, що *критичне зниження показників народжуваності в Україні зумовлено не стільки відкладенням народження першої дитини, скільки відмовою від другої дитини* [342, р. 1160]. При цьому, за оцінками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, покращення економічної ситуації і ціленаправлена державна сімейна політика здатна забезпечити ріст коефіцієнта фертильності максимум до значення 1,7 – навіть за умови реалізації заходів систематичної матеріальної підтримки і створення можливості суміщати роботу чи навчання з вихованням дітей [28].

Рівень покриття дітей дошкільного віку освітою в Україні досить низький і склав 57% (в країнах ЄС у 2007 р. він становив у середньому 74% для дітей 3-6 років) [93, с. 144]. Проте, позитивною є наступна тенденція: в Україні мала кількість людей з установкою чайлд-фрі (життя без дітей) [25, с. 23] (див. табл. Р.6, Р.7). Згідно з опитуваннями 1999 р., українці надають перевагу якісному вихованню однієї дитини над вихованням багатьох дітей [372]. Проте, інші опитування свідчать, що 66% жінок і 64% чоловіків в Україні хотіли б мати двоє дітей [342].

За результатами обстеження населення дітородного віку в Україні «Сім'я та сімейні відносини» (2009 р.) [215] не поширеною в Україні є також безшлюбна самотність: лише 3% респондентів віком 35 років і старше не мають досвіду шлюбного життя. Населення країни демонструє високий ступінь прихильності до сімейних цінностей.

У порівнянні обстежень 2009 р. і 2008 р. виявилось, що частки респондентів, зорієнтованих на одnodітність та бездітність, підвищились. На думку деяких дослідників, це є реакцією населення на дестабілізацію соціально-економічної ситуації у країні з кінця 2008 р. Сім'ї, які не можуть задовільнити повною мірою потребу у бажаній кількості дітей, є потенційним об'єктом сімейної політики.

У 2005 р. відбулось підвищення розміру одноразової допомоги при

народженні дитини (8500 грн. згідно з Законом про Державний бюджет на 2005 р.), а з 2008 р. вперше запроваджено диференціацію розміру цієї допомоги залежно від кількості дітей в сім'ї: 12240 грн. на першу дитину, близько 25000 грн. – на другу дитину та близько 50000 грн. – на третю та кожен наступну дитину. У цьому ж році зросли інші соціальні виплати – розміри допомоги для сімей, які виховують дітей до трирічного віку; на 60% – зросли допомоги малозабезпеченим багатодітним сім'ям. З 1 січня 2011 р. в Україні знову знову збільшено одноразову допомогу при народженні дитини – у 2 рази (див. табл. Р.4)

За результатами авторського опитування, було з'ясовано, що пронаталістські заходи сучасної сімейної політики України є набагато менш результативними, ніж прогнозувалося. Державна матеріальна підтримка сімей є одним з незначних аргументів «за» для практично кожної 20-ої пари, яка на 80% уже визначилася народжувати дитину. Дані дослідження ілюструють очевидний переважаючий вплив на вибір «народжувати чи не народжувати дитину» суто особистісних установок репродуктивної поведінки українців, часто підкріплених релігійними переконаннями.

На думку більшості соціально-політичних дослідників більш глибока релігійність у країнах Східної та Південної Європи, ніж у країнах Північної та Західної Європи не має прямого впливу на народжуваність, адже ситуація в рівнях народжуваності практично протилежна. На думку Б. Крімера, лише Україна та РФ – винятки із даного правила, адже на території цих держав відзначається позитивний вплив релігійності на народжуваність [106, с. 152]. У випадку України залежність дуже чітка, якщо розглянути структуру народжуваності в регіональному розрізі – регіони (західні) з відносно високою народжуваністю характеризуються також вищими по країні рівнями релігійності (див. табл. Р.1). Але, рівень впливу релігійного фактору істотно поступається іншим факторам, що формують середовище сімейної поведінки.

Однією з основних відмінностей сучасного батьківства в Європі є так зване свідоме або відповідальне батьківство. У руслі сучасних трансформацій

сімейного розвитку батьківство в Європі стає результатом індивідуального вибору, що вписується у життєві плани людини. Тому, рішення не мати дітей на даному етапі приймається свідомо без посилянь на опосередковані причини. Для України характерна вплив даної європейської тенденції. Такі аргументи респондентів про небажання народжувати дитину, як висока вартість дітей, різні недоліки державної підтримки або погані житлові умови виступають найчастіше «стандартним» поясненням, приховуючи просте небажання мати дітей. Адже «подібні аргументації» є більш соціально прийнятними в українському сім'єцентристському суспільстві, ніж проста заява про небажання мати дітей. Українська дослідниця О. Коломієць застерігає про негативний суспільний ефект поширеної малодітності: досвід розвинених країн переконує, що у разі, коли низька народжуваність зберігається досить значний період, її підвищення стає практично неможливим через втрату «культури батьківства» і негативне суспільне ставлення до сімей з дітьми, особливо багатодітних [94].

За результатами обстеження «Сім'я і діти» (квітень 2009 р.) частка опитаних, які визнали позитивний вплив одноразової допомоги на свої дітородні плани виросла із 12% (у 2008 р.) лише до 14% [215, с. 202]. Переважна більшість респондентів (87,4%) заявили, що допомога ніяким чином не вплинула на їхні дітородні наміри. Серед можливих чинників, які могли б сприяти зростанню народжуваності, 68,4% респондентів зазначають зростання рівня оплати праці; 41,5% – поліпшення житлових умов сімей з дітьми; 21,4% – вагомі податкові пільги сім'ям з дітьми; лише 1,6% – просвітницька діяльність [215, с. 202].

Серед респондентів країн-членів ЄС найбільш вагомими факторами, що заважають реалізації дітородних планів, є особисті обставини – проблеми зі здоров'ям, відсутність достатньої кількості часу, проблеми у стосунках із партнером (за результатами дослідження у 25 країнах ЄС) [215, с. 209]. Разом з тим, найбільш актуальні сімейні проблеми для України – матеріальний добробут і забезпечення житлом – практично не хвилюють громадян

Євросоюзу [215, с. 204]. Це, на думку авторів монографії «Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку», свідчить про те, що матеріальні питання в Європі у цілому вирішені, а головні перепони для народження дітей лежать у розумінні особою свого місця в соціумі, при якому дітям відводиться менша роль [215, с. 210].

Науковці стверджують, що в умовах нестачі достатньої кількості матеріальних ресурсів населення України більшою мірою налаштоване на примноження власного добробуту та розвиток особистісного потенціалу, ніж на народження дітей. Тому, потреба у додаткових фінансових ресурсах (насамперед, зростанні заробітної плати) продиктована більше особистими установками, не пов'язаними з батьківством (див. Додаток П). Однак, означена тенденція є дещо завуальованою. На думку вітчизняних науковців, ця обставина суттєво знижує ефективність сімейної політики [215, с. 210].

Результати ряду обстежень як в Україні, так і за кордоном свідчать про те, що соціальна настанова на малодітну сім'ю призводить до того, що навіть у тих випадках, коли умови життя об'єктивно цілком задовільні, подружжя часто відмовляється від народження другої і третьої дитини [137, с. 169]. Тому, на думку І. Накалюжної, точка зору про те, що грошові виплати малодітним сім'ям призведуть до підвищення народжуваності, є спірні.

«Зростання народжуваності почалося ще 2002 р., а одноразові виплати було введено з 2005 р.», – наголошує начальник відділу якості демографічних процесів Інституту демографії і соціальних досліджень І. Курило [230]. За її словами, зростання народжуваності пов'язано зі вступом у дітородний вік численного покоління тих, хто народився у роки радянського бейбі-буму 1983-1987 рр. Сім'ї поспішають скористатися пільгами на дітей, але народжувати більше не планують. У підсумку держава не будучи в змозі впливати на збільшення потреби у дітях, оплачує лише зсув календаря народжень [230]. Зважаючи на аналіз цих таймінгових зсувів у призмі досвіду радянського пронаталізму 1980-х рр., можна спрогнозувати, що, не пізніше 2013 – 2014 рр., в Україні розпочнеться різке падіння показників

народжуваності через більш ранні терміни появи повторних народжень у цілому ряду реальних поколінь в період 2009 – 2011 рр. Сучасна соціально-економічна нестабільність в Україні сприятиме подальшій раціоналізації репродуктивної поведінки населення та послабленню довіри до державної сімейної політики.

За останнє п'ятиріччя стимули до створення і збереження міцної сім'ї дещо послабили [94]. Г. Герасименко стверджує, що означена ситуація зумовила активізацію репродуктивної діяльності неблагополучних сімей, маргінальних прошарків населення. Це призводило до зростання соціального сирітства та кількості дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають на утриманні в державі. Зокрема, якщо на кінець 2003 р. в Україні налічувалось 96 тис. дітей, які перебувають державному утриманні у закладах інтернатного типу, то до кінця 2008 р. – 103,5 тис. осіб. При цьому показники усиновлення дітей знизилися з 7,6 тис. усиновлених дітей у 2000 р., до 5,2 тис. – у 2008 р. [35, с. 60].

З точки зору міжнародної практики сімейної політики, українські програми підтримки сім'ї мають ряд недоліків: на перший план у них висунено заходи, що стимулюють обмеження можливостей жінок на ринку праці, розвиток традиційного типу сім'ї, нехтування необхідності заохочення «активного батьківства».

За приблизними оцінками, виконаними у ході дослідження, витратність сучасної моделі сімейної політики України становить 2,5% ВВП, однак не є досить ефективною, як інші, менш витратні моделі (див. табл. Р.9). Проблема полягає в тому, що в державній сімейній політиці України відсутні адекватні механізми та інструменти, націлені на продукування стійких довготривалих результатів. За багатьма оцінками практики підтримки сім'ї державна сімейна політика України наближається до південно-європейської моделі. Поряд з тим, обсяг зобов'язань і витрат держави у вітчизняній системі підтримки сім'ї близький до скандинавської моделі. Однак, виконання більшої частини політичних зобов'язань неможливе в умовах обмеженості

ресурсів. Якщо скандинавська модель підтримки сім'ї дуже витратна, а ліберальна – потребує розвиненої полісуб'єктності сімейної політики, континентальна модель постає більш реальною для українських реалій.

Українська дослідниця Т. Семигіна наголошує на проблемі невизначеності нинішньої моделі української соціальної політики [201, с. 148]. З одного боку, зазначає Т. Семигіна, основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, ухвалене 1998 р. [151, с. 121] свідчить про орієнтацію на німецько-французьку корпоративістську модель соціального забезпечення, що ґрунтується на примусовості страхування від соціальних ризиків та фінансування багатьох соціальних програм за рахунок коштів страхових фондів. Паралельно в Україні активно впроваджуються програми адресної соціальної допомоги (житлові субсидії, грошова допомога малозабезпеченим сім'ям) [206, с. 147], які властиві ліберальній моделі. Тоді як Конституція України – у дусі соціально-демократичних документів – оптимістично стверджує, що саме держава бере на себе всі зобов'язання щодо повноцінного соціального забезпечення кожного громадянина [201, с. 149]. Т. Семигіна вважає необхідною побудову нової моделі соціальної політики, відповідну демографічній, культурній, економічній ситуації в Україні.

Для українських реалій найбільш підходящою моделлю державної сімейної політики, на нашу думку, є змішана з елементами консервативної та ліберальної системи підтримки сім'ї модель зі збереженням ряду універсальних допомог сім'ї до етапу тривалої стабілізації економічного розвитку держави та з паралельною праксеологізацією правила – «Добробут завдяки оплачуваній роботі» (Welfare that Works) (див. Додаток С).

Для України, зважаючи на реальне недооцінювання ролі молодого сім'ї у стані загального сімейного розвитку, актуальним є виокремлення окремого напрямку системи підтримки сім'ї – молодіжної сімейної політики. Необхідність цього напрямку проаргументовано у роботах вітчизняної дослідниці С. Ничипоренко [146]. Пронаталізм сучасної сімейної повинен

передбачати широкі заходи для молодих сімей, адже дві третіх дітей з'являються саме у них.

Для допомоги сім'ям та молодим подружжям в Україні існує Інститут родини та подружнього життя, заснований у 1997 р. Серед завдань цього Інституту: реабілітація сімейних цінностей шляхом просвітницьких заходів [79]. Новацією інформаційної складової сімейної політики України є проведення курсів підготовки до подружнього життя. В Україні такі курси діють з 2001 р. у Львові, з 2006 р. – у Києві і з 2008 р. – у Донецьку [110]. Однак, як свідчать статистичні дані, відвідують такі заходи лише 4% всіх подружніх пар. Оцінюючи позитивно місткий зміст цих курсів у питаннях моральної, медичної просвіти, слід зазначити на практично незначимих юридично-просвітницькій та економічно-просвітницькій складових курсів та на зовсім відсутній складовій про державну сімейну політику. Цей аспект, на нашу думку, свідчить про недооцінку сімей в ролі суб'єкта політики та політичної просвіти сімей в питаннях державної сімейної підтримки.

На думку Д. Мельничук, на даному етапі теоретики сімейної політики України повинні врахувати те, що створення певного достатку для сім'ї при низькій оплаті праці населення потребує значних зусиль [127, с. 95]. Часто виховання дитини вимагає від подружжя самопожертви – відмови від повноцінного сімейного дозвілля і гармонійного психічного стану. Наведемо приклад: для придбання двокімнатної квартири загальною площею 75 кв.м. середньостатистичний житель України повинен працювати від 25 до 30 років, якщо житель США – лише 2,7 років, Німеччини – 4,4 роки, Фінляндії – 6,2 роки [258].

На думку дослідниці Л. Слюсар, в сучасній Україні серед молоді поширюється західна модель матримоніальної поведінки. Це дає підстави стверджувати, що число незареєстрованих шлюбів в Україні зростатиме надалі як прояв закономірного еволюційного процесу демографічної модернізації. Тому, державне втручання у дану тенденцію сімейного розвитку не взмозі дати стійких результатів. На даному етапі лише 5% респондентів в

Україні зазначили, що фактор офіційної реєстрації стосунків може вплинути на їх рішення щодо народження дитини [219, с. 85]. Л. Слюсар зазначає, що особи у незареєстрованому шлюбі навіть більш налаштовані на народження дитини у найближчі роки, ніж ті, які перебувають у офіційному шлюбі.

У нових умовах ХХІ ст. в Україні не розроблено стратегію у сприянні взаємній, а не лише однокій, адаптації сім'ї і економіки. Тому, на даному етапі пріоритет повинен надаватися активним формам підтримки сім'ї (додатковому навчанню, перекваліфікації, працевлаштуванню, кредитуванню). Досить показовим є факт, що провідні політики України ознайомлені з усіма різноманітними інструментами сімейної політики. Це очевидно, проаналізувавши програми основних політичних сил України.

У демократичних суспільствах на сімейну політику впливають провідні політичні сили, що одержують перемогу на виборах. Однак при цьому враховується фактори наступності влади, традицій, пропозицій громадських, організацій, інших учасників суспільного діалогу щодо завдань сімейної політики в інтересах різних верств населення.

Поряд з тим, Україна тільки починає напрацьовувати такий досвід формування сімейної політики. Державна сімейна політика не є об'єктом політичних стратегій в діяльності більшості політичних партій і суспільно-політичних рухів в сучасній Україні. Партії вирішують оперативні завдання: полегшення становища малозабезпечених сімей, поточні завдання соціального захисту сімей в кризових умовах. Через це позиція політичних партій України щодо загальносвітових тенденцій розвитку ціннісно-нормативних основ державної сімейної політики досі є незрозумілою. У позиціях всіх політичних партій відображена складність ситуації сучасного сімейного розвитку, однак жодна політична сила не репрезентувала детальний, чітко розроблений план заходів стосовно вирішення наявних проблем. В цілому, як показав проведений аналіз, у програмних документах політичних партій спостерігається перевага соціально-демографічної тематики, а сімейна проблематика знаходиться на периферії партійної уваги

(див. табл. С.1). Це поглиблює подальшу залежність сім'ї від держави.

Поряд із середньостроковою програмою сімейного розвитку у державі мають бути розроблені та втілюватися тактичні короткострокові заходи сприяння сімейному розвитку, які можна назвати соціальним захистом сім'ї. Допмагаючи сім'ї вирішити конкретні життєві проблеми, держава створює сприятливий ґрунт для реалізації середньострокової стратегії розвитку інституту сім'ї. Система матеріальної підтримки сім'ї в Україні, у першу чергу, спрямована на захист сім'ї від бідності. Ця ситуація де-факто не сприяє ухваленню середньодітної сім'ї як довгострокової мети сімейної політики. Тому, в цьому контексті актуальною постає переорієнтація на політичні механізми підтримки сімей, вбудовані в ринкову систему перерозподілу доходів.

Необхідною умовою успішності сімейної політики є максимально повне розуміння сучасної ситуації, як вихідної бази для здійснення заходів підтримки сім'ї. Політики в своїх виступах, дискутуючи про репродуктивні наміри громадян, представляють ситуацію так, ніби то українська сім'я орієнтована на багатодітність, і лише нестабільна економічна ситуація не дозволяє сім'ям заводити більше, ніж однієї дитини. Механізм покращення економічної ситуації сім'ї через інструмент високих одноразових виплат не відповідає орієнтації нормально функціонуючої сім'ї на самозабезпечення.

На сучасному етапі державний вплив на інститут сім'ї в Україні розглядається фрагментарно. Нормативно-правова база з питань сімейної політики не забезпечена достатньою мірою організаційними та технологічними засобами. В Україні законсервований дещо залишковий принцип матеріального, науково-аналітичного забезпечення сімейної політики. Спрямованість на боротьбу із наслідками, а не причинами кризи сім'ї, зумовлює короткочасність результатів сімейної підтримки. Українська дослідниця І. Чеховська стверджує, що заходи сімейної політики України, в основному, спрямовані на індивідуума і майже не враховують інтереси сім'ї як цілісного соціального інституту [251, с. 470]. За оцінкою міжнародних

експертів проекту TESIS, система сімейної політики в нашій країні тільки формується [250]. Однак, відсутність експліцитних сімейних програм не означає, що Українська держава не визнає сім'ю як первинний осередком суспільства (ч.1, ст. 3 Сімейного кодексу України) [216].

Серед основних складових механізму формування та реалізації сучасної державної сімейної політики в Україні вітчизняні теоретики називають прийняття нормативно-законодавчих актів, проведення слухань у Верховній Раді України, підготовка доповідей про становище молоді, діяльність структурних підрозділів з питань сім'ї, створення соціальних служб, розробку та реалізацію цільових комплексних програм підтримки сім'ї, бюджетне фінансування державної сімейної політики, утворення спеціальних фондів для фінансування окремих заходів підтримки сім'ї [56].

Темпи сімейного розвитку вирішальним чином залежать від засвоєння людьми нових проблем, ідей, уявлень та цінностей. Традиції української національної культури зорієнтовані на закритість приватного життя, в суспільстві не прийнято звертатися за консультативною допомогою у різні служби для сім'ї. Репродуктивні права та поведінка залишаються новими для українців категоріями. Це протирічить новим реаліям суспільного розвитку.

Отже, для сучасної сімейної політики України характерні відсутність стратегії, тактики, прогнозу соціальних наслідків прийняття управлінських рішень органами державної влади, нерозвиненість форм участі народу у соціальному управлінні, відсутність законодавчо закріпленої відповідальності органів державної влади за стан сімей. Діалог громадськості та органів державної влади стосовно актуальної підтримки сім'ї неузгоджений, ЗМІ та опозиційна владна еліта описують стан сім'ї вузько у рамках парадигми кризи сім'ї, часто спекулюючи на цій темі і перебільшуючи можливості соціальних перетворень. Органи державної влади в умовах дефіциту державних ресурсів діють у вузьких рамках парадигми модернізації сім'ї, що зумовлює актуальність різнобічного обґрунтування сімейної політики: політичного, економічного, соціального,

світоглядного.

На сучасному етапі в Україні робляться спроби внести корективи в цілі і задачі державної сімейної політики, однак, в рамках вузького фінансування (див. табл. Р.10). Наприклад, План заходів до Стратегії демографічного розвитку на період до 2015 року, прийнятий Кабінетом Міністрів України у 2007 р., передбачає загальний об'єм фінансування з держбюджету менше 200 тис. грн. на рік. Вітчизняні науковці констатують наявність протиріччя між державною сімейною політикою та ціллю формування якісного людського капіталу України. Активізація наукових дискусій підносить у ролі важливого пункту сучасного порядку денного України актуальні для прогресивної світової практики сімейної підтримки задачі переорієнтації ринкової економіки з індивіда на родину та зміни концептуального змісту сімейної політики, у якому досі залишилося багато застарілих ідейних надбудов з радянського періоду (див. табл. Р.10).

3.3 Ідеологічне наповнення сучасної сімейної політики та новітні тенденції модернізації системи підтримки сім'ї в Україні

Теоретично значущим є аналіз сучасної модернізації державної сімейної політики як політичного процесу з використанням таких основних понять політичної науки як політичні інтереси індивіда, сім'ї (стабільність, добробут, розвиток) і держави (висока народжуваність, якісне виховання дітей), права людини і дитини, гендерні аспекти державної сімейної політики.

На даному етапі державна сімейна політика виступає невід'ємною частиною політики соціально-орієнтованої держави. Вона впливає на суспільство через гармонізацію відносин між сім'єю та державою, робітником та роботодавцем, створення індивіду можливостей поєднання сімейних та професійних обов'язків, сприяє гармонізації економічних реалій на ринках. Кризові явища, що спостерігаються в сучасній сім'ї, стосуються її

економічних, морально-духовних та демографічних основ. На думку Г. Клімантової, недооцінка вітчизняною наукою значення державної сімейної політики в сучасних політичних процесах, ролі сім'ї як важливої політичної цінності, оперування ідеологічно застарілими підходами до вирішення сімейних проблем, досі присутні на пострадянському просторі та гальмують вирішення проблем, пов'язаних з сімейним неблагополуччям.

Головною суперечністю сучасної сімейної політики України є непропорційний ріст вимог та очікування, які держава покладає на сім'ю, із одночасним звуженням, у пострадянський період, кола обов'язків держави щодо сім'ї. Ця суперечність поглиблюється тим, що тенденція приватизації турботи про сім'ю разом із підвищенням значущості приватної сфери в системі цінностей українців на сучасному етапі сприяють відчуженню сім'ї від держави. Паралельно держава покладає на сім'ю вимоги більш якісного та кількісного виконання своїх функцій в ситуації необхідності покращення вікової структури населення України та стимулювання державного розвитку.

Більшість сімей виявляються невідповідними на якісне виконання своїх суспільно важливих функцій в умовах самозабезпечення та обмеженості державної підтримки у процесі адаптації до ринкових вимог. Це породило їхню пасивність та відмежованість від реформаторських устремлінь. Спроба в короткий термін реалізувати ліберальну парадигму політичної культури із цінностями необмеженої свободи в системі постпатерналістської держави на початку 90-х рр. ХХ ст. зазнала краху.

Для подолання суперечностей в рамках не інституціоналізованої сімейної політики України важливою умовою постає зростання довіри населення до еліти. Однак, на нашу думку, тривале домінування інструментально-прагматичного, функціонального підходів до розуміння сім'ї, що передбачає утилітарне сприйняття останньої не як самодостатньої цінності, а як інституції, підтримуючи яку можна посилити економічні можливості суспільства, стримує процес формування такої довіри.

Межі державної сімейної політики залежать від світоглядних цінностей і

орієнтирів суспільства. О. Дорохіна справедливо відзначає, що «значення ідеологічного чинника, що визначає всю державну політику, особливо велике. У ХХ ст. ідеологія зробила домінуючий (часто негативний) вплив на розвиток більшості суспільних інститутів, у тому числі й інституту сім'ї» [61, с. 118]. Трансформація сімейної політики в Україні відбувається в напрямку від прийняття державою значної долі відповідальності за благополуччя сім'ї, що мало місце у радянському періоді до висунення на перший план потреб держави, що виражається у індивідуальній відповідальності сім'ї за своє благополуччя. Даний підхід реалізується в рамках неоліберального ідеологічного наповнення сімейної політики України, що означає державне стимулювання самозабезпечення сім'ї. Намагання модернізувати зміст сімейної політики в рамках неоліберальної доктрини досить суперечливе. Замість досягнення мети економічно успішної сім'ї з обома професійно зайнятими членами подружжя, де-факто зростає подальша гендерна нерівність в питанні відповідальності за здійснення турботи про дітей, що обмежує економічну незалежність жінок, їхні особисті права, фіксує низький економічний статус жінки. Це консервує проблеми сімейної бідності та низької народжуваності в умовах соціально-економічної нестабільності, адже роз'єднує материнство та професійну самореалізацію жінки. На думку ряду вчених, така суперечлива постановка питання про повноцінну сім'ю і необхідність її підтримки демонструє прагнення зекономити державні витрати. Це визначає тяжіння неоліберальної сімейної політики України до доктрини так званого «нового патерналізму».

Важливим елементом неопатерналістської світоглядної парадигми є потреба укладання несправедливого соціального «контракту» між урядом і громадянами, що передбачає вимогу дотримання громадянами конформної поведінки як умову отримання підтримки від держави. Причому держава лише частково враховує інноваційний творчий потенціал самої сім'ї. Це не відповідає сучасній картині сімейного розвитку, сприяє росту утриманського соціального навантаження на державу і утриманські настрої самих сімей.

«Новий патерналізм» в Україні виражається у визнанні нормативним типом повної дводітної, трьохдітної сім'ї, сприянні у традиційному розподілі гендерних ролей в системі «пасивного батьківства», обмеженні участі жінки-матері на ринку праці, відсутністю державної активності у вирішенні житлових проблем сім'ї, визначенням пріоритетним завданням сімейної політики стимулювання народжуваності. Це робить сімейну політику фактично синонімом демографічної політики.

Специфічною ознакою неопатерналістської ідеологічної системи в Україні на сучасному етапі є її надмірна заполітизованість та відповідність політичному циклу, підпорядкованому потребі зниження соціальної напруженості перед виборами. У цій ситуації нематеріальні фактори стимулювання сімейного розвитку, менш чутливі до політичних впливів, залишаються поза увагою політиків в Україні. *Отже, ідеологічно тяжіючи до неоліберального наповнення, де-факто сімейна політика України реалізується в рамках доктрини неотрадиціоналізму.* На відміну від неотрадиціоналізму, сучасна «політика дружня сім'ї», проголошена нормативною в ЄС, полягає, передусім, у створенні можливостей для суміщення виконання професійних та батьківських обов'язків.

Перспективний соціальний розвиток вимагає поліпарадигмального цілісного підходу до формування механізмів впливу держави на зміцнення і розвиток сім'ї, розширення системи партнерських взаємодій органів влади з сім'єю на всіх рівнях державного і суспільного управління.

У ході дисертаційного дослідження на основі проведеного аналізу світової та вітчизняної практики державної підтримки сім'ї було визначено потенційні критерії аналізу ефективності сімейної політики; у цій системі критеріїв проаналізовано сімейну політику сучасної України, запропоновано орієнтири для модернізації вітчизняної системи сімейної підтримки. Серед основних критеріїв ефективності сімейної політики виділено наступні:

1. *Постійність, стабільність державної сімейної політики на основі адекватної оцінки сім'ї як важливої суспільно-політичної цінності.*

Державна сімейна політика є сучасною пріоритетною політичною стратегією в контексті ліберальної моделі розвитку економіки та соціальної моделі розвитку держави.

У ході дисертаційного дослідження виявлена недооцінка ролі державної сімейної політики в Україні як консолідуючого і інтегруючого початку, фактору соціальної стабільності і національної безпеки. Це виявляється у відсутності експліцитної сімейної політики та комплексних програм підтримки сім'ї, неузгодженістю у баченні пріоритетних заходів та обмеженістю механізмів підтримки сім'ї на державному рівні, фактичною моносуб'єктністю сімейної політики, інституційним послабленням сім'ї в Україні тощо. Більшість політичних партій України, які в ідеалі мають бути дієвими суб'єктами підтримки сім'ї, досі не розглядають сімейну політику в ролі пріоритетного напрямку діяльності, базуючись на принципах патерналістського підходу до вирішення проблем сімейного розвитку. Розпорошення зусиль держави часто призводить до декларативного характеру державної сімейної політики, і, як наслідок, – до зневіри сім'ї в державу та справедливість суспільства.

На думку О. Плотнікова, при незадовільному вирішенні сімейних питань істотно ускладнюється економічне життя, непередбачуваний розвиток отримують політичні і духовні процеси [160, с. 458]. На думку В. Малахової, суспільний розвиток практично в усіх аспектах визначається показниками благополуччя сімей; в контексті відсутності соціальних благ постає загроза втрати окремих політичних цінностей [123, с. 168]. На думку Г. Клімантової, існує пряма залежність між сімейною політикою та ступенем соціальної стабільності в суспільстві – державна сімейна політика є політичним інструментом розвитку соціального інституту сім'ї, який сприяє забезпеченню стійкості політичної системи. Саме сім'я є посередником між інтересами відповідального громадянина і держави, інститутом, покликаним узгоджувати їхні потреби, політичним інтересом суспільства [86, с. 29].

Таким чином, сімейна політика сприяє загальній державній стратегії –

підвищення якості життя і сприяння сталому державному розвитку, є показником дієздатності держави, законодавчої та виконавчої влади, відображає рівень життя громадян. Це актуалізує потребу ліквідації розбалансування між суспільними очікуваннями та кінцевими заходами підтримки сім'ї.

Проведений російською дослідницею Ю. Антроповою аналіз актуалізував потребу переходу до напрямків розвитку сімейної політики у пострадянських державах, що володіють достатнім рівнем мобільності та варіативності, залежно від наявних умов їх реалізації, та таких, що здійснюються на принципах інновації [9]. Поряд з тим, в умовах ХХІ ст. захист сім'ї не може зводитись лише до вирішення проблем матеріального характеру. Такий шлях веде до самоусунення держави від розв'язання гострих задач сімейного розвитку, робить сімейну політику незмістовною у плані впливу на нові негативні явища. Тому, необхідною є *постійна* діяльність держави зі створення економічних, правових, психолого-педагогічних умов для реалізації інтересів сімей.

В умовах економічної нестабільності можливі ситуації, коли сімейна політика фінансується державою лише за залишковою ознакою. Це, як правило, зумовлює її непередбачуваний характер, залежність не тільки від об'єктивних, але і суб'єктивних чинників, заполітизованість, популізм сімейної підтримки. Сильна сімейна політика обумовлюється використанням демократичних правових методів сворення та реалізації державних завдань, гласним обговоренням важливих соціально-економічних рішень.

2. Полісуб'єктність сімейної політики, ступінь залучення сім'ї та інститутів громадянського суспільства у процес формування, реалізації, моніторингу політичних заходів піклування про сім'ю на засадах партнерства.

На думку Ф. Ільдарханової, на сучасному етапі назріла заміна ієрархічного принципу побудови сімейної політики гетерархічним [78]. В умовах сучасної демократії сімейна політика вже не може залишатися тільки

функцією держави. Дослідниця Г. Цинченко переконує, що співпраця, партнерство державних органів, комерційного сектору, громадських організацій, засноване на міжсекторній взаємодії, дозволяє сформувавши єдину, дієву, актуальну новим вимогам ХХІ ст. систему підтримки сімей [246, с. 161]. Причому в Україні наріли умови залучення бізнес-асоціацій до здійснення соціальних інвестицій через розвиток ендаументів, а також за допомогою неекономічного стимулювання добродійності [257, с. 129].

На нашу думку, відкритий процес артикуляції інтересів – актуальна проблема сучасного політичного дискурсу в рамках сімейної політики в Україні. Дослідниця Н. Ловцова запевняє, що погодження конкуруючих інтересів соціальних груп та суб'єктів сімейної політики є можливим завдяки інтенсифікації росту громадянського суспільства та комунікативної демократії [117, с. 365]. Найкращий спосіб, за допомогою якого конкуруючі інтереси суб'єктів сімейної політики можуть бути агреговані, заключається в екстенсивних процесах деліберації. Н. Ловцова переконує, що в умовах, коли кожна зацікавлена сторона по кожному обговореному питанню сімейної підтримки буде визнана повноправним учасником з правом голосу, розподіл благ в напрямку підтримки сімей стане повністю легітимним [117, с. 362].

Система державно-сімейних взаємодій у кожній державі будується на різнорівневій основі: держава – сім'я – індивід. Тому, як і об'єктивним, так і суб'єктивним фактором сімейної політики, особливо на сучасному етапі, стає сама сім'я, її ініціативи. Причому соціальна активність сім'ї у державах із тривалою історією сімейної політики виступає дієвим засобом привернення уваги до власних проблем.

На думку В. Тищенко, ефективність сімейної політики залежить від активності та готовності сім'ї до партнерства з державною владою, готовності сім'ї взяти на себе відповідальність за визнання і підтримку державної політики. Така поведінка сім'ї більш очікувана, коли сім'я є економічно спроможною, володіє приватною власністю, висуває вимоги надання гарантій безпеки своєї власності. На нашу думку, на сучасному етапі

сім'я стає все більш налаштованою на партнерські відносини з державою. Однак, головним дестабілізуючим фактором змін, що перешкоджає налагодженню двостороннього зв'язку сім'ї з державою є поглиблення соціальної диференціації в суспільстві.

Суб'єктивізація сім'ї у системі державної сімейної політики відбувається через реалізацію сім'єю свого активного начала шляхом схвалення чи несприйняття політичного курсу держави, визначення актуальних напрямів сімейної підтримки, формування соціального запиту на розробку політичних рішень. Паралельні до вищезначеного процеси залучення всіх значимих стейкхолдерів з приватної та некомерційної сфери, активізація волонтерського руху та руху «взаємодопомоги» на основі загальної згоди в суспільстві зумовлює солідарну відповідальність влади, бізнесу та інститутів громадянського суспільства за базові гарантії сімейного розвитку.

3. Пріоритетність фінансування державної сімейної політики в системі інших напрямків державної діяльності, сильна профілактична спрямованість державної сімейної підтримки.

Дослідниця Г. Цинченко переконана, що превенція негативних явищ в процесі розвитку сім'ї ефективніша та результативніша, ніж безпосереднє виправлення девіативних ситуацій у сімейній поведінці. Наприклад, профілактика сімейного неблагополуччя потребує набагато менше коштів, ніж корекція. Дослідниця К. Лук'янова переконана, що в умовах обмеженості державних можливостей підтримати сім'ю повною мірою, головним напрямком державної сімейної політики має стати створення умов, передусім правових, для самостійного життєзабезпечення сім'ї [120, с. 115], тобто постановка акценту політичної уваги на профілактичні заходи підтримки.

У ході дисертаційного дослідження з'ясовано, що державна сімейна політика повинна сприяти самостійному розвитку сім'ї на основі взаємодії і співпраці з державою, громадськими об'єднаннями, що дозволить підвищити статус сім'ї в суспільстві та збільшити частку успішних сімей. Ріст кількості нормально функціонуючих сімей зменшить об'єм прямих державних виплат

неблагополучним сім'ям. Тому, державна соціетальна допомога за своїм змістом має бути продумана і неширока, зі стимулюючим ефектом. На сучасному етапі держава повинна продовжувати надавати базові гарантії соціальної компенсації вразливим сім'ям. Однак, зміст сучасної сімейної політики не можна зводити до вузького соціального захисту, опіки сім'ї – основне місце в системі сучасної сімейної підтримки повинні зайняти заходи мотивації професійної зайнятості працездатних осіб, створення умов для ствердження, прояву творчого потенціалу сім'ї.

На думку Г. Клімантової, патерналістська сімейна політика, орієнтована на розширення пасивних форм підтримки і допомоги, навряд чи може бути забезпечена ресурсами в повному об'ємі у кожній національній схемі сімейної підтримки [86]. Дослідниця зазначає, що наприкінці 1990-х рр. закінчився перехід від патерналістської моделі соціального розвитку радянського періоду до субсидіарної моделі сучасної держави. Важливою складовою політики за цих умов є розробка стимулів до економічно активної поведінки особи і на цій основі – інтенсивне відтворення сімейних цінностей [86, с. 24]. Однак, і на даному етапі держава повинна продовжувати контролювати процес приватизації системи сервісу, що обслуговує сімейні потреби, з метою запобігання поширення бідності серед деяких категорій сімей. Новим принципом названа перевага сімейної соціальної сфери при розподілі додаткових бюджетних доходів. На сучасному етапі в Україні у зв'язку із обмеженими можливостями державного бюджету зростає актуальність створення позабюджетного фонду підтримки материнства і дитинства, розширення джерел його фінансового поповнення.

4. Ступінь поліфункціональності та комплексності державної сімейної політики.

Заходи сімейної політики повинні плануватися та реалізовуватись узгоджено, у комплексі із економічною, освітньою, житловою, податковою політикою, політикою на ринку праці, у сфері охорони здоров'я та соціального захисту, іншими напрямками державної діяльності, вторинні

ефекти яких опосередковано впливають на функціонування інституту сім'ї.

На думку Ю. Вишневського, стабільність ситуації сімейного розвитку залежить від того, якою мірою органи державної влади зможуть розробити заходи для зниження системних ризиків у всіх сферах – від освіти і трудової діяльності до транспорту і сфери відпочинку [31]. Цей напрям державної діяльності потребує виваженого і аргументованого наукового підходу. Г. Клімантова стверджує, що у політичній риторичі наявний ряд питань, прямо не пов'язаних з функціонуванням сім'ї, але розв'язання яких має відбуватися у комплексі із заходами сімейної політики: проблеми бідності, безробіття, некомпетентності працівників соціальних служб [87, с. 22].

Для реалізації пронаталістських очікувань теоретики сімейної політики в Україні, на нашу думку, повинні комплексно збалансувати заходи підтримки сім'ї із реформою охорони здоров'я. Орієнтирами вітчизняної системи охорони здоров'я мають стати заходи збільшення тривалості життя, попередження високої смертності населення, пропаганди активного та здорового способу життя. Зважаючи на специфіку соціально-економічної ситуації в Україні, всі заходи сімейної підтримки слід узгоджувати в середовищі політики сталого економічного розвитку та стабільної політики зайнятості. Пріоритетом останньої повинно стати попередження активного міграційного відтоку працездатного населення України і заохочення активної участі жінки у професійній зайнятості. Вітчизняна дослідниця Е. Лібанова переконана, що узгоджена сімейна політика в комплексі з реформою системи охорони здоров'я може посприяти швидкому якісному росту сімейного благополуччя. Адже високий рівень захворюваності і смертності населення у працездатному віці приносять суттєві економічні втрати державі (зниження ВВП від невідпрацьованих годин, ріст соціальних виплат), створюють додаткове навантаження на сім'ю. Тому, оздоровлення населення, яке сприяє мінімізації бюджетних втрат і виплат, особливо у довгостроковому періоді, є важливим аспектом державної сімейної політики.

За оцінками фахівців, реальне становище материнства й дитинства в

Україні досі знаходиться на низькому рівні. Згідно рейтингу благодійної організації Save the children, яка враховує показники якості материнства та якості життя дітей, Україна посіла 37 місце серед 50 країн Європи [354]. Викликає стурбованість ситуація у царині планування сім'ї: в Україні 60% вагітностей закінчується штучним перериванням (у США, приміром, тільки 25%). Це свідчить про низьку статеву культуру та низьку якість життя українців. Тому, на цьому фоні актуальними є пропозиції введення безкоштовного лікарського забезпечення жінок в період вагітності, безкоштовне забезпечення ліками дітей у віці до 3 років (на прикладі Росії), підвищення заробітної плати лікарям-гінекологам та акушерам.

Зарубіжні та вітчизняні дослідники неоднозначно висловлюються стосовно ролі міграції як механізму сімейної політики на сучасному етапі. Наприклад, М. Борода стверджує, що залучення іммігрантів – на даному етапі більш прийнятний для України захід, ніж підвищення одноразових виплат при народженні дитини [25]. Однак, слід зважати на те, що, через невисокий рівень життя у країнах пострадянського простору, у цьому регіоні наявне не вигідне сальдо міграції. Тому, за умов активної міграційної політики в Україні можна очікувати на приїзд, в основному, низькокваліфікованих робітників з найбільш відсталих країн. Окрім цього, інтеграція мігрантів потребує коштів на забезпечення соціальних гарантій для новоприбулих (здобуття освіти, перекваліфікацію, житло) розв'язання та попередження етнічних конфліктів, рекламу етнічної толерантності.

Заради попередження порушення ментальної цілісності населення країни Росія, наприклад, сфокусовує міграційну політику на заохоченні приїзду «співвітчизників», тобто осіб, близьких ментально до росіян, які з певних причин проживають у інших країнах. За схожим сценарієм, тільки в менших масштабах відбувається використання інструменту міграції в Україні. 30 травня 2011 р. Президент України В. Янукович схвалив Концепцію державної міграційної політики, яка передбачає створення сприятливих умов і механізмів для повернення на Україну «співвітчизників», які постійно

проживають на території інших держав.

На думку науковців Загального Директорату зайнятості і соціальних питань ЄС, використання міграції як інструмента сімейної політики демонструє досить суперечливі наслідки. Активізація імміграції допомагає перенести у часі, а не вирішити, депопуляційні проблеми. Європейські вчені висувають гіпотези, що, можливо, міграція навіть контрпродуктивна, якщо зумовлює уповільнення процесу соціальної інтеграції титулованої нації, яка приймає інонаціональних мігрантів [348].

Актуальною проблемою сучасної сімейної політики країн пострадянського простору стала негрошова бідність сімей, що полягає у відсутності доступу до житла та соціально значимих благ. Вирішення цієї проблеми залишається поки не знайдено, через обмежені ресурсні можливості держави в період тривалої економічної нестабільності. Об'єктивно, держава може збільшувати об'єми прямої допомоги сім'ї лише із розвитком економіки та досягненням політичної стабільності. Значну роль у забезпеченні життєдіяльності сім'ї відіграє система заробітної плати. У країнах з розвинутою ринковою економікою прийнята модель зарплати, що гарантує задовільне існування не тільки самого працівника, але й усієї його сім'ї у випадку, якщо у складі сім'ї буде працевлаштованим лише один член.

Комплексний підхід до вирішення проблеми сімейного добробуту дозволяє вітчизняним теоретикам сімейної політики вирішувати деякі житлові проблеми сімей, проблеми безробіття шляхом заохочення циклічної трудової міграції із сіл у місто шляхом розвитку дорожньо-транспортної інфраструктури та розширення мережі дитячих дошкільних закладів, шкіл, лікарень, закладів дозвілля саме у сільській місцевості. Державні гарантії умов для стабільної професійної зайнятості обох членів подружжя, створення робочих місць у депресивних сільських регіонах, підвищення оплати праці, ріст вітчизняного виробництва продуктів дитячого харчування, базових товарів сімейного та дитячого вжитку за доступними цінами – це заходи, які в комплексі покращують загальне становище сім'ї, здешевлюють вартість

дітей і зумовлюють, як побічний наслідок, підвищення народжуваності. Адже, наприклад, фахівці програмної мережі NIEPS переконують, що безробіття зумовлює відкладення народження дитини у благополучних сім'ях.

Властивістю сучасної державної сімейної політики розвинених країн є врахування багатоаспектності проблематики функціонування сім'ї, причому всіх сімейних типів. Група сімей, що характеризується підвищеною активністю, дієдатністю і хорошим політичним самопочуттям, потребує вирішення дещо своєрідних проблем релаксації, дозвілля, неформального спілкування. Відносно таких сімей сімейна політика має проводити узгоджені заходи організації умов для відновлення ресурсів, споживання яких відбувається вищими темпами, ніж їх приріст.

У ході дослідження з'ясовано, що підвищенню сімейного добробуту та реалізації принципу самозабезпечення сім'ї посприють наступні державні заходи:

- стабільна політика зайнятості (зокрема, зниження рівня жіночого безробіття);
- високий рівень оплати праці;
- врахування «сімейного аспекту» при ухваленні управлінських рішень на всіх рівнях влади;
- підтримка ініціатив сім'ї (особливо благополучної) щодо розвитку власного потенціалу;
- здешевлення вартості соціального житла, введення більш прозорої схеми отримання пільгового іпотечного кредиту;
- створення широкої системи державного сектору оренди житла для задачі сім'ям з дітьми в довгострокову оренду;
- врахування податкової спроможності сім'ї як цілісної одиниці, а не окремих її членів, реформування системи «доходи – податки – кредити»;
- стимулювання інвестиційної інноваційної і підприємницької діяльності сімей.

У комплексі із вищеперерахованими, вирішення проблеми низької народжуваності та гармонізації відносин між сім'єю та суспільством забезпечать наступні заходи:

- підвищення якості дитинства та материнства;
- стимулювання «активного батьківства» (запровадження тривалої оплачуваної батьківської відпустки як додаткової до материнської, популяризація відповідального батьківства, заохочення егалітарного подружнього партнерства);
- сприяння у суміщенні професійних та сімейних обов'язків (нетривалі декретні відпустки матерям, широка система установ по наданню доступних, якісних, різноманітних послуг по догляду за дитиною (зі зручним графіком роботи), створення можливостей для використання інструмента гнучкого графіку роботи обома членами подружжя, які мають дітей до 9 років);
- побудова системи розвиненої дешевої сімейної інфраструктури.

У ході дослідження з'ясовано, що сім'ї у Західній Європі віддають перевагу заходам сімейної політики, що дозволяють поєднувати сімейне життя і оплачувану зайнятість, а у Східній Європі – акцент суспільних очікувань поставлено на пряму фінансову допомогу держави та покращення житлових умов. Це демонструє невирішеність багатьох економічних питань функціонування сім'ї у країнах Західної Європи, порівняно із Східною Європою.

Сімейна політика здійснюється з урахуванням можливостей країни, особливостей її економічного, соціального, політичного, історичного, культурного розвитку. Дослідники відзначають залежність процесу підтримки інституту сім'ї також від загального стану культури, досягнень в області техніки, науки, загальнолюдського прогресу, а також рівнем наукової розробленості проблем сім'ї. Фінансова наповненість системи підтримки сім'ї залежить від економічного потенціалу країни. Загальною метою сучасної сімейної політики є стабілізація рівня життя сім'ї з подальшим його підвищенням паралельно із розвитком економіки.

5. Антидискримінаційність як один із головних змістовий принципів державної сімейної політики.

На сучасному етапі в умовах розвиненої демократії ефективна система підтримки сім'ї, на нашу думку, повинна будуватися на антидискримінаційний до будь-яких сімейних форм та щодо соціально-виробничої ролі осіб з сімейними обов'язками основи.

5.1. Стійкий антидискримінаційний змістовий елемент сімейної політики стосовно вибору моделі сімейної поведінки. Дослідниця Н. Ловцова переконана, що основна суперечність сучасної системи сімейної підтримки країн пострадянського простору, в тому числі і України, полягає у невідповідності дискурсивного і практичного просторів державної сімейної політики [116, с. 329]. Визнаючи на ідеологічному рівні важливість толерантного відношення до різних моделей сім'ї, на практиці сімейна політика залишає своїм пріоритетом нуклеарну сім'ю з дітьми, латентно тяжіючи до схвалення традиційного гендерного розподілу ролей в сім'ї. Це суперечить принципу самостійності і автономності сім'ї в ухваленні рішень.

На нашу думку, таке тяжіння сімейної політики є спірним. Зважаючи на проведений у ході дослідження аналіз світової практики сімейної політики, можна стверджувати, що, у зв'язку із наростаючою тенденцією індивідуалізації життя, сучасні заходи підтримки сім'ї впливають більшою мірою на якість життя сімей, ніж на характер сімейної структури. Однак, різке скорочення населення в сучасній Україні примушують теоретиків сімейної політики акцентуватися на питанні кількісного складу сім'ї. Це не зовсім обґрунтований підхід, адже доведено, що сучасні демографічні зміни – об'єктивні і невідворотні [114, с. 31].

Сучасні західні правові теорії, засновані на плюралістичній моделі шлюбу містять тезу про те, що існування в кожній правовій системі нормативної моделі шлюбу на сучасному етапі не відповідає потребам життя [255, с. 68]. У нинішній час стала можливою поява шлюбів, укладених на певний час або без обіцянки взаємної вірності. У громадській думці присутне

розуміння, що розпад сім'ї вкрай небажаний для суспільства, негативно на ньому позначається. Разом з тим, ця позиція поступово відступає з міркувань захисту інтересів людської особистості. У світовій теорії сімейної політики поширюються ідеї про необхідність підтримки державою всіх сімейних форм (в тому числі, фактичних шлюбів). За висновками наукової програмної мережі DynSoc, в країнах, де співмешкання і позашлюбні діти мають більш масштабну державну і суспільну підтримку, сімейний достаток перебуває у негативній кореляції до шлюбу. Це зумовлює підвищення попиту на менш структуровані форми об'єднань чоловіка і жінки. Отже, політичні практики, які не беруть до уваги різноманіття сімейних структур і потреб, сприяють подальшому виробництву економічної та гендерної нерівності.

5.2. Антидискримінація благополучної сім'ї в ролі об'єкта державної підтримки. У зв'язку із домінуванням інструменталістського підходу до аналізу сімейної політики в Україні максимізовано соціально вразливі сім'ї у ролі об'єкта державної підтримки. Дискримінаційні ознаки сучасної сімейної політики України виділяються також в концентрації ідеології та практики останньої на проблемі якості дитячої соціалізації. Через це, в поле зору держави одноаспектно потрапляють дитячо-батьківські відносини з ігноруванням інших наборів відносин, які існують як всередині, так і ззовні сім'ї. Це спричиняє ситуацію, за якої теоретики сімейної політики стають нездатними визначити всі причини неспівпадіння взаємних очікувань сім'ї та держави щодо показників народжуваності.

5.3. Антидискримінація в сфері нав'язування державного бачення нормативної кількості дітей у сім'ї. Держава не повинна нав'язувати сім'ї потрібну для суспільства демографічну модель поведінки, що суперечить сучасним економічним можливостям більшості сімей. Якщо сім'я налаштована на одно- чи дводітність, то змінити її мотивацію надзвичайно складно. Сьогодні цінність освіти, кар'єри, дозвілля для жінок і чоловіків сильно зросла і конкурує з потребою в дітях.

Російський політик О. Купріянова відзначає: «Є сім'ї, охочі мати багато

дітей, є такі, хто хоче одну дитину або взагалі орієнтовані на бездітність. Чому не створити умови, коли будь-який тип сім'ї міг би існувати і розвиватися найкращим для себе способом?» [116, с. 326]

На думку К. Лук'янової, на сучасному етапі важливо, щоб держава особливо підтримала народження саме першої дитини. Адже найбільш складним рішенням для сім'ї є рішення про народження першої дитини. У зв'язку з цим, К. Лук'янова пропонує приблизно зрівноважити одноразові виплати при народженні дитини без врахування черговості народження дітей.

5.4. *Антидискримінація працюючої жінки-матері.* На думку Г. Клімантової, у сфері підвищення народжуваності найбільший ефект можуть дати заходи збереження пільг у зв'язку з народженням дітей для працюючих жінок. Натомість російський політик А. Ісаєв стверджує, що наявність трудових пільг для жінок робить останніх менш привабливими на ринку праці, тому ці пільги необхідно відмінити як дискримінуючі. На нашу думку, працедавці повинні враховувати об'єктивну необхідність реалізації репродуктивних намірів жінки і сприяти матерям у суміщенні професійних та сімейних обов'язків.

На сучасному етапі в Україні жінки переважають в низькооплачуваному соціальному секторі і сфері послуг. Як стверджує Л. Хантрайз, жінки залежні, тому що вони здійснюють турботу про залежних [301, р. 147]. Існуюча в Україні система відпусток дозволяє матері перебувати довгий час після народження з дитиною, проте у ній відсутні гнучкі варіанти зайнятості.

Особливої підтримки, рівних умов для життєвого старту потребують в Україні молоді сім'ї з різних суспільних груп, особливо, молоді матері (після закінчення ВНЗ), які, не реалізувавши себе професійно, готуються до материнства.

Державна сімейна політика разом із компенсуючими заходами для сім'ї має бути націлена на реальне підвищення престижності материнства, створення ситуації, при якій наявність дітей стає для жінки фактичним квитком, який відкриває двері до самодостатнього і забезпеченого життя.

5.5. *Антидискримінація осіб з сімейними обов'язками у соціально-виробничій сфері.* В Україні, у зв'язку з низькою оплатою праці, з'являється група «працюючих бідних» із сімейними обов'язками. Деякі вчені, як приклад впливу політики зайнятості на ситуацію сімейного розвитку, наводять дані, що зайнятість осіб з сімейними обов'язками в бюджетній сфері стала причиною бідності таких сімей [86]. В умовах економічної нестабільності задля забезпечення себе від додаткових ризиків значна кількість роботодавців у виборі нових працівників орієнтуються на вибір осіб без сімейних обов'язків. Деякі вчені переконані, що роботодавець, навпаки, повинен виділяти і субсидіювати осіб з сімейними обов'язками, наприклад, шляхом доплат до зарплати.

5.6. *Антидискримінація чоловіка в його соціальній ролі батька.*

Означена проблема поки не визначена актуальною у вітчизняному суспільному дискурсі. Однак, у практиці соціального захисту сімей наявні статистичні дані та думки соціальний працівників про те, що часто в Україні сім'ї приховують свого батька, залишають у документах пустою графу «батько». За такої ситуації діти ростуть фактично безбаченками при живому батькові. На думку К. Лук'янової, такими діями суспільство порушуємо не тільки інститут сім'ї – воно руйнує сам інститут батьківства, *«привчаючи чоловіків переставати бути батьком»*. Для виправлення такої ситуації, на нашу думку, держава повинна трансформувати виплати матерям-одиначкам залежно від причини їх самотності. Такий захід взмозі активізувати відповідальне батьківство. Адже разом із зменшенням ролі батьків у соціалізації дітей, закономірно послаблюється і психологічний потяг стати батьками.

Узагальнюючи аналіз світової практики політики стимулювання відповідального батьківства, можемо виокремити наступні актуальні для України заходи, що дозволять *включити чоловіка у число об'єктів державної сімейної політики:*

- запровадження «квот батька» у відпустках по догляду за дитиною з

метою планомірного стимулювання батьків до використання відпустки (чоловіків заохочують брати три місяці з даної відпустки, інакше право на ці три місяці відпустки вважається втраченим і для матері дитини);

- запровадження гендерного бонусу у вигляді зниження податкового навантаження для батьків, які розподіляють між собою відпустку по догляду за дитиною;

- запровадження в установах, де професійно зайняті батьки, додаткових оплачуваних вихідних для чоловіків з сімейними обов'язками для надання можливості останнім провести цей час з дитиною (на прикладі Франції);

- скорочення робочого дня на 1 годину для осіб, які мають дітей віком до 9 років;

- проведення агітаційних суспільних кампаній, наприклад, «Тато, повернися додому!».

Українське законодавство передбачає неоплачувану відпустку для батька у період після народження дитини тривалістю до двох тижнів. Однак, з метою інституціоналізації моделі «відповідального» батьківства і подолання феномену «відсутнього батька» вітчизняні теоретики сімейної політики повинні взяти до уваги наявність асиметрії в оплаті праці чоловіків та жінок в Україні (за даними Міністерство праці та соціальної політики на 2008 р. заробітна плата жінок по Україні становила 70,5% зарплати чоловіків [49]). Саме асиметрія в оплаті праці зумовлює ситуацію, коли при ухваленні рішення про використання батьківської відпустки для батька більш принциповим є рівень оплати відпусток, ніж їхня тривалість.

6. Гендерна нейтральність державної сімейної політики.

Дана ознака сімейної політики витікає із попередньої, але відрізняється тим, що сфокусована лише дискримінаційному аспекті соціально-виробничої ролі жінки-матері. Підписавши у 2000 р. разом із 189 країнами-членами Організації Об'єднаних Націй Декларацію Тисячоліття, Україна стала на етап активних гендерних перетворень. Однак, сучасна сімейна політика України не є де-факто гендерно-нейтральною. Наявність традиційної гендерної

асиметрії в сім'ї сприяє закріпленню жінок в «другосортній» ролі на ринку праці. Ця ситуація опосередковано зумовлює соціокультурне примушення чоловіка у ролі годувальника в збиток ролі батька. Гендерна нерівність на ринку праці проявляється в тому, що, наприклад, серед молоді 73% безробітних – це жінки [236, с. 70]. За прогнозами науковців, у найближчі роки серед безробітних зростатиме кількість жінок з дітьми до 6 років. Н. Ловцова переконує, що саме професійна сеграгація перешкоджає одиноків жінці утримувати сім'ю і створює проблему неповної сім'ї [116, с. 331 – 332].

Соціолог С. Оксамитна стверджує, що *гендерні стереотипи в суспільстві про традиційну роль жінки більш стійкі, ніж расові та класові*. Ці стереотипи сприймають в Україні і самі жінки, починаючи діяти у рамках таких вузько патріархальних суджень [178, с. 38]. Це паралізує соціальну активність жінок.

Сучасні заходи, які ініціюються органами державної влади щодо розв'язання проблеми гендерної рівності в Україні, як стверджує експерт Н. Гусак, часто носять ситуативний, разовий характер [49]. Це засвідчує низький рівень гендерної освіченості, компетенції та культури місцевих органів влади в Україні.

Для стимулювання егалітарних відносин в сім'ї і виділення цінності андрогінних статевих ролей, коли від чоловіка очікується участь в домашній роботі та батьківстві, у першу чергу, на думку дослідника Дж. Ськанзоні, повинна використовуватись сімейна політика. П. Спайкс вважає, що якнайкращою сімейною політикою могла бути так звана жіноча політика [357, р. 616]. Тому, *ефективна сімейна політика не повинна бути вузько патерналістською та ґрунтуватися на патріархальному розумінні сім'ї*.

Група європейських вчених зробили висновок про те, що фрагментарні заходи – фінансові допомоги при народженні дитини – не здатні значно вплинути на коефіцієнт народжуваності, особливо якщо вони реалізовані в умовах традиційної ідеології [292]. На нашу думку, теоретики сімейної політики в Україні дещо не врахували наявність *тісного прямого зв'язку*

ступеню гендерної рівності в суспільстві з показниками популяційного росту. Важливо, що в умовах відсутності достатньої кількості дошкільних установ (зокрема, ясел для дітей від 2 місяців до 2 років), дитина і кар'єра в Україні для жінки перетворюються у взаємовиключні поняття. Тому, багато жінок самодискримінуються – відмовляються від материнства на користь отримання додаткового кар'єрного шансу. Окрім того, з'ясовано, що *рівень сімейного достатку набагато вищий середнього по Європі у тих країнах, де панує гендерна рівність, заохочується «активне батьківство»* [336]. Жінки частіше погоджуються на багатодітність в тих країнах, де чоловіки нарівні з ними виконують обов'язки щодо виховання дітей.

На сучасному етапі виникла тенденція політизації проблеми гендерної рівності. Це проявляється в тому, що на пострадянському просторі з'явилися радикальні, ультраконсервативні сили, які визначають гендерну рівність суспільною загрозою, а прихильників егалітарних сімейних відносин називають гендерорівнісними екстремістами [45]. Головний аргумент правоти означених радикальних сил – огомосексуалення – втрата основ сексуальної поведінки у дітей, які виховуються у егалітарному подружжі – на нашу думку, звучить незмістовно. Вищезгадані противники гендерної рівності звинувачують в сучасній депопуляції поширення теорії гендеру. Однак, як було з'ясовано у ході дослідження, це помилкове розуміння. Адже в умовах індивідуалізації життя XXI ст. жінка швидко погодиться на материнство, якщо буде незалежна «від чоловіка» (матеріально), «від дітей» (за рахунок розвиненої системи дошкільних закладів) та «від роботодавця» (через наявні гарантії і антидискримінуючі практики для працюючих матерів). Для досягнення такої ситуації в Україні, на нашу думку, корисними стануть заходи:

- визначення першочерговими претендентами при прийомі на роботу та підвищенню по службі жінок з дітьми;

- введення гендерних квот на виробництві, в системі органів державної влади, місцевого самоуправління для матерів з дітьми віком до 6 років,

сприяння останнім у працевлаштуванні на умовах повного та неповного робочого дня.

7. Спрямування державної сімейної політики на досягнення якісних результатів розвитку сім'ї як цілісного соціального інституту, а не лише на реалізацію кількісних пронаталістських очікувань.

Узагальнивши світовий досвід сімейної політики можна стверджувати, що проблема малодітності оцінюється важливою на політичному рівні в світовій практиці сімейної підтримки, однак позитивний досвід щодо прямого державного контролю над народжуваністю – відсутній. Взаємні очікування держави та сім'ї щодо норми популяційних показників не співпадають, адже стимулюючи народжуваність прямими заходами підтримки вітчизняні політики не враховують особисті наміри чоловіків і жінок, які реалізують свої репродуктивні наміри. Наприклад, в Україні, як показують результати соціологічних досліджень, молода пара, вибираючи модель сім'ї, в першу чергу, зважає на розмір свого прибутку і перспективи отримання житла. Державні одноразові виплати при народженні дитини в Україні в своєму розмірі дещо відірвані від реалій, порівняно із іншими малими соціальними стандартами, низькою оплатою праці та безробіттям. Між тим, на нашу думку, виплати на другу, третю і наступні дитини значно завищені. Щоправда, позитивним моментом є те, що отримання всієї суми допомоги розтягнуто у часі на 48 (на другу дитину) і 72 (на третю і наступні) місяці. Така схема державної підтримки схожа на ефективні західні моделі, де виплати розтягнуто у часі, іноді до повноліття дитини, що дозволяє сім'ї зважено вибирати модель поведінки. В умовах соціально-економічної нестабільності і обмеженості сучасної сімейної політики України, *держава має підтримати народження саме першої дитини*. Як правило, батьки, отримавши позитивний досвід з виховання першої дитини, погоджуються на народження другої і третьої [229, с. 7]. Як було з'ясовано у ході дослідження, багатодітність, стимульована значними грошовими виплатами, призводить до росту народжуваності у соціально неблагополучних сім'ях. Це

постає джерелом додаткових ризиків і потреби подальшого державного захисту таких багатодітних сімей [116, с. 336; 119]. На думку І. Кузнецової, багатодітні сім'ї не повинні користуватися всесторонньою підтримкою [116, с. 336]. Н. Ловцова доводить, що багатодітність не завжди означає відтворення якісно соціалізованого населення [117].

На сучасному етапі слід змінити підходи до оцінки результативності державної сімейної політики в сторону більш якісних, наприклад, використовуючи критерій благополуччя сімей в багатьох аспектах. В Україні, зважаючи на гіперсмертність населення у працездатному віці, однією з найбільш актуальних постає потреба формування суспільного запиту на здоровий спосіб життя.

8. Виокремлення та функціональна дієвість корпоративної сімейної політики як окремого напрямку сімейної політики.

Деякі сучасні політичні дослідники пропонують розрізняти сімейну політику на загальнодержавному, регіональному та корпоративному рівнях [9; 89; 161]. Наприклад, В. Козлов обґрунтовує необхідність виокремлення спеціального політичного напрямку – корпоративної сімейної політики як частини соціальної політики компаній у вигляді програм, направлених на підтримку сімей робітників (у тому числі колишніх) та їх сімей, які проживають на території присутності компанії [89, с. 34].

Так як економічна функція сім'ї в умовах вільного ринку часто пов'язана з найманою працею у приватних компаніях, необхідність корпоративної сімейної політики не викликає сумнівів. З метою нейтралізації ризиків власного функціонування в умовах старіння населення, дефіциту високоосвіченої робочої сили та в умовах загрози росту податків для реалізації державою соціальних зобов'язань, великий бізнес сьогодні готовий здійснювати довгострокові інвестиції в сімейний розвиток. Корпоративна сімейна політика покликана вирішувати протиріччя між економічною та іншими функціями сім'ї – робітник чи корпорація виступають партнерами, що проводять власні внутрішньокорпоративні соціальні програми [89, с. 142].

У рамках загальної корпоративної соціальної політики, сімейна політика корпорацій розподіляється на внутрішні програми (підтримка працівників з сімейними обов'язками, усунення недоліків державної політики в підтримці сімей робітників, підтримка колишніх робітників) і зовнішні програми (усунення недоліків державної політики на території присутності компанії: зниження бідності, в тому числі негрошової, приватно-державне партнерство у розвитку соціальної інфраструктури).

Мотивом для проведення корпоративних заходів з підтримки сімей робітників виступає можливість для компанії в довгостроковому періоді отримати вигоду від росту людського капіталу робітників та відносин бізнесу з усіма заінтересованими особами. На сучасному етапі корпоративна сімейна політика в Україні потребує державного стимулювання. Вдосконалення механізмів залучення бізнесу до співпраці з державою може відбуватися по наступних напрямках:

- зниження затратності заходів підтримки сімей робітників (податкові пільги на добродійність, компенсація витрат на перепідготовку працівників, співфінансування корпоративних пенсійних програм);

- створення позитивних стимулів до здійснення корпоративної сімейної політики (підвищення прибутковості вкладів в останню шляхом зниження адміністративних бар'єрів її реалізації, укладення договорів про взаємні зобов'язання держави та корпорації);

- подолання корупції та бюрократизації в системі партнерства держави і бізнесу (забезпечення ясності оцінок проектів сімейної підтримки і контролю за їх виконанням), об'єднання зусиль і ресурсів в досягненні національних цілей.

Зважаючи на відсутність чітких меж поділу корпоративної і державної відповідальності щодо сімейного розвитку, короткостроковість та несистемність сучасних корпоративних програм, несформованість культури громадянської участі в сучасній Україні, вітчизняна корпоративна сімейна політика може стати тільки доповненням до державної сімейної політики.

9. Ступінь децентралізації сімейної політики; інституціоналізація регіональної (муніципальної) сімейної політики.

На думку багатьох науковців, на даному етапі регіональний чинник стає одним визначальних у процесі реалізації сімейної політики [9; 161; 31]. Через неоднорідність та нерівнозначність розвитку сім'ї у різних регіонах виникає необхідність розроблення регіональної сімейної політики [161, с. 360]. Оскільки, цілісність і соціальна стабільність суспільства залежать від стану соціальної напруженості у сім'ях, що зумовлений ступенем єдності регіонального комплексу соціальних благ, доцільно здійснити типізацію регіонів за рівнем соціальної безпеки у сім'ях [88, с. 100]. Це пов'язано із зростанням ролі людського ресурсу в системі сучасної організації соціуму, який все більше набирає форм асоціацій самостійних, самоврядних підсистем (регіональних, трудових, сімейних, професійних, творчих, політичних тощо). Звичайно, регіональна сімейна політика є більше властивою державам із федеративним державним устроєм, однак, як вважає Ю. Антропова, висока диференціація в якості і рівні життя сімей, що проживають в містах та селах, в депресивних чи виробничо активних регіонах, характерна для багатьох пострадянських держав з унітарною формою державного устрою. Це визначає потребу деякої децентралізації системи реалізації державної сімейної політики [9, с. 68].

На початку XXI ст. у теорії сімейної політики з'явилося поняття сімейної політики на місцевому рівні або муніципальної сімейної політики, що визначає систему підтримки сімей органами місцевого самоврядування за унітарного державного устрою. На думку Г. Синіциної, муніципальна сімейна політика – це система міжвідомчої взаємодії, що спирається на скоординовані нормативно-правові акти, ресурсну базу муніципалітету і направлена на підвищення якості життя сімей [205, с. 39].

Методологічний підхід до оцінки сімейної політики на місцевому рівні досить цінний, адже дозволяє оптимізувати процеси прийняття управлінських рішень, планування і розподілу відповідних ресурсів в розрізі

адміністративних одиниць, тим самим – згладити внутрішньорегіональну асиметрію у доступі сімей до житла, освіти і охорони здоров'я в межах різних адміністративних одиницях та регіонів [18]. Якщо, наприклад, консервативні релігійні цінності сприяють стабільно високим показникам народжуваності на Заході України, то засоби та механізми досягнення цілей сімейного розвитку, завжди єдиних для однієї країни, мають у даному регіоні дещо відрізнятись від тих, які реалізуються на сході, у центрі країни. Це може відобразитись у регіональних програмах сімейної політики.

Серед актуальних заходів *сімейної політики на місцевому рівні у напрямку довготермінового пронаталістського стимулювання* в Україні можемо виділити наступні:

- податкові пільги підприємствам у регіонах в залежності від кількості дітей, які відвідують у цих регіонах дошкільні заклади, що зацікавило б підприємства інвестувати у будівництво дитячих установ;

- значні субсидії, компенсації та пільги на будівництва підприємств у регіонах з найменшими показниками народжуваності, що сприяло б працевлаштуванню дорослих членів сімей, а звідси – покращенню картини сімейного розвитку у цих регіонах.

10. *Ступінь інституціоналізації сімейної політики інститутів громадянського суспільства.*

В умовах обмеженості фінансування державою соціальної політики у XXI ст. набуває популярності ідея третього шляху – держава розглядається в ролі «активізуючої» – як захисник, стимулятор діяльності громад, волонтерських організацій, об'єднань, що активно займаються реалізацією сімейної політики в рамках багатосуб'єктності останньої [378]. На думку Н. Шок, сімейну політику визначають: рівень активності громадян у суспільно-політичному житті, політична культура інститутів громадянського суспільства, визнання значущості всіх громадських ініціатив [257]. Особливість соціально-економічного розвитку України обумовлює важливість модернізації сімейної політики через процес переосмислення

недержавних організацій, що займаються активною реалізацією інноваційних програм підтримки сімей, як системного явища і політичного феномену.

Тенденції практики підтримки сім'ї за рахунок ресурсів громадянського суспільства дозволяють виділити відповідний методологічний підхід, побудований на концепції «активізуючої держави». Модель «активізуючої держави» включає три складові політичні конструкції: а) розділення відповідальності щодо надання базових гарантій сімейного розвитку між державою та інститутами громадянського суспільства; б) активізації громадської активності та ініціативності нормально функціонуючої сім'ї; в) ефективність та економність політики сприяння сімейному розвитку за рахунок використання потенціалу недержавних організацій, самих сімей та їх об'єднань (з метою самопомоги у вирішенні сімейних проблем) [33, с. 29].

Особливістю динаміки реформ в сімейній сфері на сучасному етапі в Україні є несистемне використання духовно-матеріального потенціалу соціальних партнерів, недержавних суб'єктів сімейної політики – суспільних, комерційних, релігійних, благодійних структур, засобів масової інформації, які могли посприяти перманентному суспільному діалогу. Звідси актуальним завданням є об'єднання (можливо, у формі кооперації) зусиль всіх суб'єктів сімейної політики. На думку російської дослідниці В. Малахової, успіх політики «прямо залежить від ступеню залученості в цю діяльність всього суспільства». З'єднання владних повноважень державних органів, фінансових потоків комерційного сектора (соціально зорієнтованого бізнесу), соціальних ініціатив суспільних об'єднань дозволить здійснювати демократичний контроль рішень владних структур, розширити коло постачальників соціальних послуг, зумовити конкуренцію серед останніх, здійснювати моніторинг якості наданих сім'ям послуг, а не витрачених на забезпечення цих послуг державних коштів тощо. Це, на думку Н. Шок, допоможе в інтенсифікації формування нової ідеології сімейної політики, заснованої на визнанні цінності громадських ініціатив [257].

11. Первинний превентизм як основа реформування принципів роботи

соціальних служб для сім'ї.

Соціальна робота з сім'єю спрямована на соціальний патронаж, соціальну реабілітацію сім'ї, надання останній психологічної, педагогічної, правової, інформаційно-консультативної допомоги [236, с. 63]. На сучасному етапі об'єктивний сучасний соціально-економічний фон в Україні зумовлює необхідність здійснення багатьох індивідуальних реабілітаційних проєктів для сімей, в першу чергу, для стимуляції внутрішніх резервів сім'ї, використання дієвих механізмів оздоровлення сім'ї. На нашу думку, в Україні назріла потреба представити сім'ю для соціальних служб не з боку дисфункції, наявності якої, власне, зробила сім'ю об'єктом соціальної роботи за радянського періоду, а з боку цінності відтворення трудового, творчого, соціального потенціалу сім'ї як основної ланки суспільства. В Україні акцент державної допомоги все ще часто робиться на «вилучення» дітей із середовища сім'ї, а не на роботу з батьками, які не справляються з виконанням батьківських обов'язків [215]. За статистичними даними, лише третина соціальних працівників має спеціальну освіту або навчається. Це також ставить під сумнів їхню високу професійну кваліфікацію соціальних працівників [43]. З 2006 р. відбулося деяке збільшення кількості соціальних служб в Україні, однак не відмічено їхнього позитивного впливу на ситуацію сімейного розвитку та збільшення фертильності [189]. Важливо, що робота соціальних установ повинна все більше включати перелік тих соціальних послуг, попит на які наявний саме з боку благополучних сімей, як основного партнера держави в процесі досягнення суспільно значимих цілей.

12. Наявність сформованої комплексної правової системи для сприяння у реалізації актуальної сімейної політики.

На сучасному етапі діалектичну єдність взаємовпливу законів на функціонування сім'ї можна забезпечити через врахування у них багатоаспектності соціальних, духовних та культурних інтересів сім'ї. З практичного боку це знаходить відображення у системі «працюючих законів». У ході дослідження з'ясовано, що для створення так званих

«працюючих для сім'ї законів» потрібно виявляти реальні практичні проблеми, які можна вирішити законодавчо, і з якими зіштовхується сім'я на сучасному етапі. Це, наприклад, проблеми сімейного підприємництва, кредитування, оподаткування, будівництва тощо. У ході аналізу зарубіжної практики підтримки сім'ї у даному напрямку виділено такі актуальні для України заходи:

- державне стимулювання розвитку ювенальної юстиції;
- створення спеціалізованих сімейних судів, до компетенції яких входило б вирішення сімейних конфліктів, аналіз судової практики з пов'язаними із сім'єю справами, виявлення ситуацій порушення сімейного законодавства, внесення пропозицій з удосконалення вітчизняного законодавства стосовно підтримки сім'ї та дітей;
- трансформація інституту аліментів (адже аліменти як інструмент примусової виплати дестимулює прагнення до легального заробітку, зумовлює приховування реальних доходів і, через відсутність можливості контролювати механізм витрат на дитину, зумовлює сумнівну з погляду оподаткованого агента якість отриманих послуг [85, с. 56]);
- заохочення контрактного регулювання сімейних відносин як такого механізму регуляції сімейних відносин, що якнайкраще збалансовує права обох членів подружжя (через дестимуляцію опортуністичної поведінки ініціатора розлучення з корисливих спонукань збільшує вірогідність укладення шлюбу).

На нашу думку, в умовах індивідуалізації життя на даному етапі, зважаючи на глибоко особистісний характер немайнових відносин, що виникають між чоловіком і дружиною, які регулюються нормами моралі, релігії, додаткове втручання держави у регулювання цих відносин (у вигляді її детальної правової регламентації) є зайвим і нездатним дати позитивний результат. Тому, вимогою часу постає потреба актуалізації в структурі сімейної політики ідей мінімалізму: *зниження надмірної нормотворчості держави у сфері регулювання відносин між членами подружжя і надання*

подружжю можливостей широко оперуватися договірними нормами у правових відносинах. Однак, у сфері захисту прав дитини, з метою забезпечення останньої від можливих девіацій у сімейній поведінці, держава зобов'язана забезпечити домінування імперативних норм.

Чинний Сімейний кодекс України значно розширив коло учасників сімейних відносин, встановив можливість регулювання сімейних відносин за домовленістю (договором), докорінно змінив розуміння сім'ї та сімейних відносин (включив фактичні шлюбні стосунки), впорядкував процедуру розірвання шлюбу за наявності згоди обох сторін (більш цивілізований спосіб), визнав можливість регулювання майнових відносин між особами, які підтримують фактичні шлюбні стосунки, без реєстрації шлюбу, розширив перелік випадків, які дозволяють непрацездатному члену подружжя отримувати утримання від іншого.

13. Наявність змістовного пропагандистського забезпечення державної сімейної політики.

Освітньо-виховні ресурси та медійні проекти є тими інструментами сімейної політики, вплив яких на сім'ю на даному етапі важко переоцінити. Політичні заходи, що ігнорують внутрішні мотивації членів сім'ї, виявляються малоефективними. Відповідно, змінюється стратегія сімейної політики, вона все більш переорієнтовувалася на соціокультурні і інформаційні методи. На думку російської дослідниці С. Каунової, сімейна політика буде ефективною тільки при цілеспрямованому інформованому та рекламному забезпеченні [84, с. 151].

Особливістю сімейної політики України є недорозвиненість її ідеологічної підсистеми. Громадськість всіх пострадянських країн ще не має достатнього досвіду організації актуальних політичних дискусій в інтересах сім'ї [181, с. 8]. Як стверджує дослідниця Ф. Ільдарханова, у країнах колишнього СРСР у ході переходу від однієї системи цінностей до іншої досі не сформовано ідеологію сімейної політики на ментальному рівні [78]. Дослідниця виділяє особистісний аспект сімейної політики, що визначає

своєрідне державне замовлення сім'ї на формування та розвиток в умовах сім'ї індивідів з певними соціально-орієнтованими особистісними характеристиками. Тому, серед актуальних для України інформаційних заходів сучасної сімейної політики слід виділити наступні:

- державне сприяння у формуванні культури сімейних відносин (етичної, правової, побутової, ідеологічної) через громадянську та політичну освіту (агітаційні кампанії, спрямовані на формування навколо інституту сім'ї атмосфери особистої і суспільної цінності, програми усвідомленого материнства й батьківства, запровадження в навчальних закладах курсу лекцій «Сім'я і суспільство»);

- забезпечення комфортності сім'ї в умовах сучасного інформаційного поля (моніторинг медіа-простору, боротьба із пропагандою культури насильства, аморального стилю життя, розвиток цивілізованого відношення до сексуальності);

- популяризація сім'ї та здорового способу життя як актуальної національної ідеї (зображення попиту на ці цінності серед владної, культурної та наукової еліти країни);

- створення в суспільстві атмосфери соціального оптимізму, що позитивно впливає на шлюбно-сімейну поведінку населення; відмова від нав'язування зовнішнього соціального контролю над сім'єю на користь внутрішньосімейних способів вирішення сімейних проблем.

Поряд з тим, на нашу думку, держава має право у ненав'язливій формі рекламувати такий тип сім'ї, який вигідний суспільству. Однак, останній не повинен зображуватись безальтернативним, адже це вступатиме всупереч із принципом свободи вибору моделі сімейної поведінки. Загалом, на даному етапі дуже складно визначити межі дозволеного втручання держави у приватні справи особи, щоб заохотити її до сімейного життя.

Отже, максимально ефективні технології сімейної політики, правильний вибір конкретних пріоритетів сприяє підвищенню ефективності заходів сімейної підтримки.

Висновки до третього розділу

Сімейна політика є своєрідним інструментом інтеграції національної держави. У ході дослідження встановлено, що сімейна політика грає істотну роль в досягненні загальнодержавних завдань, пов'язаних з високим рівнем сімейного достатку, зайнятості населення, покращенням умов для здорового розвитку дітей. Актуальним напрямком модернізації європейської сімейної політики є подальше розширення числа суб'єктів сімейної політики та перерозподіл ролей між державним, приватним і благодійним секторами у процесі обслуговування сімей. Встановлено, що модернізація системи сервісної підтримки для сімей дасть можливість зреагувати на їхні зростаючі потреби, урізноманітнити перелік послуг та сприяти росту якості їх надання.

У ході дослідження з'ясовано, що заходи сімейної політики часто мають популістський характер – у самій системі підтримки сім'ї багато суб'єктивного, що відображає настрої сьогодення і інтересів сучасної політичної еліти. Це робить актуальним потребу поєднання глибокого наукового підходу до аналізу сімейної політики і аналізу того суб'єктивного, що в ній є та було.

Європейська Комісія приділяє велику політичну увагу питанням формування та реалізації сімейної політики у країнах-членах ЄС. Вона фінансує діяльність ряду європейських науково-дослідних мереж з питань сімейної політики, періодично організовує конференції, семінари. У межах країн-членів ЄС поширюються публікації з проблематики сімейної політики, розробляються відповідні рекомендації про необхідні заходи державної підтримки сімей.

У ході діяльності європейських науково-дослідних мереж визначена основна тенденція сучасної європейської сімейної політики: заходи підтримки сім'ї не проявляють тенденцію до уніфікації, зважаючи на досить відмінні національні традиції в системі піклування про сім'ю, наявні в кожній окремо взятій країні ЄС. Однак, в Європейському Союзі наявні певні

загальні пріоритети сімейної політики, що склалися історично, та країни-члени ЄС, що приєдналися до складу Союзу на початку ХХІ ст., не в змозі вплинути на їх трансформацію. З іншого боку, ряд актуальних питань сімейної політики ЄС за останнє десятиліття значно зблизили країн-членів, принаймні у ініціативі проведення спільних наукових досліджень, що виявилось у діяльності значної кількості дослідницьких програмних мереж з питань сімейної політики, впровадженні новітніх інструментів сімейної підтримки. Сучасна європейська сімейна політика стає все більш зорієнтованою на «якісні» (а не «кількісні») результати сімейного розвитку. Такі пріоритети країн-членів ЄС визначають сімейну політику, нейтральну до різних форм сімейної поведінки.

У ході тривалої еволюції інституту сім'ї і його взаємовідносин з суспільством прослідковуються дві паралельні тенденції: росте цінність і значення суверенітету сім'ї та одночасно підвищується роль державної сімейної політики. Однак, сімейна політика – це ціленаправлений вплив соціальних інститутів на сім'ю, а такий вплив має небезпеку посягнути на суверенітет сім'ї. Означені тенденції, хоча і обумовлені однаковими соціально-економічними процесами, все-таки знаходяться у певному протиріччі між собою. У ході дослідження з'ясовано, що повне усунення такого протиріччя неможливе. Реальним видається досягнення компромісу, що впливає із вимог однієї та іншої тенденції. Масштаби такого компромісу визначають межі потенційного розвитку державної сімейної політики.

У ході дослідження встановлено, що сучасна сімейна політика України залишається імпліцитною, особливе функціональне навантаження заходів сімейної політики не включені в діяльність органів державної влади у вигляді цілісної автономної системи. Більшість міністерств і відомств України не виконують функції суб'єктів сімейної політики, відсутнім є окреме міністерство сім'ї. Українська сім'я досі не стала повноправним суб'єктом сучасних державних реформ, не сформовані групи інтересів, які б сприяли участі сім'ї у ролі активного суб'єкта суспільно-політичної діяльності.

ВИСНОВКИ

1. У ході дослідження відзначено складність формування чіткого однозначного категоріального апарату сімейної політики. Єдине визначення сімейної політики у світовій науці відсутнє і багато вчених не наполягає на цьому, використовуючи окремі елементи змісту сімейної політики в залежності від наявної кон'юнктури на політичному ринку. На даному етапі досі поширеним є спрощене розуміння сімейної політики як сукупності політик, зорієнтованих на сім'ю. У ході дослідження сімейної політики корисним є оперування науковими прийомами, що дозволяють уникати крайнощів аксіологічних розбіжностей.

Державна сімейна політика виступає основним механізмом впливу держави на сім'ю, його засадничою основою, що передбачає чітке визначення суті, мети, завдань, системи принципів політичного впливу. Ефективна сімейна політика обумовлена державними потребами. Сім'я – це відкрита система, що знаходиться у взаємодії з економічною та політичною сферами суспільства, відображає соціальне самопочуття громадян, є союзником держави у вирішенні проблем суспільного розвитку. Соціальна сфера – найближча до сім'ї – і тому, коли в ній виявляються негативні процеси і тенденції, суспільство замислюється про ступінь правильності усієї державної політики. Гарантії підтримки політичної стабільності містяться в соціальних умовах. Якщо у процесі управління соціумом держава враховує множинність інтересів сім'ї, реалізує заходи сімейної підтримки у вигляді автономної системи, є підстави говорити про цілеспрямовану державну сімейну політику. Причинно-наслідковий взаємозв'язок сімейної політики з економікою означає переважний розвиток галузей, які забезпечують задоволення матеріальних потреб сімей.

2. Держава формує інституціональне середовище функціонування сім'ї. Значення сімейної політики в тому, що вона є політичним інструментом розвитку інституту сім'ї та держави. Звідси виникає потреба першочерговості

фінансування сімейної політики в системі інших видів державної політики. З'ясовано, що сімейна підтримка не повинна зводитись до вирішення лише матеріальних проблем сім'ї, а й спрямовуватися на створення всіх економічних, правових, психолого-педагогічних умов для задоволення різних сімейних інтересів. За такої ситуації сімейна політика стає чутливою та змістовною у плані впливу на нові негативні явища функціонування сім'ї.

Сімейна політика (як експліцитна, так і емпліцитна) – є засобом соціального контролю. У такому розумінні сімейна політика стає механізмом, що спрямовує поведінку чоловіків і жінок у вигідному для держави напрямку. У більшості країн Європи сім'я розглядається як важливий засіб для досягнення широких політичних та соціальних цілей у перспективі, пов'язаних з добробутом громадян. Протягом п'яти останніх років в умовах нестабільного економічного розвитку деяких членів ЄС підвищений інтерес до зменшення сімейного добробуту зумовив актуалізацію проблеми сімейного достатку в ролі одного з перших пунктів політичного порядку денного Європейського Союзу.

Пріоритетні заходи сімейної політики формуються на основі постійного моніторингу результатів підтримки сім'ї. Визначення цілей сімейної політики, її стратегії і тактики, аналіз технології проведення сімейної політики слід починати з розгляду блоку громадської думки, що відображає як оцінку сімейних змін, так і уявлення про необхідність (чи відсутність необхідності) реагувати на них. Процес формування сімейної політики може бути конвенціональний, релятивний, компромісний або конфліктний. Релятивність формування заходів підтримки сім'ї можна відстежити на прикладі визначення сімейних змін як соціальної проблеми, для чого об'єктивних, наукових критеріїв не завжди виявляється достатньо. Сприйняття сімейних змін як девіацій є складним процесом і визначається багатьма факторами, зокрема суспільними ідеалами, особливостями конкретного етапу політичного розвитку.

3. У ході аналізу ідейно-теоретичних підвалин сімейної політики

з'ясовано, що дуже складно визначити межі дозволеного втручання держави у приватні справи особи в напрямку заохочення її до сімейного життя. Від надмірного впливу держави на сім'ю застерігають експерти європейських науково-дослідних мереж DynSoc, IPROSEC, NIEPS. Дане питання досі залишається не повністю вирішеним та відкритим у рамках світової теорії сімейної політики.

Встановлено, що лише тривала сімейна політика із вираженим пролонгованим характером надає довготривалі позитивні результати сімейного розвитку. Екстрені разові заходи в системі підтримки сімей не здатні надовго закріпити здобуті результати. У європейському контексті стійкі позитивні зміни у сімейному розвитку зумовлювала сімейна політика, яка протягом тривалого часу забезпечувала послідовний розвиток сім'ї, без різких змін, але з поступовим впровадженням новацій у систему сімейної підтримки.

З'ясовано, що специфіка вирішення проблем сімейного розвитку полягає у міждисциплінарності характеру їхнього виникнення та потенційного вирішення. Тому, розв'язання проблем сімейного розвитку є можливим за допомогою комплексу механізмів з різних напрямків державної діяльності.

4. Актуальні проблеми європейської сімейної політики (проблема поєднання професійних та сімейних обов'язків, проблема гендерної асиметрії в суспільстві, проблема нарощення сімейного добробуту та сприяння самозабезпеченню сім'ї) у сучасній європейській науці названо такими, які опосередковано, але визначально впливають на вирішення демографічних проблем та проблем сталого сімейного розвитку. Заходи політики сприяння у поєднанні професійних та батьківських обов'язків першопочатково реалізовувались у Європейському Союзі для збільшення зайнятості населення, але в результаті позитивно вплинули на народжуваність через зменшення вартості дітей для домогосподарств. З'ясовано, що у нормальних умовах сім'я сама повинна нести основну частину відповідальності за благополуччя своїх членів, задача держави в цьому контексті – удосконалити

умови реалізації економічного потенціалу кожної сім'ї та кожного її члена.

З'ясовано, що, незважаючи на високу ефективність заходів соціал-демократичної моделі сімейної політики у боротьбі з сімейною бідністю, більшість держав Європи тяжіють до популяризації неоліберальної схеми взаємовідносин держави та сім'ї. Це зумовлює переорієнтацію інструментів сучасної політики від заходів прямого – до заходів непрямого впливу на сім'ю. Однак, у країнах з тривалим радянським минулим завищені суспільні очікування (щодо прямих матеріальних виплат сім'ям) гальмують процес модернізації сімейної політики, зокрема оновлення її інструментарію.

На сучасному етапі сімейна політика країн-членів ЄС позбувається свого пронаталістського спрямування і реформується у напрямку забезпечення покращення якості життя сімей з дітьми. Можна стверджувати, що сфера відповідальності держави за благополуччя сім'ї в Європі поступово розширюється, змінюється, але це відбувається не на пронаталістській чи егалітарній основі; йдеться про трансформацію самої підтримки: сім'я все більшою мірою стає об'єктом різних соціальних ініціатив. В умовах обмеженості ресурсів навіть витратна скандинавська модель сімейної політики поступово лібералізується. Зміст сучасної європейської сімейної політики становить всебічна підтримка сім'ї, як середовища проживання дітей та батьків, заходами переважно непрямого впливу та досягнення якісних показників сталого сімейного розвитку (так звана «політика, стимулююча життєдіяльність сім'ї»).

Домінуючою тенденцією сучасної сімейної політики визначено пошук альтернативних інноваційних заходів непрямого впливу на стимулювання сімейного розвитку на основі багатосуб'єктності, за якої сім'я, інститути громадянського суспільства, соціально зорієнтований бізнес та держава знаходяться у безперервному діалектичному взаємозв'язку і забезпечують солідарну відповідальність за базові гарантії умов сімейного розвитку. Багатосуб'єктність державної сімейної політики вимагає наявності специфічних засобів координації зусиль суб'єктів політики, державного

стимулювання корпоративної сімейної політики, державної організаційної та ресурсної підтримки громадянських ініціатив. Реалізація ідеології сімейної політики в умовах ХХІ ст. визначається тим, якою мірою в суспільстві будуть створені умови для соціального партнерства. Саме соціальне партнерство сприятиме ефективності та економності політики сприяння сімейному розвитку, створюватиме умови для перманентного суспільного діалогу через активізацію громадської активності та ініціативності нормально функціонуючої сім'ї. Недостатній розвиток інститутів громадянського суспільства, відсутність активності соціально зацікавлених груп інтересів нівелюватиме процес вироблення сімейної політики в сучасній Україні у відкритих демократичних формах дискусій та обговорень. Причому держава, як основний творець, регулятор сімейної політики, повинна надати гарантії прав корпоративним лобістським групам підтримки інтересів сім'ї в політиці, які, зважаючи на наявні гендерні стереотипи в Україні, мають складатися переважно з жінок.

Доведено, що можливе державно-політичне втручання у сім'ю, яке проявляється у штрафних, податкових за бездітність, розлучуваність або відмову від сімейних обов'язків, є своєрідною «відчайдушною» відповіддю держави на сучасні трансформаційні зміни в інституті сім'ї. Однак, ці зміни інституту сім'ї є реакцією на виклики ХХІ ст. та визнаються невідворотними. Тому, держава «змушена навчитися співживати» із новими сімейними формами.

5. У ході аналізу науково-дослідної діяльності європейських програмних мереж з сімейної політики з'ясовано, що універсальні заходи підтримки сім'ї найбільш доцільні за умови високого ступеня сімейної бідності та в країнах з перехідною економікою. Поряд з тим, в умовах стабільного економічного розвитку ряд базових державних послуг для сім'ї мають бути доступними для всіх типів сімей. Головною умовою подолання сімейної бідності у рамках сучасної європейської сімейної політики та росту індивідуалізації суспільства (в контексті інформаційної епохи) визнано створення умов для стабільної професійної зайнятості обох членів подружжя. У ході дослідження

доведено: падіння показників народжуваності неможливо зупинити лише у рамках сімейної політики. Політичні експерти називають сприятливим фактором у прийнятті рішення про народження дітей стабільну економіку країни.

Відзначено, що в умовах ХХІ ст. показники народжуваності вищі у тих країнах, де чоловіки беруть на себе частину «жіночих» обов'язків. Ідеологія гендерної рівності забезпечує збільшення сімейного достатку, що зумовлено значними можливостями зайнятості жінок з малолітніми дітьми та високим рівнем оплати праці жінок. Виявлено закономірність: вищий ступінь гендерної рівності у країнах зі стабільним економічним розвитком корелює із більш високими показниками народжуваності. Отже, масштабніше залучення жінок на ринок праці – ключ до досягнення гендерної рівності в суспільно-політичному житті. Доведено, що будь-які політичні ініціативи в напрямку гендерного егалітаризму позитивно впливають на зменшення масштабів сімейної бідності, навіть якщо це не детерміновано експліцитною задачею сімейної підтримки. У цьому напрямку особливо корисними для пострадянських країн стануть заходи стимулювання «відповідального» батьківства та подолання феномену «відсутнього батька».

6. Головною суперечністю сучасної сімейної політики України визначено непропорційне зростання вимог та очікувань, які держава покладає на сім'ю, із одночасним звуженням кола обов'язків держави щодо сім'ї в контексті нестабільного економічного розвитку. З'ясовано, що сімейна політика повинна характеризуватися поліфункціональністю, що означає стимулювання всебічного розвитку сім'ї як цілісного інституту без зосередженості на економічних чи демографічних факторах. Протягом останніх двох десятиліть в Україні триває процес розвитку та оформлення державної сімейної політики: розробка її методологічних основ, створення нормативно-правової бази (відповідної сучасним умовам), удосконалення перспективних механізмів реалізації сімейної підтримки. Однак, функціональне навантаження суб'єктів сімейної політики України досі є

дисперсивним, заходи підтримки сім'ї демонструють низьку ефективність при їх одночасній високій витратності. Окрім того, державні органи України під сімейною політикою найчастіше розуміють сукупність різнопланових соціальних заходів, безпідставно розширюючи та розмиваючи предмет сімейної політики. Відмова від регламентованих ідеологічних установок, що стримували руйнування сім'ї у радянський період, і відсутність для них заміни іншими світоглядними установками на даному етапі, дає підстави говорити про нечітке бачення ідеології сімейної політики об'єктом політичної підтримки. У ході дослідження відмічено розвиток тенденції до відродження традиційної сім'ї з чітким розподілом ролей («патріархатний ренесанс») в сучасній Україні. Аконвенціональна сімейна модель, що зобов'язує чоловіка разом із жінкою нести паритетну відповідальність перед домогосподарством та дітьми на даному етапі не поширена в Україні. З'ясовано, що найкращим стимулом сімейного розвитку в Україні буде стабільна, добре оплачувана зайнятість обох членів подружжя за умови наявності розвиненої системи доступних дошкільних закладів, вирішеності житлового питання, розвитку транспортної, соціальної інфраструктури (особливо у сільській місцевості). У XXI ст. однією з задач сімейної підтримки є переорієнтація ринкової економіки з індивіда на сім'ю. Тому, актуальним державним заходом стане перехід від оподаткування окремих членів сім'ї – до оподаткування платоспроможності всієї сім'ї як цілісної одиниці.

У сучасних дослідженнях сімейної політики України система сімейної підтримки ототожнюється з соціальним захистом і регулюванням шлюбно-сімейних відносин. Поряд з тим, вітчизняні праці з аналізу сімейної політики поступово інтегруються в контекст світової політичної науки. Пріоритетними в рамках політологічного аналізу стають напрями дослідження сім'ї в контексті розвитку інститутів влади, динаміки складу політичних еліт, впливу політичної культури на суспільний розвиток та сім'ї як інституту політичної соціалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В. П. Організоване суспільство: Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу / Віктор Петрович Андрущенко. — К. : Атлант ЮЕМСі, 2006. — С. 243 – 278.
2. Андрющенко Я. В. Влияние материальных условий жизни на рождаемость и проблемы демографической политики / Я. В. Андрющенко // Демографические исследования. — 2007. — № 6. — С. 56 – 68.
3. Антонов А. Государство взамен семьи? [Электронный ресурс] / А. Антонов // Демоскоп. — 2003. — 14 – 17 апреля. — № 109 – 110. — Режим доступа : <http://demoscope.ru/weekly/2003/0109/analit06.php>.
4. Антонов А. И. Микросоциология семьи: методология исследования структур и процессов / А. И. Антонов. — М. : Nota Bene, 1998. — 360 с.
5. Антонов А. И. Политическая демография: проблемы противодействия упадку семьи и депопуляции / А. И. Антонов // Демографические процессы и семейная политика: региональные проблемы : материалы к Российской науч.-практ. конф. (Липецк, сентябрь 1999 г.). — М. : МАКС Пресс, 1999. — С. 13 – 40.
6. Антонов А. И. Семья на пороге третьего тысячелетия / А. И. Антонов. — М. : Знание, 1995. — 263 с.
7. Антонов А. И. Семья, рыночная экономика, государство : кризис социальной политики / Анатолий Иванович Антонов // Вестник Московского университета. Серия 18 : Социология и политология. — 1999. — № 3. — С. 87 – 103.
8. Антонов А. И. Судьба семьи в России XXI века: Размышления о семейной политике, о возможности противодействия упадку семьи и депопуляции / А. И. Антонов, С. А. Сорокин. — М. : Грааль, 2000. — 416 с.
9. Антропова Ю. Ю. Государственная региональная семейная политика в современной России : дис. ... доктора социол. наук : 22.00.04 / Антропова

Юлия Юрьевна. — М., 2010. — 353 с.

10. Артюхов А. В. Государственная семейная политика и ее особенности в России / А. В. Артюхов // Социс. — 2002. — № 3. — С. 108 – 114.

11. Архангельский В. Н. Факторы рождаемости / В. Н. Архангельский. — М. : ТЕИС, 2006. — 399 с.

12. Бабенко О. Е. Державна політика України в сфері запобігання насильству в сім'ї / О. Е. Бабенко // Проблеми правознавства і правоохоронної діяльності. — 2009. — № 3. — С. 106 – 111.

13. Бабкін В. Д. Роль соціально-правової держави у цивілізаційному поступі / В. Д. Бабкін // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї / ред. І. Ф. Курас, М. І. Михальченко, Ф. М. Рудич, В. П. Горбатенко, В. П. Андрущенко, І. О. Кресіна, Е. В. Щербенко. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН, 2003. — № 4. — С. 48 – 60.

14. Бабкіна О. В. Соціально-правова держава / О. В. Бабкіна // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. — Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. / відп. ред. О. В. Бабкіна. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. — Вип. 4. — С. 195 – 201.

15. Балабанова Н. В. Социальный диалог. Социальное партнерство. Социальное государство / Балабанова Н. В., Жуков В. И., Пилипенко В. Е. — К. : Академия труда и социальных отношений, 2002. — 189 с.

16. Беккер Г. Современная социологическая теория в ее преемственности и изменении / Г. Беккер, А. Босков; [пер. с англ. В. М. Корзинкина, Ю. В. Семенова]. — М. : Иностранная литература, 1961. — 895 с.

17. Белобородов И. Проблема демографии: качество или количество? / И. Белобородов // Политика народонаселения: настоящее и будущее : в 2 кн. / ред. В. В. Елизаров, В. Н. Архангельский. — Книга 2. — М. : МАКС Пресс, 2005. — С. 10 – 14.

18. Березенко Ю. Вся надежда на дачников / Ю. Березенко // Комментарии. — 2012. — 22 июня. — № 25. — С. 30 – 31.

19. Бестужев-Лада И. В. Депопуляция: социальные проблемы / И. В. Бестужев-Лада // Демографические процессы и семейная политика: региональные проблемы : материалы к Российской науч.-практ. конф. (Липецк, сентябрь 1999 г.). — М. : МАКС Пресс, 1999. — С. 58 – 68.
20. Бідзюра І. П. Філософія системних реформ в Україні на рубежі століть (політологічний аналіз) : дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Іван Павлович Бідзюра. — К., 2006. — 400 с.
21. Бідзюра І. П., Рибачук М. Ф. Соціальні зміни як засада реформування українського суспільства / І. П. Бідзюра, М. Ф. Рибачук // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. — 2005. — № 1. — С. 102 – 108.
22. Блинкявичюте : Семейная политика консерваторов противоречит стратегии ЕС [Электронный ресурс] // Delfi. — Режим доступа : <http://ru.delfi.lt/myep/epnews/article.php?id=37452279>.
23. Богаевская А. Н. Социальный менеджмент. Семья и семейная политика / А. Н. Богаевская. — Владивосток : ДВГУ, 2001. — 91 с.
24. Борисов В. А. Депопуляция в России: причины и следствия, пути преодоления / В. А. Борисов // Демографические процессы и семейная политика: региональные проблемы : материалы к Российской науч.-практ. конф. (Липецк, сентябрь 1999 г.). — М. : МАКС Пресс, 1999. — С. 72 – 79.
25. Борода М. Звідки беруться діти: політика, спрямована на підвищення народжуваності [Електронний ресурс] / М. Борода // Перспективні дослідження. — 2009. — №1. — 38 с. — Режим доступу : http://www.icps.com.ua/files/articles/56/3/Policy_Studies_1_Ukr.pdf.
26. Варзар І. М. Авторський теоретичний спецкурс «Соціально-правова держава: історіологія теоретичної концепції» / Іван Михайлович Варзар. — К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. — 31 с.
27. Варзар І. М. Із контекстів минулих літ: Вибране в крнцепуальних та мемуарних вимірах / Варзар Іван Михайлович. — К. : ФАДА, ЛТД, 2003. — Кн. 1. Держава і народ-етнос у політологічному дискурсі. — 592 с.

28. Винчук И. Три отличия украинцы от француженки / И. Винчук // Комментарии. — 2012. — 22 июня. — № 25. — С. 32 – 33.
29. Вишневский А. Г. Захаров С. В., Иванова Е. И. Обновление семьи и брака // Демографическая модернизация России 1990 – 2000 / [под ред. А. Вишневского]. — М. : Новое изд-во, 2006. — С. 26 – 48.
30. Вишневский А. Г. Демографический кризис в странах СНГ [Электронный ресурс] / А. Г. Вишневский / Режим доступа : <http://www.demoscope.ru/weekly/2005/0197/tema03.php>.
31. Вишневский Ю. Долголетие кроется в мелочах / Ю. Вишневский // Комментарии. — 2012. — 22 июня. — № 25. — С. 28 – 29.
32. Гаек Ф. А. Конституція свободи / Фрідріх Август фон Гаек ; [пер. з англ. М. Олійник, А. Королишина]. — Львів : Літопис, 2002. — 556 с.
33. Гаман-Голутвина О. Меняющаяся роль государства в контексте реформ государственного управления: отечественный и зарубежный опыт / О.Гаман-Голутвина // Политические исследования. — 2007. — № 4. — С. 25 – 38.
34. Ганслі Т. М. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки / Теренс М. Ганслі ; [пер. з англ. О. Перепадя]. — К. : Основи, 1996. — 237 с.
35. Герасименко Г. В. Оцінка впливу соціальних програм на динаміку народжуваності в Україні / Г. В. Герасименко // Демографія та соціальна економіка. — 2010. — № 1(13). — С. 55 – 62.
36. Глазунов С. В. Проблема формування та розвитку шлюбно-сімейного способу життя сучасної молоді [Електронний ресурс] / С. В. Глазунов. — Режим доступу : http://www.rusnauka.com/2_KAND_2011/Psihologia/78560.doc.htm.
37. Голицина Е. Ю. Роль государства в преодолении кризисных явлений в семье (на примере западной Европы) [Электронный ресурс] / Е. Ю. Голицина. — Mode to access : <http://viperson.ru/wind.php?ID=640519>.
38. Головатий М. Ф. Молодіжна політика в Україні : проблеми оновлення / Микола Федорович Головатий. — К. : Наукова думка, 1993. — 236 с.

39. Головатий М. Ф. Соціальна політика і соціальна робота: Термінологічний словник / М. Ф. Головатий, М. Б. Панасюк. — К. : МАУП, 2005. — 560 с.
40. Головатий М. Ф. Трансформація нової соціальної політики в сучасній Україні: концептуальні засади / М. Ф. Головатий // Соціальна робота в Україні: теорії і практика. — 2002. — Жовтень – грудень. — № 1. — С. 20 – 24.
41. Голод С. И. Семья и брак: историко-социологический анализ / С. И. Голод. — СПб. : Метрополис, 1998. — 272 с.
42. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть : Монографія / Володимир Павлович Горбатенко. — К. : Академвидав, 1999. — 240 с.
43. Горемикіна Ю. В. Проблеми розвитку недержавних організацій у сфері надання соціальних послуг / Ю. В. Горемикіна // Демографія та соціальна економіка. — 2009. — № 1 (11). — С. 161 – 168.
44. Горохова К. Г. Государство благосостояния: шведская модель / Клавдия Германовна Горохова. — М. : Знание, 1989. — 62 р.
45. Гридковець Л. М. Гендернорівністний екстремізм як фактор руйнації родини [Електронний ресурс] / Л. М. Гридковець. — Режим доступу : <http://stopgender.wordpress.com/2011/07/12/gendernorivnistniy-ekstermizm>.
46. Грицяк Н. Формування гендерної політики в Україні: проблеми теорії, методології, практики : монографія / Н. Грицяк. — К. : Вид. НАДУ, 2004. — 384 с.
47. Гуманітарна політика української держави в новітній період : монографія / за ред. С. І. Здіорука. — К. : НІСД, 2006. — 403 с.
48. Гурко Т. А. Родительство в изменяющихся социокультурных условиях / Т. А. Гурко // Социс. — 1997. — № 1. — С. 72 – 79.
49. Гусак Н. Державна програма з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві: хто повинен її виконувати? / Н. Гусак // Соціальна робота і охорона здоров'я. — 2008. — Вип. 28. — С. 44 – 29.

50. Дармодехин С. В. Государственная семейная политика: проблемы теории и практики / С. В. Дармодехин // Социальные и гуманитарные науки. Серия 2. Экономика. — 1999. — № 3. — С. 139 – 144.
51. Дармодехин С. В. Семья и государство / С. В. Дармодехин // Педагогика. — 1999. — № 1. — С. 3 – 7.
52. Декларація про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок (від 5 березня 1999 року) // Законодавство України про сім'ю. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — С.141 – 143.
53. Демографические проблемы семьи / [Римашевская Н. М, Волков А. Г., Герасимова И. А. и др.] ; ред. Н. М. Римашевской. — М. : Наука, 1978. — 208 с.
54. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові напрями протидії / [За ред. В. Стешенко]. — К. : Інститут економіки НАН України, 2001. — 580 с.
55. Демоскоп Weekly [Электронный ресурс] / Институт демографии Национального исследовательского университета “Высшая школа экономики”. — Режим доступа : <http://demoscope.ru/weekly>.
56. Державний інститут сімейної та молодіжної політики [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.dipsm.org.ua/about>.
57. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс] / Дані Держжостату. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
58. Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву [Електронний ресурс] / Державні програми. — Режим доступу : <http://www.molod-kredit.gov.ua>.
59. Дікон Б. Глобальна соціальна політика: Міжнародні організації та майбутнє соціального добробуту / Дікон Б., Халс М., Станс П. ; пер. з англ. — К. : Основи, 1999. — 346 с.
60. Доклад о развитии человека [Internet Resource] / 2009. — Mode to access : <http://www.unicef.org>.
61. Дорохина О. В. Семейная политика государства как объект исследования

- / О. В. Дорохина // Вестник Московского университета. Социология и политология. — 1997. — № 2. — С. 118 – 136.
62. Думанська В. П. Освіченість та народжуваність: взаємодія у соціодемографічному просторі / В. П. Думанська // Демографія та соціальна економіка. — № 1 (11). — 2009. — С. 152 – 160.
63. Евразийский барометр : Рождаемость на Украине еще ниже, чем в России [Электронный ресурс] / Электронная версия бюллетеня Населения і суспільство. — № 73 – 74. — 2002. — 29 липня – 11 серпня. — Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2002/073/barom03.php>.
64. Європейська соціальна хартія // Законодавство України про сім'ю. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — С. 83 – 90.
65. Єрмоленко Д. О. Правовий статус людини і громадянина в Україні як соціальній державі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія і історія держави та права ; історія правових і політичних учень» / Д. О. Єрмоленко. — Харків, 2002. — 20 с.
66. Жежерун В., Замятіна Н. Громадянське суспільство й культура довіри: філолофсько-культурологічний аспект / В. Жежерун, Н. Замятіна // Вісн. Міжнар. Слов'ян. ун-ту. — Соціол. науки. — 2006. — № 1. — С. 34 – 38.
67. Жінка в Україні : міжвідомчий науковий збірник / за заг. ред. А. І. Комарової, І. Є. Голубєвої, В. П. Пустовойтенка та ін. — К., 2001. — 648 с.
68. Загальна декларація прав людини // Законодавство України про сім'ю. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — С. 70 – 80.
69. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України з питань надання державної допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку» від 21.02.2006 р. № 3446-IV [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3446-15>.
70. Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21 листопада 1992 року № 2811-XII [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт

Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2811-12>.

71. Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» від 01 червня 2000 р. № 1768-III [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1768-14>.

72. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків» від 08.09.2005р. № 2866-IV [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2866-15>.

73. Захаров С. Целевые индикаторы демографической политики: правилен ли наш выбор? / С. В.Захаров // Журнал Новой экономической ассоциации. — 2011. — № 9. — С. 176 – 180.

74. Збірник наукових праць Державного інституту розвитку сім'ї та молоді (за підсумками 2006 р.) / [упоряд.: Л. Є. Леонтьєва та ін.] — К. : Держ. Ін-т розвитку сім'ї та молоді, 2006. — 192 с.

75. Звіт про виконання у першій половині 2007 року державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року / [Є. М. Луценко, Н. Є. Гусак, Л. Є. Колос та ін.]. — К. : ДІРСМ, 2007. — 106 с.

76. Здравомыслова О. М. Российская семья на европейском фоне / О. М. Здравомыслова, М. Ю. Арутюнян. — М. : Эдиториал УРСС, 1998. — 172 с.

77. Зорина Е. В. Социальная политика в отношении семьи и детей в России и Германии: сравнительный анализ : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.04 / Зорина Екатерина Владимировна. — СПб., 2009. — 188 с.

78. Ильдарханова Ф. А. Формирование и развитие государственной семейной политики в трансформирующемся обществе: региональный аспект : дис. доктора социол. наук : 22.00.04 / Ильдарханова Флюра Амировна. — Казань, 2004. — 382 с.

79. Институт родины та подружнього життя [Електронний ресурс] / Актуально. — Режим доступу : <http://www.ucu.edu.ua/irpzh/publications/article;2650/>.
80. Кайлова О. В. Опыт семейной политики в странах Европейского Союза: система родительских отпусков / О.В. Кайлова // Политика народонаселения: настоящее и будущее : Четвертые Валентеевские чтения : Сборник до-кладов (Книга 2) [ред. В. В. Елизаров, В. Н. Архангельский]. — М. : МАКС Пресс, 2005. — С. 15 – 20.
81. Кайлова О. В. Семейная политика в странах Европейского Союза (социально-демографические аспекты) : дис. ... кандидата экон. наук : 08.00.05 / Кайлова Ольга Вячеславовна. — М., 2004. — 202 с.
82. Карлсон А. Бомба депопуляции / А. Карлсон // Демографические процессы и семейная политика: региональные проблемы : материалы к Российской науч.-практ. конф. (Липецк, сентябрь 1999 г.). — М., 1999. — С. 98 – 112.
83. Карлсон А. Общество – Семья – Личность: Социальный кризис Америки. Альтернативный социологический подход / Аллан Карлсон. — Пушкино: Грааль, 2003. — 288 с.
84. Каунова С. Н. Государственная семейная политика как условие устойчивого развития и обеспечения национальной безопасности России : дис. ... кандидата пол. наук : 23.00.02 / Каунова Светлана Николаевна. — Краснодар, 2010. — 191 с.
85. Климантова Г. Государственная семейная политика современной России : Учебное пособие / Г. Климантова. — М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2004. — 192 с.
86. Климантова Г. И. Государственная семейная политика в процессе социально-политической трансформации современной России : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. пол. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Г. И. Климантова. — Москва, 2002. —

38 с.

87. Климантова Г. И. Идеология формирования законодательной базы государственной семейной политики в Российской Федерации, 80-90-е годы : дис. ... канд. пол. наук : 23.00.02 / Климантова Галина Ивановна. — М., 1997. — 153 с.

88. Ключан І. А. Регіональні аспекти народжуваності в Україні / І. А. Ключан // Демографія та соціальна економіка. — № 1(13). — 2010. — С. 98 – 104.

89. Козлов В. А. Семейная политика в Российской Федерации : дис. ... кандидата экон. наук : 08.00.05 / Козлов Владимир Александрович. — М., 2011. — 162 с.

90. Колесник Л. Демографический кризис в Украине как посттравматический синдром [Электронный ресурс] / Л. Колесник / Режим доступа : http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php.

91. Коломієць О. О. Державна політика економічної підтримки сімей з дітьми: порівняльний аспект / О. О. Коломієць // Стратегічні пріоритети. — 2007. — №2(3). — С. 103 – 112.

92. Коломієць О. О. Монобатьківські сім'ї: соціальний захист і самозабезпечення / О. О. Коломієць // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 4 (13). — С. 148 – 156.

93. Коломієць О. О. Політика сприяння поєднанню зайнятості і батьківства в Україні (з урахуванням досвіду країн Західної Європи) / О. О. Коломієць // Демографія та соціальна економіка. Науково-економічний та суспільно-політичний журнал. — № 1(13). — 2010. — С. 140 – 147.

94. Коломієць О. О. Щодо міжнародного досвіду стимулювання народжуваності та основних напрямів його використання в Україні [Електронний ресурс] / О. О. Коломієць. — [Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України]. — Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/Monitor/Oktober/3.htm>.

95. Коломієць О. О. Взаємозв'язки дітородної активності та жіночої зайнятості в розвинених країнах / О. О. Коломієць // Стратегічні пріоритети. — № 1(10). — 2009. — С. 128 – 136.
96. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. : [за ред. Е. М. Лібанової]. — К. : УЦСР, 2006. — 138 с.
97. Кон И. Зачем нужны отцы? / И. Кон // «Звезда». — 2006. — № 12. — С. 124 – 145.
98. Концепція державної сімейної політики (від 17 вересня 1999 року) // Законодавство України про сім'ю. — К. : Юрінком Інтер. — 2002. — С. 143 – 150.
99. Копенгагенська декларація про соціальний розвиток // Законодавство України про сім'ю. — К. : Юрінком Інтер. — С. 81 – 83.
100. Королев С. В. Формирование и реализация государственной семейной политики на рубеже XX-XXI веков: на примере Удмуртской Республики : дис. ... кандидата истор. наук : 07.00.02 / Королев Сергей Владимирович. — Ижевск, 2007. — 217 с.
101. Королева М. В. Нравственно-религиозные основы семейной политики Российской империи начала XX века / М. В. Королева, А. Л. Сеница // Демографическая политика : сборник статей / под ред. Елизарова В. У., Джанаевой Н. Г. — М. : МАКС Пресс, 2008. — С. 140 – 162.
102. Кредитний калькулятор Програми Пільговий кредит [Електронний ресурс] // Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву. — Режим доступу : <http://molod-kredit.gov.ua/calc.php>.
103. Кремешна Т. Статус жінки в суспільстві як дзеркало його цивілізованості / Тетяна Кремешна // Політичний менеджмент. — 2004. — №3. — С. 70 – 76.
104. Кривачук Л.Ф. Зарубіжний досвід реалізації політики щодо дітей: пріоритетні напрямки впровадження [Електронний ресурс] // Л. Ф. Кривачук. — Режим доступу : http://www.nbuu.gov.ua/e-journals/tppd/2011_8/zmist/R_2/09Krivachuk.pdf.

105. Кризис института семьи в постиндустриальном обществе: анализ причин и возможности преодоления / [Кочеткова О., Русакова Е., Яновский К., и др.] ; под ред. К. Яновского. — М. : ИЭПП, 2007. — 243 с. — (Научные труды / Ин-т экономики переход. периода. № 112).
106. Крімер Б. О. До питання про чинники дітородної активності населення / Б. О. Крімер // Демографія та соціальна економіка. — 2010. — № 1(13). — С. 149 – 157.
107. Крючков А. І. Деякі проблеми сучасної молодшої сім'ї / А.І. Крючков // Сучасна українська сім'я: гендерні проблеми та шляхи їх подолання : матер. обласної наук.-практ. конф. / гол. редкол. І. В. Дорожкіна. — Чернігів, 2009. — С. 40 – 52.
108. Кузьмина А. Трансформации модели семьи и потребностей в социальной защите в условиях социально-демографических и социально-экономических перемен / А. Кузьмина. — Журнал исследований социальной политики. — 2008. — № 2. — С. 200 – 216.
109. Курило І. Як зупинити старіння населення / І. Курило, С. Аксьонова // Праця і зарплата. — 2009. — № 30 (658). — С. 4 – 5.
110. Курси підготовки до подружнього життя «Щаслива сім'я» [Електронний ресурс] // Про курси. — Режим доступу : <http://happy-family.kiev.ua/pro-kursy/pro-kursy>.
111. Куценко В. І. Соціальна держава (проблеми теорії, методології, практики) / Куценко В. І., Удовиченко В. П., Остафійчук Я. В. ; [за ред. Куценко В. І.]. — К., 2003. — 228 с.
112. Лавриненко Н. В. Сім'я і політичні орієнтації молоді / Н. В. Лавриненко // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 5. — С. 36 – 43.
113. Лакіза-Сачук Н. Глобалізація і проблема формування соціальної політики в Україні / Н. Лакіза-Сачук // Україна в сучасному світі : конференція випускників програм наукового стажування у США. — К. : Стилос, 2003. — С. 312 – 321.
114. Либанова Э. О здоровой нации / Э. Либанова [беседа с директором

Института демографии и социальных исследований им. М. В. Птухи НАН Украины Э.Либановой / записал Юрий Вишневский] // Комментарии. — 2012. — 22 июня. — № 25. — С. 31.

115. Либанова Е. Вступ. / Е. М. Либанова // Демографія та соціальна економіка. — 2009. — № 1(11) — С. 4.

116. Ловцова Н. «Здоровая, благополучная семья – опора государства»? Гендерный анализ семейной социальной политики / Н. Ловцова // Журнал исследований социальной политики. — 2003. — № 3/4. — Т. 1. — С. 323 – 339.

117. Ловцова Н. И. Трансформационные процессы семейной политики в современной России : дис. ... доктора социолог. наук : 22.00.04 / Ловцова Наталия Игоревна. — Саратов, 2005. — 413 с.

118. Логунова М. Н. Молодежная демографическая политика: состояние и проблемы / М. Н. Логунова, Е. В. Пшеничнюк // Молодежная политика. — Ч.1. — К., 1992. — С. 103 – 105.

119. Лук'янова К. Дитяче право по-дорослому: сьогодні у Верховній Раді відбулися парламентські слухання на тему «Законодавче забезпечення і реальний стан дотримання прав дитини в Україні» : [бесіда із головою підкомітету Верховної Ради з питань молодіжної політики, сім'ї та дитинства профільного парламентського комітету Катериною Лук'яною / записала Ірина Львова] // Голос України. — Київ, 2010. — 22 грудня. — № 242. — С. 3.

120. Лук'янова Н. Л. Державна політика щодо дітей та молоді в новітній Україні в умовах трансформаційних змін : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. / Лук'янова Наталія Леонідівна. — К., 2010. — 235 с.

121. Лупандин В. М. Малодетным популяциям в XXI веке грозит кризис [Электронный ресурс] / В. М. Лупандин // Российский культурный портал. — Режим доступа : <http://www.zovu.ru/biblio/data3.rar>.

122. Макдональд П. Низкая рождаемость и государство: эффективность политики / Питер Макдональд // Материалы международного семинара

«Низкая рождаемость в Российской Федерации: вызовы и стратегические подходы» (Москва, 14—15 сентября 2006 г.). — М. : Права человека, 2006. — 103 с.

123. Малахова В. В. Семейная политика российского государства: стратегии развития : дис. ... кандидата социол. наук : 22.00.04 / Малахова Венера Викторовна. — М., 2005. — 202 с.

124. Мацковский М. С. Социология семьи: проблемы теории, методологии и методики / М. С. Мацковский. — М. : Знание, 1986. — 116 с.

125. Медков В. М. Демография / В. М. Медков. — М. : Знание, 2003. — 544 с.

126. Мелешко Л. Еволюція сімейної політики України в 90-ті роки ХХ ст. / Л. Мелешко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Історія. — Т. 12. — 2006. — С. 113 – 121.

127. Мельничук Д. П. Народжуваність в Україні: вплив сучасних тенденцій на перспективи формування та майбутні характеристики людського капіталу / Д. П. Мельничук // Демографія та соціальна економіка. — 2010. — 1(13). — С. 90 – 97.

128. Мельничук Л. Нормативно-правові засади реалізації сімейної політики: регіональний аспект / Л. Мельничук // Ефективність державного управління : зб. наук. пр. НАДУ, 2007. — Вип. 12. — С. 130 – 137.

129. Мельничук Л. Нормативно-правові основи регулювання розвитку соціального інституту сім'ї: стан, проблеми та шляхи удосконалення / Л. Мельничук // Ефективність державного управління : зб. наук. пр. НАДУ. — 2006. — Вип. 2. — С. 335 – 347.

130. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало ХХ в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства : [у 2 т.] — СПб. : Дм. Буланин, 1999. — Т. 2. — 566 с.

131. Митрикас А. Семья как ценность: состояние и перспективы изменений ценностного выбора в странах Европы [Электронный ресурс] /

- А. Митрикас // Демоскоп. — 2006. — 1 – 22 января. — № 229 – 230. — Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2006/0229/analit01.php>.
132. Михальченко М. І. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / Михальченко М. І., Журавський В. С., Танчер В. В. — К. : Логос, 1997. — 178 с.
133. Міщук З. Соціальна держава: зарубіжний досвід / З. Міщук // Соціальна політика і соціальна робота. — 2004. — № 4. — С. 64 – 78.
134. Молода сім'я в Україні : Державна доповідь про становище сімей в Україні (за підсумками 2009 – 2009 р.) / Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Державний інститут розвитку сім'ї та молоді. — Київ, 2010. — 153 с.
135. Молодь та молодіжна політика в Україні : соціально- демографічні аспекти / За ред. Е. М. Лібанової. — К. : Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. — 248 с.
136. Молодь України у дзеркалі соціології / [заг. ред. О. Балакірева, О. Яременко]. — К. : УІСД, 2001. — С. 125 – 133.
137. Накалюжна І. В. Народжуваність у великих містах України на початку ХХІ ст. / І. В. Накалюжна // Демографія та соціальна економіка. — № 1 (13). — 2010. — С. 167 – 176.
138. Народонаселение. Энциклопедический словарь / ред. Г. Меликьян. — М. : Большая Российская энциклопедия, 1994. — 640 с.
139. Население России 2007. Пятнадцатый ежегодный демографический доклад / [отв. ред. А. Г. Вишневский] — М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2009. — 296 с.
140. Національна програма планування сім'ї // Законодавство України про сім'ю. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — С. 150 – 159.
141. Ничипоренко С. В. Актуальні проблеми матеріального становища сімей в Україні / С. В. Ничипоренко // Держава та регіони. — 2006. — № 1. — С. 186 – 190. — (Серія : Економіка та підприємництво).

142. Ничипоренко С. В. Демографічний аспект сімейної політики в Україні / С. В. Ничипоренко // Демографія та соціальна економіка. — 2005. — № 2. — С. 30 – 37.
143. Ничипоренко С. В. Міжнародний досвід соціальної підтримки сімей / С. В. Ничипоренко // Формування ринкової економіки : зб. наук. праць : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції [«Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики»], (Київ, 21 – 22 жовт. 2005 р.). — К. : КНЕУ, 2006. — С. 333 – 341. — (Демографічні аспекти регулювання та відтворення трудового потенціалу ; т. 2).
144. Ничипоренко С. В. Молодіжна сімейна політика в Україні / Ничипоренко Світлана Володимирівна. — Умань : Видавець «Сочінський», 2011. — 217 с.
145. Ничипоренко С. В. Молодіжна сімейна політика в Україні: формування та шляхи реалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.07 „Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика” / С. В. Ничипоренко. — К., 2008. — 20 с.
146. Ничипоренко С. В. Молодіжна сімейна політика в Україні: формування та шляхи реалізації : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.07 / Ничипоренко Світлана Володимирівна. — К., 2008. — 227 с.
147. Общая и прикладная политология / [Андреев Э. М., Баталов Э. М., Воробьев Г. В. и др.] ; под ред. В. И. Жукова, Б. И. Краснова. — М. : МГСУ; Изд-во “Союз”, 1997. — 992 с.
148. Органи державної влади в Україні: структура, функції та перспективи розвитку : навч. посіб. / [Н. Р. Нижник, С. Д. Дубенко, Н. Г. Плахотнюк та ін.] ; за заг. ред. Н. Р. Нижник. — К. : ЗАТ “НІЧЛАВА”, 2003. — 288 с.
149. Осколкова О. Б. Государственная семейная политика в странах Европейского Союза / Ольга Борисовна Осколкова // Семья в России. — 1998. — №1. — С. 123 – 141.
150. Осколкова О. Б. Современные демографические тенденции: развитие капиталистические и развивающиеся страны / Ольга Борисовна

Осколкова. — М. : Наука, 1984. — 158 с.

151. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, ухвалене 14.01.1998 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 1998. — № 23. — С. 110 – 144.

152. Основні напрями соціальної політики на період до 2004 року [Електронний ресурс] / Указ Президента України № 717/2000 від 24.05.2000. — Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?code=717/2000>.

153. Остроух И. Государство благосостояния и институт семьи в Германии / И. Остроух // Демоскоп. — № 109 – 110. — 14 – 27 апреля 2003. — С. 24 – 30.

154. Павленко Я. М. Особливості реалізації державної сімейної політики в умовах сучасного села та малого міста / Я. М. Павленко // Сучасна українська сім'я: гендерні проблеми та шляхи їх подолання : матер. обласної наук.-практ. конф. / гол. редкол. І. В. Дорожкіна. — Чернігів. — 2009. — С. 82 – 94.

155. Пальян З. О. Статистичний аналіз чинників та передумов народжуваності в Україні / З. О. Пальян // Статистика України. — 2009. — № 2. — С. 48 – 54.

156. Пасько Я. І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння / Ярослав Ігорович Пасько. — К. : ПАРАПАН, 2008. — 272 с.

157. Перглер Т. І. Роль соціально-правової держави Німеччини у стабілізації суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пол. наук : спец. 23.00.02 „Політичні інститути та процеси” / Т. І. Перглер. — К., 1998. — 20 с.

158. Перепелиця М. П. Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект) / М. П. Перепелиця. — К. : Український інститут соціальних досліджень, Український центр політичного менеджменту, 2001. — 242 с.

159. Плевако Н. С. О шведском «государстве благосостояния» / Н. С. Плевако // Социальное государство: концепция и сущность [ДИЕ РАН № 138]. — М. : ОГНИ, 2004. — С. 128 – 134.

160. Плотников А. Д. Государственная семейная политика в Российской Федерации: тенденции формирования и реализация в 90-х гг. XX в. : дис. ...

доктора истор. наук : 07.00.02 / Плотников Александр Дмитриевич. — М., 2001. — 555 с.

161. Повстин О. В. Регіональна сімейна політика України: завдання, моніторинг, забезпечення соціальної безпеки / О. В. Повстин // Науковий вісник НЛТУ України. — 2011. — Вип. 21. — С. 359 – 366.

162. Подласий И. П. Педагогика. Новый курс: учебн. [для студентов пед. вузов]: в 2-х кн. — М. : Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС. — Кн. 2. Процесс воспитания. — 256 с.

163. Позняк О. Проблеми формування міграційної політики України в сучасних умовах / О. В. Позняк // Демографія та соціальна економіка. — 2009. — № 1(11). — С. 20 – 28.

164. Постанова Верховної Ради України «Про концепцію державної сімейної політики» від 17 вересня 1999 року, № 1063-XIV [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1063-14>.

165. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання призначення і виплати допомоги сім'ям з дітьми» від 11 січня 2007 року, № 13 [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=13-2007-%EF>.

166. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми підтримки сім'ї на період до 2010 року» від 19 лютого 2007 року, № 244 [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=244-2007-%EF>.

167. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми забезпечення молоді житлом на 2002 – 2012 роки» від 29 липня 2002 року, № 1089 [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1089-2002-%EF>.

168. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Програму «Українська родина» від 14 березня 2001 року, № 243 [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=243-2001-%EF>.
169. Про додаткові заходи щодо вдосконалення соціальної роботи з дітьми, молоддю та сім'ями : Указ Президента України від 23.06.2001 року, № 467 / 2001 // Офіц. вісн. України. — 2001. — № 26. — С. 30 – 34.
170. Про додаткові заходи щодо посилення соціального захисту багатодітних і неповних сімей : Указ Президента України від 30.12.2000 року, № 1396 // Офіц. вісн. України. — 2001. — № 1. — С. 70 – 92.
171. Про заходи щодо заохочення народжуваності в Україні : Указ Президента України від 03.01.2002 р., № 5 / 2002 // Офіц. вісн. України. — 2002. — № 2. — С. 180 – 220.
172. Про заходи щодо підтримки становлення та розвитку студентської сім'ї : Розпорядження Кабінету Міністрів // Нормативно-правове забезпечення діяльності центрів ССМ. — Т. 1. — К. : Знання, 2003. — С. 201 – 203.
173. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 21.12.2006 р., № 514-V // ВВР України. — 2007. — № 11. — С. 24 – 46.
174. Про Національну програму планування сім'ї : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 вересня 1995 року, № 736 [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main/cgi>.
175. Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України п'ятого скликання: Постанова Верховної Ради України від 11.07.2006 № 8-V (із змінами) // ВВР України. — 2006. — № 35. — Ст. 304.
176. Про утворення Міжвідомчої комісії з питань сімейної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.05.2001 року, № 478 (зі змінами) // Офіц. вісн. України. — 2001. — № 20. — Ст. 154.
177. Прохоров Б. Б. Экология человека: понятийно-терминологический словарь / Б. Б. Прохоров. — М. : Изд-во МНЭПУ, 1999. — 348 с.

178. Прядко И. Ум на каблуках / И. Прядко // Корреспондент. — 2012. — 25 мая. — № 20. — С. 36 – 38.
179. Пфау-Эффингер Б. Опыт кросс-национального анализа гендерного уклада / Б. Пфау-Эффингер // Социс. — 2000. — № 11. — С. 24 – 35.
180. Пьянов А. И. К вопросу о содержании предметной области государственной семейной политики / А. И. Пьянов // Вестник Ставропольского государственного университета. — 2008. — № 58. — С. 121 – 127.
181. Римашевская Н. М. Исследования жизнедеятельности семьи как теоретическая основа семейной политики / Н. М. Римашевская // Семья в России. — 1995. — № 1/2. — С. 8 – 29.
182. Руаяль Мари-Сеголен [Электронный ресурс] / Википедия. — Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/Руаяль,_Сеголен.
183. Рудинеско Е. Розладнана сім'я / Елізабет Рудинеско ; [пер. з франц. Є. Марічевський]. — К. : Смолоскип, 2004. — 232 с.
184. Сабитова Г. В. Мониторинг жизнедеятельности семьи: концептуальные подходы / Г. В. Сабитова // Педагогика. — 2007. — №3. — С. 18 – 28.
185. Сакевич В. Нравятся ли европейцам современные демографические тенденции? [Электронный ресурс] / Виктория Сакевич // Демоскоп. — 2006. — № 249 – 250. — Режим доступа : <http://demoscope.ru/weekly/2006/0249/tema02.php>.
186. Саралиева З. Х. Учебный курс «Семья – клиент социальной работы» / З. Х. Саралиева. — Н. Новгород : ННГУ, 2003. — 286 с.
187. Семейная политика: принципы формирования и реализации [Электронный ресурс] / Рефераты. — Режим доступа : http://www.nezachetovnet.ru/free/obuchenie_vospitanie/?id=f4292.
188. Семенець-Орлова І. Актуальні проблеми сімейної політики сучасної соціальної держави (українські реалії) / Семенець-Орлова І. // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції [«Наука і інновації – 2010»],

(Польща, Пшемисль, 7 – 15 жовт. 2010 р.). — Пшемисль: “Nauka i studia”, 2010. — Т. 5. Право. Політологія. — С. 87 – 91.

189. Семенець-Орлова І. Актуальні проблеми сімейної політики України / І. Семенець-Орлова // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції [«Сьомі юридичні читання. Культура і право на початку XXI ст.»], (Київ, 19 – 20 трав. 2011 р.). — Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — С. 578 – 581.

190. Семенець-Орлова І. Держава versus сім'я: нове бачення актуальних проблем сімейної політики сучасної соціальної держави / І. Семенець-Орлова // Нова парадигма : [журн. наук. пр.] / голов. ред. В. П. Бех ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; Творче об'єднання «Нова парадигма». — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. — Вип. 96. — С. 184 – 198.

191. Семенець-Орлова І. Криза сім'ї у постіндустріальному суспільстві: аналіз деяких аспектів деструктивного впливу на становище сім'ї сімейної політики сучасної соціальної держави / І. Семенець-Орлова // Гілея : [наук. вісн.] : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2010. — Вип. 39. — С. 386 – 396.

192. Семенець-Орлова І. Моделі сімейної політики в світі: оцінка в контексті аналізу рівня народжуваності та деяких інших статистичних даних / І. Семенець-Орлова // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. — Вип. 3. — С. 154 – 161.

193. Семенець-Орлова І. Підходи до оцінки ефективності сімейної політики: політологічний аналіз / І. Семенець-Орлова // Гілея : [наук. вісн.] : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2011. — Вип. 43. — С. 561 – 568.

194. Семенець-Орлова І. Практика сімейної політики у Європейському Союзі та деякі соціальні ініціативи Європарламенту / І. Семенець-Орлова // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції [«Наукова думка

європейського континенту»], (Чехія, Прага, 27 лист. — 5 груд. 2010 р.). — Прага: «Education and Science», 2010. — Т. 19. Філософія. Політологія. — С. 97 – 101.

195. Семенець-Орлова І. Сучасні європейські наукові програми дослідження сімейної політики / І. Семенець-Орлова // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — Вип. 6. — С. 22 – 30.

196. Семенець-Орлова І. Типи та моделі сімейної політики: політологічний аналіз / І. Семенець-Орлова // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції [«Перспективні питання світової науки – 2010»], (Болгарія, Софія, 17 – 25 груд. 2010 р.). — Софія: «Бял ГРАД-БГ», 2010. — Т. 16. Історія. Політика. Державне управління. — С. 71 – 74.

197. Семигіна Т. В. Порівняльна соціальна політика : навч. пос. / Тетяна Валеріївна Семигіна. — К. : МАУП, 2005. — 276 с.

198. Семигіна Т. В. Соціальна політика – компроміс між комуналізмом і лібералізмом? / Тетяна Валеріївна Семигіна // Нова парадигма : [журн. наук. пр.] / голов. ред. В. П. Бех ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; Творче об'єднання «Нова парадигма». — 2007. — Вип. 67. — С. 166 – 175.

199. Семигіна Т. В. Традиційні моделі соціальної політики в умовах глобалізації / Т. В. Семигіна // Людина і політика. — 2004. — № 1. — С. 134 – 143.

200. Семигіна Т.В. Соціальна політика у глобальному вимірі / Тетяна Валеріївна Семигіна. — К. : Універ. вид-во «Пульсари», 2003. — 252 с.

201. Семигіна Т.В. Соціальна політика: історія та сучасний розвиток / Тетяна Валеріївна Семигіна. — К. : ТОВ «Агенство “Україна”», 2008. — 196 с.

202. Семья и общество: Манифест Конгресса «Российская семья» (26 – 27 февраля 2004 г., Москва) [Электронный ресурс] // Демоскоп. — 2004. — 8 –

- 12 марта. — № 149 — 150. — Режим доступа : <http://demoscope.ru/weekly/2004/0149/analit01.php>.
203. Семья и семейная политика : сборник статей / ред. А. Г. Вишневого. — Демография и социология. — Вып. 1. — М. : ИСЕПН, 1991. — 218 с.
204. Силенко Е. Украинцы заплатят налог на чужих детей / Е.Силенко // Комментарии. — 2012. — 22 июня. — №25. — С. 29 – 30.
205. Сеницына Г. В. Семейная политика на муниципальном уровне городского округа: социологический анализ : дис. ... кандидата социолог. наук : 22.00.04 / Сеницына Галина Владимировна. — М., 2009. — 188 с.
206. Сирота И.М. Право социального обеспечения в Украине : учебник / Иван Михайлович. — Х. : «Одиссей», 2000. — 384 с.
207. Система розробки і здійснення публічних політик в Україні : колективна монографія / за заг. ред. О.П.Дем'янчука. — К. : Факт, 2004. — 224 с.
208. Сіденко С. В. Розвиток систем соціального захисту в умовах глобалізації економіки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук : спец. 08.05.01 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / С. В. Сіденко. — К., 1999. — 30 с.
209. Сідельник Л. Залучення організацій громадянського суспільства до надання соціальних послуг в Україні. Аналітичний огляд сучасного стану та перспектив [Електронний ресурс] / Л. Сідельник. — Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=6032293&mode=thread&order=0&thold=0>.
210. Сіленко А. О. Соціальна держава: еволюція ідеї, сутність та перспективи становлення в сучасній Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / А. О. Сіленко. — К., 2000. — 38 с.
211. Сіленко А. О. Соціальна держава: територія перемін / Алла Олексіївна Сіленко. — Одеса : Видавничий центр УДАС ім.О.С.Попова, 2000. — 280 с.

212. Сіленко А. Соціальна держава: еволюція ідеї, сутність та перспективи становлення в сучасній Україні : дис. ... доктора політ. наук : 23.00.02. / Сіленко Алла Олексіївна. — Одеса, 2000. — 386 с.
213. Сім'я в умовах становлення незалежної України (1991 – 2003 роки) : державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2003 року / [Т. Ф. Алексеєнко, О. М. Балакірева, Ю. М. Галустян та ін.]. — К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. — 254 с.
214. Сім'я та діти в сучасній соціальній системі України : круглий стіл [Електронний ресурс] / Державний інститут сімейної та молодіжної політики. — Режим доступу : <http://www.dipsm.org.ua/all/5937>.
215. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку / Лібанова Е. М., Курило І. О., Аксьонова С. Ю., Слюсар Л. І. та ін. — К. : ТОВ «Основа-Принт», 2009. — 248 с.
216. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2947-14>.
217. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики / О. В. Скрипнюк. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ, 2000. — 487с.
218. Скуратівський В. Соціальна політика : навч. посібник для слухачів, аспірантів, докторантів спеціальності «Державне управління» / Віталій Скуратівський, Олена Палій, Елла Лібанова. — К. : Вид-во УАДУ, 1997. — 360 с.
219. Слюсар Л. І. Плюралізація форм шлюбу та її вплив на дітородні орієнтації / Л. І. Слюсар // Демографія та соціальна економіка. — 1(13). — 2010. — С. 81 – 89.
220. Смирнов С. Н. Социальная политика : учебник [для студентов высших учебных заведений] / С. Н. Смирнов, Т. Ю. Сидорина. — М.: Издательский дом «ГУ-ВШЭ», 2003. — 302 с.

221. Сорокин П. Социальная и культурная динамика: исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений / Питирим Сорокин. — СПб. : РХГИ, 2000. — 1056 с.
222. Социально-демографическая политика в развитых странах Запада: реферативный сборник / отв. ред. О. Осколова. — М. : ИНИОН, 1992. — 207 с.
223. Соціально-економічне становище домогосподарств України у 2008 році [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. — Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2009/gdvdg_rik/dop_sesd/sesd_2008.htm.
224. Соціально-економічне становище домогосподарств України у 2009 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств) [Електронний ресурс] — К. : Держкомстат України, 2010. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
225. Соціологічна думка України : навч. посібник / [Захарченко М. В., Бурлачук В. Ф., Молчанов М. О. та ін.]. — К. : Заповіт, 1996. — 424 с.
226. Соціологічні дослідження: вивчення соціальних проблем дітей, сім'ї та молоді / [О. М. Балакірева, О. О. Яременко, О. В. Бабак та ін.] — К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. — Кн. 3. — 179 с.
227. Співак В. М. Соціальна правова держава як фактор розвитку демократичного суспільства в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. М. Співак. — К., 2001. — 19 с.
228. Статистичний щорічник України 2006 / Державний комітет статистики. — К. : Комерсант, 2007. — 551 с.
229. Стешенко В. С. Дослідження народжуваності й плідності у реальних поколіннях жінок України: висновки для сьогодення / В. С. Стешенко // Демографія та соціальна економіка. — 2010. — № 1(13). — С. 3 – 14.

230. Струк Е. Страна стариков [Электронный ресурс] / Е. Струк // Контракты. — 2010. — 24 апреля. — № 16. — Режим доступа : <http://archive.kontrakty.ua/gc/2010/16/8-strana-starikov.html>.
231. Суковата В. «Ділова жінка» як інший у пострадянській культурі і масовій свідомості / Вікторія Суковата // Людина і політика. — 2004. — № 5. — С. 21 – 27.
232. Сулимова Т. С. Семейная политика / Т. С. Сулимова // Энциклопедический словарь. — М. : Изд-во Михайлова В. А., 2005. — С. 483 – 485.
233. Суркова Ю. О. Проблеми впровадження елементів зарубіжного досвіду фінансування житлового будівництва в Україні [Електронний ресурс] / Ю. О. Суркова // Всеукраинская общественная организация «Всеукраинский Академический Союз». — Режим доступа : <http://www.icp-ua.com/ru/problem-i-vprovadzhennya-elementiv-zarubizhnogo-dosvidu-finansuvannya-zhitlovogo-budivnitstva-v-ukraї>.
234. Сучасна українська сім'я: медико-соціальні аспекти : монографія / [Лісовий В. М., Шурма І. М., Коробчанський В. О. та ін.]. — Харків : Майдан, 2009. — 268 с.
235. США: проблемы семьи : реферативный сборник / отв. ред. О. Осколкова. — М. : ИНИОН, 1990. — 192 с.
236. Тименко В. М. Соціальна молодіжна політика (теоретичні аспекти) : курс лекцій / В. М. Тименко, Т. О. Голубенко. — К. : Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. — 123 с.
237. Тоффлер О. Третья Хвиля / Олвін Тоффлер. — К. : Вид. дім “Всесвіт”, 2000. — 480 с.
238. Указ Президента України «Про Національну програму «Репродуктивне здоров'я 2001-2005» від 26.03.2001 року № 203/2001 [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=203%2F2001>.

239. Указ президента України «Про Основні напрями забезпечення житлом населення України на 1999 – 2005 роки» від 15 липня 1999 року №856/99) [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=856%2F99>.
240. Україна на шляху до п'ятнадцятої річниці Міжнародної конференції з народонаселення та розвитку: Стан реалізації Україною Програми дій МКНР протягом 1994 – 2009 рр. // [Курило І. О., Лібанова Е. М., Ворник Б. М. та ін.]. — К. : «День Печати», 2009. — 132 с.
241. Фомченкова В. И. Семейная политика в регионе: социологический анализ : дис. ... кандидата социол. наук : 24.00.04 / Фомченкова Валентина Ивановна. — Москва, 2004. — 158 с.
242. Харчев А. Г. Исследования семьи: на пороге нового этапа / Анатолий Георгиевич Харчев // Социс. — 1986. — № 3. — С. 24 – 27.
243. Ходарченко К. О. Соціологія сім'ї: сучасні проблеми досліджень / К. О. Ходарченко // Сучасна українська сім'я: гендерні проблеми та шляхи їх подолання : матер. обласної наук.-практ. конф. / гол. редкол. І. В. Дорожкіна. — Чернігів. — 2009. — С. 70 – 81.
244. Хоменко А. П. Семья и воспроизводство населения / А. П. Хоменко. — М. : Статистика, 1980. — 205 с.
245. Церкасевиц Л. В. Социальная политика и стратегия ее реализации в странах Европейского Союза : Монография / Лариса Владимировна Церкасевиц. — СПб. : Изд-во С.-Петербур. Гос. ун-та экономики и финансов, 2003. — 194 с.
246. Цинченко Г. М. Государственная семейная политика: социально-профилактический аспект : дис. ... кандидата пол. наук : 23.00.02 / Цинченко Галина Михайловна. — СПб., 2006. — 185 с.
247. Чеботарьова О. В. Соціальна політика держави як чинник впливу на створення та існування щасливої родини / О. В. Чеботарьова // Соціальна педагогіка: теорія та практика. — 2011. — № 2. — С. 101 – 105.

248. Чернова Ж. Модель «советского» отцовства: дискурсивные предписания // Российский гендерный порядок: социологический подход : коллективная монография / под ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной. — СПб. : Изд-во Европейского Университета в Санкт-Петербурге. — 2007. — С. 138 – 168.
249. Чернова Ж. Семейная политика в Европе и России: гендерный анализ / Жанна Чернова. — СПб. : Норма, 2008. — 328 с.
250. Чеховська І. В. Світовий досвід сімейної політики. [Електронний ресурс] // І. В. Чеховська. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvnudpsu/2010_2/Chehovska.pdf.
251. Чеховська І. В. Співвідношення соціальної і сімейної політики: деякі теоретичні і практичні аспекти / І. В. Чеховська // Право та управління. — 2011. — №1. — С. 465 – 474.
252. Чуйко Л. В. Социально-демографические проблемы молодой семьи – стратегии решения / Л. В. Чуйко // Молодежная политика. — К., 1992. — Ч.1. — С. 36 – 41.
253. Шевчук П. Є. Аналітичний прогноз народжуваності для України: фантазії та орієнтири [Електронний ресурс] / П. Є. Шевчук // Дзеркало тижня. — 2010. — 30 січня. — № 3. — Режим доступу : http://dt.ua/SOCIETY/analitichniy_prognoz_narodzhuvanosti_dlya_ukrayini_fantazyi_ta_orientiri-59051.html.
254. Шевчук П. Є. Структура народжуваності в Україні на початку XXI століття / П. Є. Шевчук // Демографія та соціальна економіка. — 2010. — № 1 (13). — С. 20 – 27.
255. Шимон С. І. Сімейне право : навч. посіб. / С. І. Шимон. — К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — 260 с.
256. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні : [реценз. Макарова О.В. та ін.]. — К. : АДЕФ-Україна, 2008. — 256 с.
257. Шок Н. П. Семейная политика в современной России: взаимодействие институтов гражданского общества и власти в ее реализации : дис. ... кандидата пол. наук : 23.00.02 / Шок Наталия Петровна. — М., 2008. — 148 с.

258. Щодо необхідності та шляхів посилення соціальної ефективності житлової політики держави [Електронний ресурс] / Аналітична записка // Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. — Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/540/>.
259. Эволюция семьи и семейная политика в СССР / отв. ред. А. Г. Вишневский. — М. : Наука, 1992. — 140 с.
260. Яблонська Т. М. Актуальні проблеми досліджень сучасної сім'ї в Україні / Т. М. Яблонська // Український соціум. — 2004. — № 2. — С. 80 – 84.
261. Ягодка А. Г. Соціальна інфраструктура і політика : навч. посіб. / А. Г. Ягодка. — 2-ге вид., доопр. і доп. — К. : КНЕУ, 2006. — 392 с.
262. Alber J., Standing G. Social dumping, catch-up, or convergence? Europe in a comparative global context / J. Alber, G. Standing // Journal of European Social Policy. — 2000. — № 10. — Vol. 2. — P. 99 – 119.
263. Anderson J. E. The impact of family planning program activity on fertility / J. E. Anderson, L. G. Cope // Family planning perspectives. — N. Y., 1987. — Vol. 19. — № 4. — P. 152 – 157.
264. Azmat G. Targeting Fertility and Female Participation Through the Income Tax [Internet Resource] / G. Azmat, L. González // Labour Economics. — 2009. — Mode to access : http://www.econ.upf.edu/~gonzalez/Research_archivos/LE_2009.pdf.
265. Becker G. S. A Treatise on the Family / Gary Stanley Becker. — Cambridge, London : Harvard University Press, 1991. — 380 p.
266. Becker G. S. On the Interaction between the Quantity and Quality of Children / G. S. Becker, H. G. Lewis // The Journal of Political Economy. — 1973. — № 81. — P. 279 – 288.
267. Blanchet D. The Demographic Impact of Fertility Benefits: Evidence from a Micro-Model and from Macro-Data / D. Blanchet, O. Ekert-Jaffe // The Family, the Market and the State in Ageing Societies / ed. J. Ermisch, N. Ogawa. — Oxford : Clarendon Press, 1994. — P. 79 – 104.

268. Bradshaw J. Lone parents / J. Bradshaw // *The Student's Companion to Social Policy* / eds. P. Alcock, A. Erskine, M. May. — Oxford : Blackwell, 2003. — P. 318 – 324.
269. Brody E. M. Parent care as a normative family stress / E. M. Brody // *The Gerontologist*. — 1985. — № 25. — P. 19 – 30.
270. CARE [Internet Resource] // Information. — Mode to access : <http://www.ioe.ac.uk/tcru/carework.htm>.
271. Carlfred B. Broderich *Marriage and the Family Perspectives* / B. Carlfred. — Minneapolis, 1970. — 134 p.
272. Chesnais J.-C. Below-Replacement Fertility in the European Union (EU-15): Facts and Policies, 1960-1997 / Jean-Claude Chesnais // *Review of Population and Social Policy*. — 1998. — № 7. — P. 83 – 101.
273. Chesnais J.-C. Fertility, Family, and Social Policy / J.-C. Chesnais // *Population and Development Review*. — 1996. — Vol. 22. — P. 80 – 122.
274. Christiansen G. B. Welfare, family cohesiveness and out-of-wedlock birth / G. B. Christiansen, W. E. Williams // *The American family and the state* / ed. by J. R. Peden, F. R. Glane. — San Francisco, 1986. — P. 381 – 424.
275. Clearinghouse on International Developments in Child, Youth and Family Policies at Columbia University [Internet Resource] / *Comparative Policies*. — Mode to access : <http://www.childpolicyintl.org/>.
276. Cohen A. Do Financial Incentives Affect Fertility [Internet Resource] / Cohen A., Dehejia R., Romanov D. // National Bureau of Economic Research. — Working Paper 13700. — 2007. — December. — Cambridge. — Mode to access : <http://www.nber.org/~rdehejia/papers/w13700.pdf>.
277. Coleman D. Reproduction and Survival in an Unknown World: What Drives Today's Industrial Populations and to What Future? / D. Coleman // *People and Place*. — 2000. — №8. — P. 2 – 6.
278. Coleman D. *Europe's population in the 1990s* / David Coleman. — Oxford : Oxford University Press, 1996. — 346 p.

279. Country Comparison [Internet Resource] / Total fertility rate. [Internet Resource] / <http://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2127rank.html>.
280. Crisis of the Family Institution in the Post-Industrial Society : Analysis of Causes [Internet Resource] / Family Policy Institute of Washington. — Mode to access : <http://www.fpiw.org/index.php?section=7>.
281. D'Addio A. C., d'Ercole M. M. Trends and Determinants of Fertility Rates in OECD Countries: The Role of Policies / A. C. D'Addio, M. M. d'Ercole // OECD social, employment and migration working papers. — 2006. — № 5. — P. 45 – 68.
282. Deacon B. Socially responsible globalization: The challenge for social security : Paper of the International Research Conference on Social Security (Year 2000). — Helsinki, 2000. — 9 p.
283. Departament Spraw Rodziny [Internet Resource] / Prof. Jean-Didier LECAILLON // Dokumenty : “Konieczność odóżnienia polityki prorodzinnej od polityki socjalnej”. — Mode to access : http://www.srk.opoka.org.pl/srk/srk_pliki/dokumenty/art.html.
284. Douglas Emily M. Innovations in child and family policy: multidisciplinary research and perspectives on strengthening children and their families / Emily M. Douglas. — Lanham : Lexington Books, 2010. — 276 p.
285. DynSoc [Internet Resource] // Information. — Mode to access : <http://www.iser.essex.ac.uk/epag/dynsoc.php>.
286. Ermisch John F. Employment Dynamics Among British Single Mothers / John F. Ermisch, Robert E. Wright // Oxford Bulletin of Economics and Statistics. — Oxford : Oxford University Press, 1991. — Vol. 53. — P. 99 – 122.
287. Esping-Andersen G. After the Golden Age. The future of the welfare state in the new Global Order / Gosta Esping-Andersen // Occasional paper № 7 (World Summit for Social Development). — Geneva: United Nations Research Institute for Social Development, 1994. — 20 p.
288. Esping-Andersen G. Three Worlds of Welfare Capitalism / Gosta Esping-Andersen. — Cambridge : Polity Press, 1990. — 310 p.

289. ESS [Internet Resource] / ESS. — Mode to access : <http://www.europeansocialsurvey.org>.
290. Family Policy: Government and Families in Fourteen Countries / ed. Sheila B. Kamerman, Alfred J. Kahn. — N. Y. : Columbia University Press, 1978. — 515 p.
291. Family-Centered Policies and Practices / [Briar-Lawson K., Lawson H. A., Hennon Charles B., Jones R. Alan]. — N. Y. : Columbia University Press, 2001. — 464 p.
292. FENICs [Internet Resource] / FENICs. — Mode to access : <http://www.warwick.ac.uk/ier/fenics>.
293. Gauthier A. Family Benefits and Fertility : an Econometric Analysis / Anne Helene Gauthier, Jan Hatzius // Population Studies. — 1997. — Vol. 51. — 1997. — P. 301 – 328.
294. Gauthier A. Family Policies in Industrialized Countries: Is There Convergence? / A. Gauthier // Population. — 2002. — Vol. 57. — P. 447 – 474.
295. Gauthier A. The State and The Family. A Comparative Analysis of Family Policies in Industrialized Countries / Anne Gauthier. — Oxford : Clarendon Press, 1996. — 404 p.
296. Gender, State, and Society in Soviet and Post-Soviet Russia / ed. by S. Ashwin. — London : Routledge, 2000. — 176 p.
297. Germany: Family Law [Internet Resource] / International Family Law Country-by-Country. — Mode to access : <http://www.international-law.com/ca-germany.htm>.
298. Ginsburg N. Sweden: The Social Democratic Case // Comparing Welfare States / ed. by J. Clarke, Sh. Gewirtz. — London : Sage, 2001. — P. 196 – 220.
299. Glass J. Blessing or curse? Work-family policies and mother's wage growth over time / J. Glass // Work and Occupations. — 2004. — August. — Volume 31. — P. 367 – 394.
300. Gornick J. Cross-national family policy developments during economic hard times / J. Gornick, M. Meyers // Paper presented at the annual conference of the

Association of Public Policy Analysts and Managers (APPAM). — Washington : D.C. University Press, 1999. — 128 p.

301. Hantrais L. Central and East European States Respond to Socio-Demographic Challenges / L. Hantrais // *Social Policy and Society. A Journal of the Social Policy Association.* — 2002. — April. — V. 1. — Part 2. — P. 141 – 150.

302. Hantrais L. EU Research in social sciences and humanities / L. Hantrais. // *Policy Synthesis of Research Results.* — Series № 1 : Family and Welfare. — Brussels : European Commission, 2006. — 62 p.

303. Hantrais L. Families and Family Policies in Europe / L. Hantrais, M.-T. Letablier. — Harlow : Longman, 1996. — 248 p.

304. Hantrais L. Family Policy Matters: responding to family change in Europe / L. Hantrais. — Bristol : The Policy Press University of Bristol, 2004. — 248 p.

305. Hantrais L. International Comparative Research: theory, methods and practice / L. Hantrais. — N. Y. : Palgrave Macmillan and St Martin's Press, 2009. — 310 p.

306. Hantrais L. Policy Relevance of Family and Welfare Research / L. Hantrais. — Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 2003. — 218 p.

307. Hantrais L. Policy Review of Family and Welfare Research for the European Commission / Linda Hantrais. — Brussels : European Commission, 2003. — 64 p.

308. Hantrais L. Social Policy in the European Union / L. Hantrais. — 3-rd edn. — N. Y. : Palgrave Macmillan and St Martin's Press, 2007. — 408 p.

309. Hantrais, L. Family and Welfare Research / L. Hantrais. — Luxembourg : Office for Official Publications of European Communities, 2003. — 111 p.

310. Harding L. F. Family, State and Social Policy / Harding L. F. — N. Y. : Macmillan, 1996 — 280 p.

311. Hoem J. M. Why does Sweden have such high fertility? / J. M. Hoem // *Demographic Research.* — 2005. — № 13. — P. 559 – 572.

312. Hood J. Becoming a two-job family / J. Hood. — New York, 1983. — 288 p.

313. Hudson R., Williams A.M. Re-Shaping Europe: The Challenge of New Divisions with Homogenized Political-Economical Space / R. Hudson, A. M. Williams // Rethinking European Welfare: Transformation of Europe and Social Policy / ed. by Fink J., Lewis G., Clarke J. — London and Thousand Oaks : Sage Publications, 2001. — P. 33 – 64.
314. Human Development Report: Deepening Democracy in a Fragmented World [Internet Resource] / Human Development Reports. — N. Y. : Oxford University Press, 2002. — 277 p. — Mode to access : <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2002/>.
315. HWF [Internet Resource] // Information. — Mode to access : <http://www.hwf.at>.
316. Ingelhart R. Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values / R. Ingelhart // American Sociological Review. — 2000. — February. — № 65. — P. 46 – 62.
317. IPROSEC [Internet Resource] // Information. — Mode to access : <http://www.iprosec.org.uk>.
318. Jordanova L. The history of the family. In Cambridge Women's Study Group Women in society / L. Jordanova. — Cambridge, 1981. — 212 p.
319. Kamerman Sh. B. The Politics of Parental Leave Policies: Children, Parenting, Gender and the Labour Market / Sheila B. Kamerman, Peter Moss. — Bristol : Policy Press, 2011. — 296 p.
320. Kaufmann K.-X. Politics and Policies towards the Family in Europe : A Framework and in Inquiry into their Differences and Convergences / K.-X. Kaufmann // Family Life and Family Policies in Europe / ed. by F.-X. Kaufmann, A. Kuijsten, H.-J. Schulze, K. Strohmeier. — Oxford : Oxford University Press, 2002. — Vol. 2. — P. 419 – 491.
321. Kollmann G. Social Security Reform [Internet Resource] / G.Kollmann, D.Nuschler // Almanac of Policy Issues. — 2002. — October. — Mode to access : http://www.policyalmanac.org/social_welfare.

322. Kravdal O. How the Local Supply of Day-Care Centers Influences Fertility: A Parity-Specific Approach / Oyestein Kravdal // Population Research and Policy Review. — 1996. — Vol. 15. — P. 88 – 104.
323. Kravdal O. The High Fertility of College Educated Women in Norway: An Artefact of the Separate Modelling of Each Parity Transition [Internet Resource] / Kravdal O. // Demographic Research. — 2001. — Vol. 5. — Art. 6. — P. 187 – 216. — Mode to access : www.demographic-research.org/Volumes/Vol5/6/.
324. Kreyenfeld M. Employment and fertility – East Germany in the 1990s // M. Kreyenfeld [Doctoral Thesis]. — Rostock : University of Rostock, 2001. — 390 p.
325. Kullberg Ch. Swedish Fathers and the Welfare State / Ch. Kullberg // Men's Family Relations. Report from an international seminar / ed. by U. Bjorneberg, A.-K. Kollind. — Stockholm : Almqvist & Wiksell International, 1996. — P. 175 – 191.
326. Kurczewski J. «Family» in Politics and Law: In Search of Theory / J. Kurczewski // Family Law and Family Policy in the New Europe / ed. by J. Kurczewski, M. Maclean. — Dartmouth : Dartmouth Publishing, 1997. — P. 3 – 26.
327. Leisering L. Germany: Reform from Within / L. Leisering // International Social Policy / ed. by Alcoc P., Graig G. – Hampshire, N. Y. : Palgrave, 2001. — P. 170 – 184.
328. Macdonald P. The toolbox of public policies to impact on fertility [Internet Resource] / Peter Macdonald // Australian Demographic and Social Research Institute. — A global view. — Mode to access : <http://dspace.anu.edu.au/bitstream/1885/41446/2/sevilleMcD1.pdf>.
329. Marriage and Devorce in France [Internet Resource] / Information About Child Abduction and Divorce. — Mode to access : <http://www.international-divorce.com/france.htm>.
330. McRae S. Returning to Work after Childbirth : Opportunity and Inequalities / S. McRae // European Sociological Review. — 1993. — Vol. 9. — P. 125 – 138.

331. MEN [Internet Resource] / MEN. — Mode to access : <http://www.cromenet.org>.
332. Miller D. Women and social welfare: a feminist analysis / D. Miller. — N. Y. : Praeger, 1998. — 242 p.
333. Misra J. Mothers or Workers? The Value of Women's Labor: Women and the Emergence of Family Allowance Policy / J. Misra // Gender and Society. — 1998. — № 4. — Vol. 12. — P. 376 – 399.
334. MoCho [Internet Resource] / MoCho. — Mode to access : <http://www.ulb.ac.be/soco/mocho>.
335. Neyer G. Consequences of family policies on childbearing behavior: Effects or artifacts? / Neyer G., Andersson G. // Population and Development Review. — 2008. — № 34(4). — P. 340 – 386.
336. NIEPS [Internet Resource] // Information. — Mode to access : http://www.cbgs.be/repository/nieps_final_report.pdf.
337. O'Brien M. Changing Conception of Fatherhood / M. O'Brien // European Parents in the 1990s. Contradictions and Comparisons / ed. by U. Bjorneberg. — London : Transaction Publishers, 2001. — P. 171 – 180.
338. OECD : Statistics on the member countries (2001 edition) [Internet Resource] / OECD in figures. — Mode to access : <http://www.oecd.org/els/social/family/database>.
339. Offe C. Contradictions of the Welfare State / Claus Offe. — Cambridge : MIT Press, 1984. — 310 p.
340. Ottosen Mai H. Parenting after Family Dissolution / Mai H. Ottosen // Men's Family Relations : Report from an international seminar / ed. by U. Bjorneberg, A.-K. Kollind. — Stockholm : Almqvist & Wiksell International, 1996. — P. 103 – 121.
341. Pascall G. Gender and Social Policy: Comparing Welfare States in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union / G. Pascall, N. Manning // Journal of European Social Policy. — 2000. — № 10 (3). — P. 240 – 266.

342. Perelli-Harris Brienna G. Ukraine: On the border between old and new in uncertain times / Brienna G. Perelli-Harris // *Demographic Research*. — 2008. — Vol. 19. — Art. 29. — P. 1145 – 1178.
343. Philipov D. Portrait of the family in Europe / D. Philipov // *Policy Implications of changing family formation* / ed. by L. Hantrais, D. Philipov, F.C. Billari. — Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2006. — P. 19 – 62.
344. Popenoe D. Disturbing the Nest: Sweden and the Decline of Families in Modern Society / David Popenoe. — N. Y. : Aldine de Gruyter. — 308 p.
345. Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat / *World Population Prospects : the 2006 Revision Highlights*. — N. Y. : United Nations, 2007. — 112 p.
346. Population Policy Acceptance Study [Internet Resource] // DIALOG. — Mode to access : <http://www.bib-demographie.de/ppa/Main.htm>.
347. Population, Environment and Development: The Concise Report UN. — N. Y. : UN Pub., 2001. — 60 p.
348. Rand Europe «Low fertility and population ageing: causes consequences, and policy options» [Internet Resources] // Report to the European Commission, Directorate-General Employment and Social Affairs, 2004. — Mode to access : <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=2652&langId=en>.
349. Report of the Social World Situation (2001) [Internet Resource]. — USA: UN, 2001. — 297 p. / Social Policy and Development Division. — Mode to access : <http://social.un.org/index/ReportontheWorldSocialSituation.aspx>.
350. Researching Family and Welfare from an International Comparative Perspective. From papers presented at a dialogue workshop held in Brussels on 14–15 June, 2001 / ed. by L. Hantrais. — Brussels : European Commission, 2001. — 264 p.
351. Ruhm C. J. Parental leave and child health / C. J. Ruhm. — Cambridge : National Bureau of Economic Research, 1998. — 324 p.

352. Ruhm C. J. The economic consequences of parental leave mandates: Lessons from Europe / C. J. Ruhm // *The Quarterly Journal of Economics*. — 1998. — № 113. — P. 103 – 134.
353. Rymsza M. Social-Cultural and Ideological Aspects of the Evolution of Family Policies in Liberal Societies / M. Rymsza // *Family Law and Family Policy in the New Europe* / ed. by J. Kurczewski and M. Maclean. — Dartmouth : Dartmouth Publishing, 1997. — P. 221 – 245.
354. Save the Children Programs Around the World [Internet Resource] / Statistics. — Mode to access : <http://www.savethechildren.org/programs/health>.
355. Sewell S. and B. Family Violence [Internet Resource] / S. and B. Sewell // Law Library. — Mode to access: <http://www.lectlaw.com/files/fam27.html>.
356. SocCare [Internet Resource] // Information. — Mode to access : <http://www.uta.fi/laitokset/sospol/soccare>.
357. Spakes P. Family Policy and Family Impact Analysis. — N. Y. : Schenkman Books, 1993. — 654 p.
358. Statistics by Country [Internet Resource] / 1990. — Mode to access : http://www.unicef.org/infobycountry/ukraine_statistics.html.
359. Statistics Ukraine [Internet Resource] / 2009. — Mode to access : http://www.unicef.org/infobycountry/ukraine_statistics.html.
360. Strohmeier K. Family Policy – How Does it Work? / K. Strohmeier // *Family Life and Family Policies in Europe* / Ed. by F.-X. Kaufman, A. Kuijsten, H.-J. Schulze, K. Strohmeier. — Oxford : Oxford University Press, 2002. — Vol. 2. — P. 321 – 362.
361. Swank D. Global Capital, Political Institutions and Policy Changes in Developed Welfare States / Duane Swank. — Cambridge : Cambridge University Press, 2002. — 334 p.
362. The Human Development [Internet Resource] / Index revisited. — Mode to access : http://hdr.undp.org/en/media/hdr_1994_en_chap5.pdf.
363. The life of women and men in Europe-2008: A statistical portrait [Internet Resource]. — Mode to access :

Eurostat//www.epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-80-07-135/EN/KS-80-07-135-EN.PDF.

364. The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses : [ed. by M. Macura, A. L. MacDonald, W. Haug]. — UN, N. Y. and Geneva, 2005. — 300 p.

365. The third birth in Great Britain / [Wright R. E., Ermisch J. F., Hinde P. R. A. and Joshi H.] // Journal of Biosocial Science. — 1988. — №20. — P. 489 – 496.

366. The World Factbook (2007) [Электронный ресурс] / Publications. — Режим доступа : [http:// https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/](http://https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/).

367. Thevenon O. Family Policies in Developed Countries: Contrasting Models [Internet Resource] / O. Thevenon // Population and societies. — 2008. — September. — № 448. — Mode to access : [//http://www.ined.fr/en/resources_documentation/publications/pop_soc/bdd/publication/1368](http://www.ined.fr/en/resources_documentation/publications/pop_soc/bdd/publication/1368).

368. Titmuss R. Social Policy : An Introduction / Richard Titmuss. — London : Allen and Unwin, 1974. — 218 p.

369. Total fertility rate (children born/woman) 2007 [Internet Resource] / Country Ranks. — Mode to access : http://www.photius.com/rankings/population/total_fertility_rate_2007_1.html.

370. Total fertility rate (children born/woman) 2010 – 2015 [Internet Resource] / — Mode to access : <http://data.un.org/Data.aspx?d=PopDiv&f=variableID%3A54>.

371. TSFEPS [Internet Resource] // Information. — Mode to access : <http://www.emes.net/en/recherche/tsfeps/index.php>.

372. Ukraine Reproductive Health Survey: Final Report (1999) / Kiev International Institute of Sociology, US Centers for Disease Control and Prevention, and USAID. — Kiev : KIIS, 2001. — 60 p.

373. Van de Kaa D. J. The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries : Paper presented at the Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security (Tokyo, 29 January 2002)

[Internet Resource] / Dirk J. Van de Kaa // The basic idea. — Mode to access : http://www.ipss.go.jp/webj-ad/WebJournal.files/population/2003_4/Kaa.pdf.

374. Van de Kaa D. Postmodern fertility preferences: from changing value orientation to new behaviour / D. Van de Kaa // Working Papers in Demography. — 1997. — № 74. — P. 75 – 104.

375. W and M [Internet Resource] // Information. — Mode to access : <http://www.ercomer.org/research/48.html>.

376. Zimmerman Sh. L. Family Policies and Family Well-being: The Role of Political Culture / Shirley L. Zimmerman. — Thousand Oaks : Sage, 1992. — 201 p.

377. Zimmerman Sh. L. Family Policy: Constructed Solutions to Family Problems / Shirley L. Zimmerman. — Thousand Oaks : Sage Publication, 2001. — 392 p.

378. Zimmerman Sh. L. Understanding Family Policy: Theories and Applications / Shirley L. Zimmerman. — 2nd edition. — Thousand Oaks : Sage Publication. — 1995. — 290 p.